

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЛЕСНИЧА ПАУЛІНА СТАНІСЛАВІВНА

УДК 94(477.82)«185/191»:379.8

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ВОЛИНСЬКОЇ
ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

07.00.01 – історія України

Галузь знань – 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

П. С. Леснича

Науковий керівник: Карліна Оксана Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент

Луцьк – 2019

АНОТАЦІЯ

Леснича П. С. Повсякденне життя міських поселень Волинської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2019.

У дисертації здійснено комплексне дослідження основних аспектів та практик повсякденного життя мешканців міських поселень Волинської губернії упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Показано основні семантичні риси, притаманні міському простору Волині упродовж досліджуваного періоду. У більшості волинських міст та містечок збереглася традиційна невпорядкованість внутрішньоміської просторової структури, яку місцева влада намагалася подолати, часто безуспішно, за рахунок затвердження планів забудови міст. Проблема незадовільного стану міських вулиць та майданів була частково вирішена лише на початку ХХ ст. з поширенням практики брукування та залученням до фінансування цього не лише коштів міських органів влади, а й внесків місцевих мешканців. Переважна більшість містян Волинської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. проживала у дерев'яних будинках, хоча кількість цегляних будівель поступово зростала. Знаковою особливістю міського простору з кінця ХІХ ст. стала наявність впорядкованих зелених насаджень – парків та скверів, розбиття яких, окрім естетичної мети, слугувало також засобом покращення санітарної ситуації.

Встановлено, що упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. кількісні показники чисельності міського населення поступово зростали, але навіть на початку ХХ ст. вони не перевищували однієї десятої від усіх мешканців Волинської губернії. Міста та містечка Волині вирізнялися

неоднорідністю етнічного та станового складу мешканців, хоча майже половину міського соціуму на кінець досліджуваного періоду складали євреї, а у становому розрізі переважну більшість – міщани.

Висвітлено процес реформування міських органів влади у Волинській губернії в останній третині XIX ст., який відбувався через запровадження у дію міських положень 1870 р. та 1892 р. Реформа інституцій врядування у містах Волині відбувалася зі значним запізненням у порівнянні з іншими губерніями Російської імперії, яке було наслідком застережень імперського уряду щодо політичної стабільності в регіоні. Лише з кінця 1870-х – на початку 1880-х у губернському та повітових центрах Волині пройшли вибори до нових органів місцевого врядування – міських дум та міських управ, а у містечках – до міщанських управ, або ж, через невелику кількість виборців, було обрано міщанського старосту з помічником. Новоутворені інституції отримали у своє відання вирішення лише суто господарських проблем функціонування міста. У кінці XIX ст. внаслідок нової міської реформи у тих міських поселеннях губернії, які не могли утримувати органи міської влади у повному обсязі, створювалися міські спрощені громадські управління.

Єдиною легальною формою участі мешканців Російської імперії у суспільно-політичному житті держави було членство у різних громадських товариствах та спілках. Містяни Волинської губернії мали змогу долучатися до діяльності як загальноімперських, так і місцевих організацій, переважна більшість з яких займалася благодійністю або ж були науковими інституціями. На початку XX ст. внаслідок часткової лібералізації політичного режиму та спрощення процедури заснування кількість таких товариств збільшилися. У Житомирі з'явився осередок «Просвіти», а у більшості повітових центрів та окремих містечках – громадські об'єднання, цілі діяльності яких охоплювали широке коло питань: від організації дозвілля для своїх членів та влаштування культурних та просвітніх заходів до фінансової підтримки місцевих навчальних закладів і допомоги бідним. У цей же період поживалося політичне життя

містян, на теренах Волинської губернії виникли місцеві осередки загальноімперських політичних партій різного спрямування.

Досліджено характерні особливості санітарно-побутового забезпечення волинських міст. Упродовж усього досліджуваного періоду невирішеною залишалася проблема водопостачання чистою питною водою мешканців усіх міських поселень губернії. Лише у Житомирі в кінці XIX ст. була побудована мережа централізованого водогону. На межі століть в окремих містах Волині запроваджено електричне освітлення та телефонний зв'язок, а на міських вулицях з'явилися мотоцикли та автомобілі. В той же час технічні новації оминули більшість міських поселень губернії через недостатню кількість коштів у бюджетах місцевих органів влади.

З'ясовано, що на межі XIX та XX ст. більше половини мешканців волинських міст були неписьменними. Частково низький рівень освіченості був наслідком невеликої кількості навчальних закладів у губернії другої половини XIX ст. Чисельність шкіл упродовж досліджуваного періоду зроста, зокрема тих, які фінансувалися за державний кошт, але їх було недостатньо для залучення до навчання усі, хто цього потребував. Навчальні заклади також домінували й у культурному просторі Волинської губернії, оскільки у переважній більшості міських поселень другої половини XIX ст. було небагато або ж були повністю відсутні стаціонарні театри, бібліотеки тощо. Внаслідок чого школи перебрали на себе роль осередків не лише освітнього, а культурного виміру повсякденного життя волинських містян.

Повсякдення мешканців Волинської губернії упродовж усього досліджуваного періоду перебувало під впливом Церкви. Панівною релігією в Російській імперії було православ'я, тож, незважаючи на переважання у більшості волинських міст та містечок представників юдаїзму, саме традиції православної церкви впливали на регулювання повсякденних практик містян: від визначення робочих та вихідних днів тижня до обмеження виборчих прав осіб нехристиянського віросповідання. Поліконфесійний характер складу

міського населення відобразився також у зовнішньому вигляді міст Волинської губернії, на вулицях яких на початку ХХ ст. з'явилися не лише нові православні храми та юдейські синагоги, а й культові споруди протестантів – кірхи.

Містяни Волинської губернії упродовж майже всього окресленого для дослідження періоду були значно обмежені у можливостях змістовного проведення вільного часу через відсутність достатньої кількості культурно-розважальних закладів. Внаслідок чого до організації дозвілля у містах та містечках долучалися місцеві навчальні заклади, громадських товариства, а іноді – і місцева влада. Серед основних форм дозвіллевих практик були: відвідання театральних та циркових вистав, концертів, публічних читань та інших масових заходів. Лише в губернському центрі існував стаціонарний театр, тоді як у повітовимх – лише літні. На початку ХХ ст. у волинських міських поселеннях з'явилися кінотеатри, кількість яких дуже швидко збільшилися внаслідок невисокої ціни квитків і, відповідно, доступності їх для пересічних містян. Основними культурними та розважальними подіями були масові святкування релігійних та державних свят. Так у практику проведення вільного часу змістовно ввійшло зацікавлення книгою, у містах та містечках Волині розширилася мережа книгарень та читалень, заснованих як громадським, так і приватним коштом.

Ключові слова: повсякдення, історія повсякденності, дозвілля, побут, місто, містечко, міський простір, містяни, Волинська губернія.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Леснича П. Поняття «повсякденність» у пострадянській історіографії. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2015. № 5 (306). С. 152–157.
2. Леснича П. Виникнення та основні напрямки діяльності громадських товариств у Волинській губернії на початку ХХ століття. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет*. Збірник наукових праць. Рівне, 2015. Вип. 26. С. 17–20.
3. Леснича П. Організація та форми проведення дозвілля міськими жителями Волинської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки: збірник наукових праць*. Миколаїв, 2016. № 1 (41). С. 18–22.
4. Леснича П. Навчальні заклади у повсякденному житті мешканців міст та містечок Волинської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет*. Збірник наукових праць. Рівне, 2016. Вип. 27. С. 224–227.
5. Леснича П. Новації у побуті міських жителів Волинської губернії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2017. № 4 (353). С. 27–31.
6. Леснича П. Реформування міського управління у Волинській губернії (остання третина ХІХ ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського*

національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2017. № 5 (354). С. 17–23.

7. Леснича П. С. Просторова семантика міст Волинської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Гілея: науковий збірник*. Київ, 2018. Вип. 128 (1). С. 16–19.

8. Лесничая П. С. Повседневная жизнь провинциальных городов Российской империи второй половины XIX – начала XX века: проблемное поле исследований. *Метадиалогія дослідження історії Білорусі: проблеми, досягненні, перспективи*: збірник наукових артыкулаў. Мінск, 2018. С. 101–108.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження та його апробацію:

9. Леснича П. С. Повсякденне життя в містах Російської імперії в сучасній українській історіографії. *Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. м. Київ, 8 травня 2015 р. Київ, 2015. С. 19–22.

10. Леснича П. Поняття «повсякденність» у сучасній українській історіографії. *Матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень»*. м. Луцьк, 12–13 травня 2015 р.: у 3 т. Т. 1. Луцьк, 2015. С. 62–65.

11. Леснича П. С. Повсякденність у сучасній російській історіографії: методологічний аспект. *Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. м. Одеса, 17–18 липня 2015 р. Одеса, 2015. С. 31–33.

12. Леснича П. Місцеві періодичні видання як джерело з історії повсякденності міст Волинської губернії другої половини XIX – початку XX століття. *Матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф. студентів і аспірантів*

«Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень». Луцьк, 17–18 травня 2016 р.: у 3 т. Т. 3. Луцьк, 2016. С. 91–94.

13. Леснича П. Повсякденне життя міського населення Російської імперії другої половини XIX – початку XX століть крізь призму музейних експонатів (за матеріалами Волинської губернії). *Матеріали XXXIII-ї Міжнар. краєзн. конф. молодих вчених, присвяченої 100-річчю з дня народження Героя України, академіка П. Т. Тронька (1915–2011)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. С. 68–70.

14. Леснича П. С. Нормативно-правові акти Російської імперії як джерело з історії міської повсякденності (друга половина XIX – початок XX ст.). *Матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф. студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень»*. Луцьк, 16–17 травня 2017 р. Луцьк, 2017. С. 82–85.

15. Леснича П. Питання благоустрою міста у повсякденному житті мешканців Луцька наприкінці XIX – початку XX ст. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Вип. XIII. Луцьк, 2017. С. 405–414.

ABSTRACT

Lesnycha P. S. The everyday life of urban settlements of Volyn province during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for a candidate's degree in Historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. (032 – History and Archeology) – Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Lutsk, 2019.

The thesis deals with the complex research of the main aspects and practices of residents' everyday life of urban settlements in the Volyn province during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.

The basic semantic traits characterized Volyn's urban space during the researched period were shown. In most Volyn cities and towns, the traditional disordered inner-city spatial structure was preserved. The local authorities tried to overcome it through the confirming of urban development plans. The problem of unsatisfactory condition of cities' streets and squares was partially solved only in the early twentieth century with the spread of paving practices and the involvement of local residents in financing them. The vast majority of the townspeople of the Volyn province lived in wooden houses, although the number of brick buildings gradually increased. The significant feature of the urban space from the end of the nineteenth century became the availability of well-ordered green spaces – parks and squares. Their foundation had not only the aesthetic purpose but also was a means of improving the sanitary situation.

During the second half of the nineteenth and early twentieth centuries the quantitative indicators of the urban population gradually increased but even at the beginning of the twentieth century they did not exceed one-tenth of all inhabitants of Volyn province. Cities and towns of Volyn were distinguished by the heterogeneity of the ethnic and state's composition of the inhabitants although at the end of the

researched period almost half of the urban community was Jews, and in the state's division the vast majority were the philistines.

The process of reforming the city's authorities in the Volyn province in the last third of the nineteenth century due to the introduction of the city regulations of 1870 and 1892 was analysed. The reform of governance institutions in the cities of Volyn took place with considerable delay compared with other provinces of the Russian Empire. It was a result of the fears of the imperial government regarding the stability of the political situation in the region. Only in the late 1870s and early 1880s in the provincial and district centres of Volyn, elections were held for new local government bodies – city дума and city council, and in towns to philistines' council or if there were a small number of voters they chose a philistines' elder with an assistant. The newly created institutions solved only purely practical problems. At the end of the nineteenth century as a result of the new urban reform in those urban settlements of the province that could not keep the city authorities in full urban simplified public administration were created.

The only legal form of participation of inhabitants of the Russian Empire in the socio-political life of the state was membership in various public organizations and unions. The townspeople of the Volyn province were able to join to the activities of general-imperial and local organizations the vast majority of which were engaged in charity or were academic institutions. At the beginning of the twentieth century due to the partial liberalization of the political regime the number of such organizations was increasing. In Zhytomyr there was a department of "Prosvita" and in most district centres and some towns there were a public organizations which activities covered a wide range of issues: from organizing leisure activities for their members and arranging cultural and educational events to financial support of local educational institutions and helping the poor. At the same time political life of townspeople quickened; in the Volyn province accrued local centers of general-imperial political parties of different directions.

The characteristic features of sanitary and household maintenance of Volyn cities were investigated. The problem of water supply by clean drinking water to residents of all city settlements of the province remained unsolved. Only in Zhytomyr at the end of the nineteenth century there was a network of centralized water supply. At the turn of the century in some cities of Volyn electric lighting and telephone communications were introduced, and motorcycles and cars appeared on city streets. At the same time the technical innovations missed most of the city settlements of the province due to the lack of funds in the budgets of local authorities.

At the turn of the nineteenth and twentieth centuries more than half of the inhabitants of the Volyn cities were uneducated. Partially low level of education was the result of insufficient number of educational institutions in the province of the second half of the nineteenth century. The number of schools grew, but they were not enough to attract everyone who needed it. Educational institutions also dominated at the cultural area of the province since in the vast majority of urban settlements there were few or completely absent stationary theatres, libraries etc.

The inhabitants of the Volyn province throughout the researched period were influenced by the Church. The dominant religion in the Russian Empire was Orthodoxy and it was his traditions that influenced the regulation of everyday practices of the cities. Polyconfessional character of the urban population was also reflected in the appearance of the cities of the Volyn province on the streets of which at the beginning of the twentieth century appeared not only new Orthodox churches and Jewish synagogues but also the religious buildings of Protestants.

Residents of most cities during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries were limited in the possibilities of meaningful conduct of free time. As a result public organizations and educational institutions were involved in the organization of leisure activities and occasionally local authorities did. The main leisure activities were visiting theatrical and circus performances, concerts, public readings and other mass events. Only in the provincial centre there was a permanent theatre and in district towns there were only summer theatres. At the beginning of the

twentieth century cinemas appeared in the Volyn urban settlements the number of which grew very rapidly due to the low ticket prices and accordingly their availability for the ordinary townspeople. The main cultural and entertainment events were the mass celebration of religious and public holidays.

Key words: Volyn province, everyday life, history of everyday life, leisure activities, city, town, urban space, townspeople, public organizations.

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	18
1. 1. Стан наукової розробки проблеми.....	18
1. 2. Огляд джерельної бази.....	29
1. 3. Методологічні засади дослідження.....	35
Висновки до розділу 1.....	45
РОЗДІЛ 2. МІСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ТА ЇХ МЕШКАНЦІ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОДІЇ	47
2. 1. Просторова семантика міст та містечок.....	47
2.2. Міський соціум.....	61
2. 3. Правове регулювання системи міського управління.....	82
2. 4. Громадське життя містян.....	98
Висновки до розділу 2.....	111
РОЗДІЛ 3. МАТЕРІАЛЬНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ СКЛАДОВІ ПОВСЯКДЕННЯ МІСЬКОЇ ЛЮДНОСТІ	114
3.1. Санітарно-побутові умови.....	114
3.2. Культурно-освітній простір.....	135
3. 3. Церква у щоденному житті містян.....	148
3. 4. Дозвілля та відпочинок.....	158
Висновки до розділу 3.....	168
ВИСНОВКИ	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	175
ДОДАТКИ	217

ВСТУП

Актуальність теми. Модерна українська історична наука рухається у бік розширення тематики наукових напрацювань як у конкретно-історичному, так і в теоретичному вимірах, залучаючи новий методологічний інструментарій. Важливе місце у ній зайняла історія повсякденності, предметне коло досліджень якої дозволяє змістити акценти з політичного на соціальний вимір аналізу минулого. Вивчення щоденних реалій буття людини дає змогу з'ясувати наявність зв'язків між політичними, економічними, культурними подіями та явищами, а також прослідкувати вплив індивідуального на масове й навпаки.

У межах історико-антропологічних студій аналізуються умови життя, праці, відпочинку тощо, а також чинники, які впливають на формування характерних рис того чи іншого соціуму, особливо в епоху динамічних змін.

Такою добою була друга половина XIX – початок XX ст. в Російській імперії, коли набули поширення процеси та явища модернізації. Вони позначилися на повсякденному житті тогочасного суспільства. Новації в промисловості, транспортному забезпеченні, засобах комунікації, прискорення процесу урбанізації, поява громадських організацій та політичних партій – все це знайшло своє відображення на щоденності міських мешканців Волинської губернії. Розпочалося формування особливої суспільної страти – містян із специфічними рисами світогляду та моделями поведінки.

Вивчення повсякденного життя мешканців міських поселень Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст. дає змогу розкрити місце та роль міського соціуму у загальній структурі населення регіону, у розширенні комунікативних зв'язків між різними соціальними групами.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у межах Обласної програми історичних досліджень Волині на 2017–2021 рр., затвердженої рішенням Волинської обласної ради від 2 лютого 2017 р., №10/18.

Мета дослідження полягає у комплексному вивченні повсякденного життя міського соціуму Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Поставлена мета обумовила необхідність вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати стан наукового вивчення проблеми, охарактеризувати джерельну базу та визначити методологічні засади дослідження;
- окреслити основні семантичні риси, притаманні міському простору Волинської губернії;
- охарактеризувати соціальний та етнічний склад міського населення;
- проаналізувати правові засади функціонування міського управління та висвітлити залучення мешканців міських поселень до громадського життя губернії;
- розкрити санітарно-побутові умови життя у містах та містечках;
- прослідкувати способи задоволення містянами своїх освітніх та культурних потреб та показати місце Церкви у їхньому щоденному житті;
- визначити способи організації та форми проведення дозвілля містянами.

Об'єктом дисертаційної роботи виступають мешканці міських поселень Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є повсякденне життя мешканців міських поселень Волинської губернії в окреслений для дослідження період.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XIX – початок XX ст. Нижній хронологічний рубіж дисертаційної роботи розпочинається від часу запровадження у Російській імперії реформ 60–70-х рр. XIX ст. Вибір верхньої межі обумовлений початком Першої світової війни, яка спричинила появу нових реалій у повсякденному житті населення Волинської губернії.

Територіальні межі дисертації визначені адміністративними кордонами Волинської губернії, до складу якої упродовж другої половини XIX – початку

XX ст. входило 13 міст (12 повітових центрів та Здолбунів, який отримав статус міста у 1903 р.) та близько 140 містечок.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в наступному:

Уперше:

- комплексно досліджено повсякдення міських мешканців Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст.;
- розкрито процес запровадження технічних новацій у повсякденне життя міського соціуму;
- охарактеризовано діяльність місцевих громадських товариств;
- висвітлено роль релігійних практик у міському повсякденні.

У дисертації уточнено:

- характерні риси міського простору Волині;
- форми проведення дозвілля містянами.

Набули подальшого розвитку питання:

- змін етнічної та соціальної структури населення міст;
- запровадження у Волинській губернії норм Міських положень 1870 р. та 1892 р.;
- участі містян у нових формах культурного відпочинку;
- ролі освітніх закладів у щоденному житті мешканців міст і містечок.

Практичне значення отриманих результатів. Результати дослідження можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії України та Волині, навчальних підручників і посібників з краєзнавства для закладів освіти, при підготовці нормативних і спеціальних курсів. Авторський підхід до визначення змісту та методологічних засад вивчення історії повсякденності стане корисним для дослідників повсякденних практик різних суспільних груп. Викладений у роботі фактичний матеріал придатний для використання в екскурсійній та музейній роботі.

Матеріали дослідження технічних новацій, санітарно-побутових умов життя, дозвіллевих практик містян Волинської губернії, тощо можуть бути

застосовані при підготовці комплексних монографій та статей з історії повсякдення окремих міст та містечок Великої Волині.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та проміжні результати дисертації були апробовані у доповідях на: IV, V та VI Міжнародних наукових конференціях молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 2014 р., 2015 р., 2016 р.); IX, X та XI Міжнародних науково-практичних конференціях студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (Луцьк, 2015 р., 2016 р., 2017 р.); Всеукраїнському науково-теоретичному семінарі «Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел» (Вінниця, 2015 р.); Кременецьких читаннях з історії Волині (Кременець, 2015 р.); XXXIII Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених «Історія повсякденності у локальному вимірі (присвячена 100-річчю з дня народження П. Т. Тронька (1915–2011))» (Харків, 2015 р.); IV Міжнародній науковій конференції «Метадалогія дослідження історії Білорусі: проблеми, досягнення, перспективи» (Мінськ, Республіка Білорусь, 2016 р.); Любартівських читаннях (Луцьк, 2017 р.); Міжнародній науковій конференції «Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття» (Луцьк, 2017 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображені в 15 публікаціях, у тому числі шість статей вміщено у наукових фахових виданнях України, одну – у виданні, яке входить до наукометричної бази, одну – у закордонному фаховому виданні, сім – в інших наукових виданнях та публікаціях матеріалів конференцій.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається з анотації (українською та англійською мовами), вступу, трьох розділів поділених на одинадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків у формі таблиць. Загальний обсяг роботи становить 228 сторінок, із них основний текст – 170 сторінок. Список використаних джерел містить 437 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Сучасний етап розвитку історичної науки позначився появою нового напрямку, що отримав назву історія повсякденності. Теоретичним аналізом та розробкою методології таких досліджень займаються як зарубіжні, так і вітчизняні вчені. Для комплексного висвітлення історіографічного доробку наявні праці було поділено на три тематичні блоки: дослідження щодо методологічного осягнення історії повсякденності; роботи, в яких висвітлюється повсякденне життя містян усіх регіонів Російської імперії; напрацювання попередників щодо поставлених перед даною дисертацією дослідницьких завдань.

Початок зародження історії повсякденності як нового напрямку досліджень минулого традиційно асоціюється з історіографічною діяльністю французької наукової школи «Анналів» та одним з її лідерів у 60-х–70-х рр. ХХ ст. – Ф. Броделем, а саме його трьохтомною працею «Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм. XV–XVIII ст.ст.», де вперше був вжитий термін повсякдення, а, точніше, структури повсякдення, щодо характеристики умов життя соціуму. Автор у своєму дослідженні зосередився на матеріальній складовій людського буття, зазначивши: «дослідити речі – їжу, житло, одяг, предмети розкоші, засоби, гроші, плани селищ та міст – словом все, що слугувало людині – це єдиний спосіб відчуття її повсякденне існування» [183, С. 41]. Майже у той самий час в Німеччині виникає самостійний історіографічний напрям – *Alltagsgeschichte* (німецькою – історія повсякденності), спричинений спробою переосмислити події періоду нацистської диктатури.

Не вдаючись у детальний аналіз наявних на сьогодні праць зарубіжних вчених, як істориків, так і соціологів, культурологів, етнологів, що намагаються

переосмислити чи виокремити повсякдення як наукову проблему, варто зауважити, що дискусія щодо питання чи є історія повсякдення самостійним напрямком історичних досліджень або ж лише структурною частиною соціальної історії, триває.

Важливим етапом у процесі утвердження тематики повсякдення в колі наукових зацікавлень українських істориків стало започаткування Інститутом історії України в 2010 р. серії монографічних видань за назвою «З історії повсякденного життя в Україні». На сьогодні було видано монографії, присвячені проблемам повсякдення українців в періоди: «нової економічної політики» радянської влади в 1921–1928 рр. [290], повоєнного десятиріччя [293], Повоєнна міжвоєнних років [382], ранньомодерний [294], а також особливостям духовного життя населення впродовж 1940–1980 рр. [179] та соціальних трансформацій суспільства 50–60-х рр. ХХ ст. [353].

Першою працею цієї серії стала колективна монографія «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)» [290]. Як наслідок, два розділи даного дослідження присвячені теоретико-методологічній та історіографічній проблемам вивчення повсякдення. У вступі читаємо, що «без вивчення механізмів щоденного буття людини неможливе адекватне розуміння не тільки її приватної сфери, а й суспільного життя в цілому. Суспільство – це не просто сукупність індивідів, груп чи верств, це система загальноприйнятих ними стосунків, вироблення яких хоч і відбувається на індивідуальному рівні, передбачає суспільну адаптацію з врахуванням державної політики та ідеології, національно-культурних традицій, а також щоденних життєвих практик» [290].

О. Коляструк, автор розділу «Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя», зауважила, що повсякденність «поєднує в одне ціле різні прояви життєдіяльності людини: приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними та морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси з загальносуспільними,

локальні дії вписує у загальнодержавні, буденні настрої трансформує у ментальні характеристики тощо». Як висновок, дослідниця наголосила, що повсякдення є продуктом тривалого історичного розвитку, воно складається природним шляхом відбору найбільш прийнятних норм, правил, звичок, традицій та предметно-речового забезпечення. Навіть за найрадикальніших суспільно-політичних (революція, війна) чи природних катаклізмів (повінь, землетрус) повсякдення не може кардинально змінитися за короткий час. Повсякденність має виражений інерційний характер, найменше вона підвладна корекції згори, розпорядчим директивам і наказам. Усталена, нормативна повсякденність у переломні чи кризові часи набуває ознак екстраординарності й екстремальності. Характер повсякденності залежить від історично опанованого людиною простору, рівня її потреб і можливостей; він визначається культурними обмеженнями певної соціальної верстви, культурними практиками тієї чи іншої епохи [290, С. 15].

Саме цьому вченому належить найґрунтовніше на сьогодні дослідження щодо осягнення історії повсякдення у теоретико-методологічному розрізі – праця за назвою «Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти» [228]. Автор не лише подала загальний огляд найбільш значимих теоретичних напрацювань українських та зарубіжних вчених щодо окресленої проблеми, а й запропонувала практичні поради щодо підходів до вибору та застосування джерел з повсякденного життя соціуму. Зокрема, вона зауважила, що лише традиційних архівних документів недостатньо для повноцінного дослідження повсякденного життя суспільства; лише залучення джерел особового походження дає змогу відтворити атмосферу щоденності, яка «створюється конкретним, не приписовим буттям людини» [242, С. 84]. У наступним статтях О. Коляструк окреслені вище питання знайшли подальше відображення [240; 241; 243; 244].

В сучасній українській історіографії бракує праць з історії повсякденності міського населення Російської імперії. У контексті окресленого напрямку

привертають увагу дослідження, присвячені повсякденню окремих прошарків тогочасного суспільства. Так, вивчення реалій щоденного життя студентства присвячені роботи І. Посохова [300] та М. Кругляк [255], в той же час варто зауважити, що роботи першого присвячена вивченню побуту та традицій студентства Російської імперії загалом, тоді як напрацювання М. Кругляк стосуються виключно університетів українських губерній.

На сьогодні єдиною узагальнюючою працею проблеми повсякдення міст в окреслений для дослідження період є монографія О. Вільшанської [197], в якій розглядається повсякденне життя міської людності України кінця XIX – початку XX ст. Особливу увагу автор приділила аналізу впливу окремих аспектів щоденного життя (мода, технічні нововведення, тощо) на формування особливого «типу міського жителя – городянина з певним життєвим укладом, відповідним світоглядом і психологією» [197, С. 25]. Дослідниця також показала, як поєднувалось у повсякденні містян захоплення європейською культурою та українськими національними традиціями та значення реклами у щоденних практиках мешканців міст [198]. Інформативним щодо такого аспекту міської повсякденності як сімейно-шлюбні відносини є інше дослідження О. Вільшанської [196]. Аналізуючи змістове наповнення джерел особового походження та творів художньої літератури, автор веде мову про характерні уявлення та упередження містян щодо шлюбу. Вона зазначила, що найчастіше до одруження (як жінок, так і чоловіків) «підштовхувала санкціонована суспільством необхідність створити сім'ю». [196, С. 92].

Проблемі модернізації міст Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. присвячене монографічне дослідження Д. Чорного [370]. Ним бали висвітлені питання станової, статевої, вікової та національної структури містян, а також звернено увагу на становлення міської самосвідомості. Ґрунтовним є аналіз Д. Чорним щоденного життя міських мешканців за матеріалами анкет міст Російської імперії 1904–1910 рр., на основі яких автор висвітлив проблему водопостачання та системи опалення житлових будинків.

Він зазначив, що вказані документи «допомагають значно розширити уявлення про повсякденне життя міст, починаючи від кількості та сезонних міграцій населення до змін у побуті, системі проведення вільного часу» [369, С. 119].

У монографічному дослідженні В. Молчанова «Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914)» [284, С. 129] висвітлено різноманітні аспекти щоденного життя містян на початку ХХ ст. Вчений прослідкував вирішення основних життєвих проблем містян, дослідив умови праці та рівень безробіття у містах, торкнувся питань соціальної політики Російської імперії тощо. Більш детально проблема житлового забезпечення міського населення Правобережної України протягом 1861–1900 рр. висвітлена у іншій праці цього ж автора [227, С. 129.]. В той же час варто зауважити, що основні наукові доробки В. Молчанова [282; 283; 285; 286; 287; 288] стосуються лише губернських центрів Київської, Подільської та Волинської губернії, тоді як реалії життя невеликих міст та містечок Правобережжя випали з поля зору дослідника.

Міським поселенням південно-західних губерній Російської імперії присвячене дисертаційне дослідження А. Гуменюка [211]. Автором була подана власна класифікація міст регіону, зокрема, за економічним характером їх внутрішнього життя. Загалом, за твердженням вченого «в 60–90-х роках (ХІХ ст. – авт.) місто, особливо велике, на Правобережжі залишалось тілом переважно чужим для широкої позаміської округи, оскільки різко відрізнялося від неї своїм культурно-етнічним виглядом, чужою мовою та зневажливим ставленням до «малоросійських мужиків» [211, С. 122]. У численних статтях [209; 210; 212; 213], присвячених особливостям міських поселень Правобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., А. Гуменюком здійснене ґрунтовне дослідження чинників впливу на динаміку змін міського соціуму регіону.

Окремо слід виокремити праці тих авторів, котрі торкаються історії повсякденності окремих українських регіонів у складі Російської імперії.

Новаторським видається дослідження Д. Аверіної-Лугової, присвячене вивченню повсякденного життя у містах Кримського півострова в 1870–1917 рр. [164]. Історик виділила у феномені міської повсякденності суб'єктивні та об'єктивні аспекти. На її думку, до перших належать уявлення мешканців про місто як про «просторово обмежене, важкодоступне, неохайне, таке, що загрожує фінансовому добробуту приїжджих, але унікальне» [164, С. 38], а також особливості виховання, навчання та ритуального наповнення щоденності містян Криму. До других були віднесені питання містобудування в регіоні, система харчування, охорони здоров'я й організації дозвілля. Разом з тим Д. Аверіна-Лугова не вважає, що зазначені напрямки дослідження повсякденної історії міст вичерпують весь інформаційний потенціал проблеми, тому актуальним залишається «вивчення історичних процесів на рівні окремих особистостей, родин, малих соціально-професійних груп, зіставлення масштабів одиничного й типового в повсякденному житті» [164, С. 25].

Повсякденне життя губерньського Харкова у різних його аспектах знайшло відображення у дисертаційному дослідженні В. Алькова [170]. Ним були висвітлені особливості міського дозвілля харків'ян та вплив на нього модернізаційних процесів кінця XIX – початку XX ст. [166; 167; 168; 171].

Систему медичного забезпечення міського населення на прикладі Чернігова дослідила Л. Шара. Як зазначила дослідниця, саме «якість медицини безпосередньо впливає на стан здоров'я людей, що в свою чергу позначається на соціально-економічних і культурно-освітніх процесах мікрорегіону зокрема і країни в цілому» [373]. Їй також належить наукова розвідка щодо особливостей взаємодії губерньської влади та міських управлінь за міським положенням 1892 р. [373].

Окремі аспекти повсякденного життя Чернігова XIX – початку XX ст. були відображені у дисертаційному дослідженні [175] та статтях Л. Аскерової, написаних як одноосібно, так і у співавторстві [292]. Зокрема, автор торкнулася

проблеми місця закладів громадського харчування у процесі формування міського середовища [174].

Питання особливостей повсякдення міської людності Катеринославської губернії висвітленні у напрацюваннях Л. Гриженко. Автор торкнулася проблем характерних рис побуту містян [206], проведення ними дозвілля [207], а також акцентувала увагу на девіантних проявах наслідків урбанізації в регіоні, таких як збільшення кількості злочинів, проституція тощо [208].

Специфікаміського середовища Павлограда як повітового центру Катеринославської губернії досліджена у напрацюваннях В. Бушина [190; 191]. Автором був здійснений порівняльний аналіз основних характеристик, притаманних південно-українським містам у кінці XVIII – на початку XX ст. та виокремлено особливості Павлограду у структурі міського простору регіону. Досліджуючи соціокультурні аспекти повсякденного життя міста, В. Бушин дійшов до висновку, що на початку XX ст. воно підпало під впливи модернізаційних процесів, притаманних Російській імперії загалом.

Містам Подільської губернії присвячена дисертація С. Єсюніна. У контексті загальної характеристики міських поселень регіону він розглянув проблеми побуту мешканців, зокрема, зупинився на висвітленні системи охорони здоров'я. Автор виділив 1861–1903 рр., коли мережа лікарень та амбулаторій формувалась повільно, тоді як 1904 р. ознаменувався впровадженням земської медицини, «що викликало динамічний розвиток медичної галузі у всій губернії» [227], а також висвітлив основні характеристики складу міської людності Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст. [225] та значення окремих міст як адміністративних, економічних та культурно-освітніх центрів регіону [214]. У монографії цього ж автора окреслені вище проблеми знайшли подальше відображення [226]. Вагомим видається аналіз значення впливу присутності військових формувань Російської імперії на специфіку міського простору Поділля в окреслений для дослідження період.

Привертає увагу дослідження Т. Кароєвої щодо проблеми входження книжкової культури до соціокультурного простору повсякденного життя населення Подільської губернії [238]. Зокрема, автором були виокремлені характерні риси, притаманні побутуванню книги у щоденності окремих соціальних та етноконфесійних груп тогочасного соціуму регіону.

Діяльність органів міського управління подільських та волинських міст упродовж кінця XIX – початку XX ст. щодо вирішення окремих питань побутового забезпечення містян була висвітлена у дослідженнях А. Седляра [344]. У цьому контексті автор торкнувся проблем медицини [345], соціальної опіки [346], освітлення міст [347] тощо.

Значний масив напрацювань щодо проблеми дослідження міських поселень Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст. містять роботи О. Прищепи. Так, питання запровадження нового міського законодавства на Волині було висвітлене як загалом [306], так і у конкретних містах, зокрема [309; 314]. Автором також була зауважена специфіка функціонування приватновласницьких поселень губернії [313], окремо висвітлено місце Старокостянтинова [317] та Славути [302] у структурі міського простору губернії. Узагальнюючою працею щодо дослідження окреслених вище питань є монографія О. Прищепи, присвячена містам Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст. [308].

Певні аспекти повсякденності міських поселень регіону були висвітлені у інших наукових напрацюваннях автора. Так, до кола зацікавлень О. Прищепи ввійшли місце освітніх закладів Волинської губернії у культурному просторі міст [303], впровадження технічних новацій у побут містян [305;307], планування та забудови поселень [311], а також зміни в культурно-освітніх потребах міських мешканців Правобережжя загалом [312] та Волині [304], зокрема.

Дослідженню Новоград-Волинська як повітового міста Волинської губернії присвячені окремі колективні розвідки краєзнавців В. Вітренка та Л.

Когана [199; 200], у яких автори звернули увагу, зокрема, на таку проблему повсякдення тогочасного соціуму як питання транспортного сполучення в місті та повіті.

Серед останніх досліджень, що стосують вивчення Волині, варто виокремити монографію В. Собчука [350], присвячену формуванню історичної специфіки регіону. На особливу увагу заслуговує спроба охарактеризувати особливості міського простору Кременця та його змін упродовж досліджуваного періоду.

Окремо варто виділити напрацювання Н. Шкільнюк, представлені в окремих статтях [376; 377] та дисертаційному дослідженні [375], як такі, що майже дослівно повторюють частину роботи О. Прищепи [308].

В сучасній російській історіографії наявна значна кількість досліджень, об'єктом вивчення яких стало повсякденне життя мешканців імперської Росії. Науковцями були висвітлені реалії щоденності як великих міст [332], так і невеликих повітових центрів різних губерній Російської імперії [203]. Особливу увагу дослідників привернули питання дозвілля містянами, задоволення ними потреб у змістовному проведенні вільного часу [271; 273].

Повертаючись до наявних на сьогодні праць, які висвітлюють окремі аспекти проблемного поля дисертації, варто зауважити, що не всі вони знайшли достатнє відображення у наукових пошуках сучасних дослідників.

Проблема правового регулювання міського управління має достатню історіографічну базу. Окрім вище згаданих праць О. Прищепи слід згадати напрацювання М. Бармака [176], присвячене впровадженню міської реформи 1870 р. у Волинській губернії.

Висвітлення громадського життя містян знайшло своє відображення у кількох наукових розвідках та монографіях, присвячених окремими проблемами та питанням. У дисертаційному дослідженні С. Назилка зауважено на участі міського соціуму України в революційних подіях 1905–1907 рр. Автор дійшов висновку, що саме по їх закінченню національно-визвольний рух мешканців

українських міст набирає власних національних відмінностей [289]. Натомість А. Рацілевич, вивчаючи особливості суспільно-політичного життя українців у цей же період, зауважив, що ще у 1905 р. його визначальним фактором у волинських містах стало українське відродження [327; 326]. Питання єврейських національних партій висвітлене у статті О. Симчишина [349].

Ґрунтовним видається дослідження участі вчителів та учнів навчальних закладів України, зокрема, й Волинської губернії, в громадському житті Російської імперії на початку ХХ ст., викладене у колективній монографії В. Борисенко та Г. Непорожньої [180].

Серед загальних доробків щодо проблеми функціонування громадських організацій Російської імперії варто відзначити працю російської дослідниці А. Туманової [362], в якій автор подає детальний аналіз напрямів діяльності різноманітних товариств, що були створені на початку ХХ ст., а також їхній вплив на формування тогочасного російського суспільства. В сучасній українській історіографії наразі немає узагальнюючої праці з історії громадських товариств періоду входження українських земель до складу Росії. Сучасні наукові розвідки та дисертаційні дослідження присвячені діяльності благодійних організацій [355], єврейському громадському руху [221], товариства «Просвіта» загалом [247], добровільним пожежним об'єднанням тощо [261]. Також варто відмітити праці сучасних дослідників, що присвячені діяльності Житомирської «Просвіти», зокрема А. Рацілевича [325] та Товариства дослідників Волині [249; 357].

Міський соціум як проблемне поле досліджень, є предметом зацікавлення багатьох сучасних вчених. Представникам окремих станових та національних спільнот у структурі міського соціуму присвячені праці, О. Буравського [185], О. Доніка [217] тощо. Також до кола наукових напрацювань О. Буравського ввійшли питання становища католицької церкви на Правобережжі [187].

Наразі питання побуту містян та впровадження й місця новацій у повсякденному житті містян Волинської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. ще

не було предметом спеціального історичного дослідження. Наявні наукові розвідки висвітлюють лише окремі аспекти зазначеної проблеми. Так, О. Прищепу у ряді праць розглянула модернізацію міського господарства волинських міст в окреслений для дослідження період [305;307]. У колективному доробку Н. Савіної та Я. Цецика розкрито вплив електрифікації Рівного на його економічний розвиток [337]. Згаданий уже О. Донік також дослідив процес впровадження електричних мереж у Житомирі [215].

Проблема ролі освіти в житті міських мешканців Волинської губернії знайшла часткове відображення у роботах, які присвячені розвитку освіти у Волинській губернії загалом [192] і в містах [308] зокрема, а також окремих сторін їх діяльності у просвітницькому та культурному середовищі щоденного життя міського соціуму [303]. Окремо стоять праці, присвячені проблемі національної освіти, зокрема єврейської [333].

Місце релігії та церкви у повсякденному житті міського соціуму наразі не має комплексного дослідження. Частково цього аспекту торкалися у своїх працях Ю. Поліщук [295; 296], досліджуючи політику російської влади щодо неправославних віросповідань

Проблеми організації та форм дозвілля жителів волинських міст другої половини XIX – початку XX ст. торкаються лише нечисленні наукові розвідки. Так, О. Прищепу окреслює культурні потреби мешканців міських поселень Волинської губернії в зазначений для дослідження період [304] та внесок навчальних закладів в організацію розважальних та просвітницьких заходів за участі містян [303].

Отже, аналіз історіографічного доробку сучасних вчених свідчить про наявність значної кількості праць, присвячених як теоретичним, так і конкретно-історичним проблемам вивчення повсякденного життя. В той же час варто зауважити, що у колі зацікавлень вітчизняних науковців повсякденним соціуму у різні епохи період входження українських земель до складу Російської імперії не займає панівних позицій, внаслідок чого більшість праць

стосовно щоденності українців стосуються історії ХХ ст. Натомість в сучасній російській історіографії проблема повсякденного життя суспільства у імперську добу висвітлена як на загальному, так і на локальному рівнях. В розрізі дослідження праць, що стосуються вивчення поставленої перед дисертацією мети, слід вказати, що окремі аспекти повсякдення містян Волинської губернії упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. висвітлені у значній мірі, тоді як деякі – лише частково як складові загальних напрацювань.

1.2. Огляд джерельної бази.

Історія повсякденності як дослідницька проблема вимагає залучення широкого кола джерел різного походження. Відповідно, загальна джерельна база, що включає корпус неопублікованих та опублікованих документів була поділена на кілька груп: директивні матеріали загальнодержавного, губернського та міського призначення, діловодна документація міських управлінь, загальноросійські законодавчі акти, статистичні та довідкові збірники, матеріали періодичної преси, музейні джерела, джерела особового походження.

До групи директивних матеріалів слід віднести циркуляри, як міністерські, так і видані губернатором. Це, зокрема, циркулярні розпорядження Міністерства внутрішніх справ та Міністерства народної освіти, але вони лише доповнюють окремі відомості щодо правового регулювання тих чи інших аспектів повсякденного життя.

Важливим джерелом у вивченні окресленої проблеми є матеріали діловодства міських управлінь, зокрема журнали засідань міських дум та зібрань міських уповноважених, які містять донесення виконавчих органів місцевої влади та рішення гласних щодо вирішення поточних питань міського господарювання. Переважна більшість таких справ міститься у фондах обласних архівів: Житомирському (ф. 62 – Житомирська міська управа), Волинському (ф. 3 – Луцька міська управа), Рівненському (ф. 165 – Рівненська

міська управа, ф. 359 – Дубнівське міське спрощене громадське управління, ф. 283 – Острозьке міське спрощене громадське управління) та Тернопільському (ф. 242 – Кременецька міська дума). Окремі витяги з засідань міських управлінь є також у фондах Державного архіву Житомирської області (ф. 161. Волинське губернське з земських та міських справ присутствіє, оп. 1, спр. 9) та Центральному державному архіві України у м. Києві (ф. 442, оп. 666, спр. 26).

Окремо слід згадати про обов'язкові приписи, виданням яких відали міські владні установи. Вони стосувалися заходів благоустрою міст (пожежної безпеки, облаштування вулиць та площ, санітарних правил), питань регулювання діяльності громадського транспорту, роботи торгових та промислових закладів тощо [99]. Саме ці постанови найбільш повно відображають реакцію загальноімперського законодавства на новації у міському житті (запровадження електричного освітлення, телефонного зв'язку, появу перших автомобілів тощо), адже склалися відповідно до загальних законів держави.

У справах, що містять журнали засідань міських дум та спрощених міських громадських управлінь, наявний значний масив скарг та прохань міських жителів. Ці документи несуть, зазвичай, емоційне забарвлення та дозволяють отримати певне уявлення щодо основних турбот пересічних містян, їхніх нагальних потреб та зауваги.

Матеріали про заснування, фінансування та освітню діяльність навчальних закладів у містах та містечках Волинської губернії містяться у тематичних фондах Держархіву Житомирської області (ф. 80 – Житомирське приватне 8-класне чоловіче та жіноче комерційне училище Н. А. Ремезової), Держархіву Рівненської області (ф. 215 – Рівненське реальне училище, ф. 568 – Рівненська жіноча гімназія) та Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ф. 707 – Управління Київського навчального округу). Кількість та типи навчальних закладів у міських поселеннях Волині відображені у довідниках Дирекції народних училищ Волинської губернії.

Серед групи статистичних та довідкових збірників варто виділити опубліковані результати Всеросійського перепису населення 1897 р. Його дані, що стосуються Волинської губернії, видані окремим томом [137] та подають інформацію не лише про кількісний склад населення міст, а й про рівень писемності містян, становий та віросповідний склад міської людності, а також дозволяють отримати опосередковане уявлення щодо приналежності мешканців міст Волині до певної національної групи базуючись на розподілі їх за мовною ознакою.

Слід також згадати про інформаційний потенціал, який містить у собі «Военно-статистическое обозрение Волынской губернии» [115], у якому автором були зібрані статистичні дані щодо кількості населення за 1883 р.

Значний масив інформації подають «Обзоры Волынской губернии», які видавалися губернською адміністрацією. Тут вміщувалися основна статистична інформація щодо кількості та руху населення за попередній рік, зокрема і у містах, а також дані про чисельність укладених протягом року шлюбів та здійснених переходів у православ'я [119–120].

Окремо варто виділити збірки статистичних матеріалів, що стосувалися безпосередньо міст Російської імперії. Так, укладачі довідників «Города России в 1904 году» [111] та «Города России в 1910 году» [112], за допомогою анкетних даних, зібраних ними щодо усіх міст імперії, комплексно порівняли не лише склад міського населення та його структуру, а й висвітлили ряд інших проблем, зокрема стан благоустрою, медичного забезпечення тощо. Слід підкреслити, що до цих збірок увійшла інформація не лише про офіційні міста Волинської губернії, а й про містечка, чисельність населення у яких перевищувала 10 000 осіб.

Серед довідкових видань, що виходили друком у окреслений для дослідження період, слід виокремити пам'ятні книжки, зокрема щодо Волинської губернії загалом [129–133], та щодо кількості навчальних закладів [134–136], зокрема.

Значний масив законів Російської імперії, що стосуються досліджуваного періоду, міститься у другому та третьому виданнях Повного зібрання законів Російської імперії (далі – ПЗЗРІ). Друге видання вміщує законодавчі акти від 1830 р. до 1 березня 1881 р. та складається з 55 томів і 125 книг (понад 60 тис. узаконень). Третє видання ПЗЗРІ, незакінчене, охоплює період з березня 1881 р. до кінця 1913 р. та міститься у 33 томах з відділеннями, загальною кількістю понад 40 тис. законодавчих документів. Нормативно-правові акти у цих зібраннях розміщені у хронологічному порядку; томи видавалися щорічно, майже синхронно зі вступом законів у дію.

Серед документів законодавчого характеру, які унормовували повсякденне життя містян, передусім слід виокремити міські положення 1870 р. [108] та 1892 р. [109]. Міста, у яких запроваджувалися у дію дані акти, отримували змогу сформувати органи міського громадського управління: міські виборчі зібрання (за міським положенням 1870 р.), міські думи та міські управи, склад яких обирався місцевими жителями. Виборчі права обмежувалися майновим та віковим цензом. Згідно положення 1892 р. у містах, кількість жителів та рівень доходів яких був недостатній для утримання вище зазначених органів урядування у повному обсязі, вводилися спрощені громадські управління.

Міські положення окреслюють увесь спектр законодавчого врегулювання повсякденних питань життя міст. На розсуд органів міського управління покладалося вирішення проблем благоустрою, забезпечення продовольством населення, відкриття та діяльності лікарень, богаділень, закладів освіти, громадських бібліотек, музеїв, театрів тощо. Відповідно, ці положення також встановлювали рівень залучення міського соціуму до внутрішнього життя міст через право обирати та бути обраним до органів міського управління.

Нормативно-правові акти, які містяться у ПЗЗРІ, подають й інформацію про конкретні заходи, що здійснювалися для покращення умов міського життя: відкриття навчальних закладів, притулків, лікарень тощо; правила санітарного

контролю, а також розширення території міст, зміни їхнього статусу та перейменування, запровадження міського спрощеного управління та ряд інших питань внутрішнього порядку управління містами.

Окремо слід згадати нормативно-правові акти, які врегульовували вирішення окремих питань тогочасної дійсності та стосувалися релігійної політики, суспільно-політичного життя суспільства тощо. Основні положення шлюбного законодавства системно викладені у збірці Я. Кантаровича [116], присвяченій гендерному аспекту означеної проблеми. Під його загальною редакцією виданий також збірник основних законів, що стосувалися врегулювання станового поділу в Російській імперії [117].

Статути різних громадських товариств є важливим джерелом для дослідження означеної проблеми, адже подають цілісну картину причин їх створення та мету майбутньої діяльності. Це дозволяє провести умовну типологізацію та виокремити серед усього масиву організацій, створених на підставі «Тимчасових правил», кілька груп, об'єднаних спільними завданнями свого функціонування: благодійні товариства, товариства взаємодопомоги та страхові каси, культурно-освітні товариства та товариства, що ставили перед собою мету урізноманітнити дозвілля своїх членів. Окремо слід згадати про громадські об'єднання, діяльність яких була спрямована на забезпечення безпечного та зручного функціонування міст (пожежні товариства та товариства, створенні для вирішення питань з благоустрою), а також ті, статути яких декларували своїм основним завданням проурядову роботу серед населення. Саме останнім влада не чинила жодних перепон на шляху їх існування, тоді як культурно-освітні товариства ліквідовувалися за наявності найменших підозр у антиурядовому спрямуванні їх діяльності.

Удругій половині XIX ст. на території Волинської губернії виходили кілька періодичних видань, а саме офіційний вісник губернського управління «Волынские губернские ведомости» (Житомир, 1838–1917 рр.), громадсько-політична газета «Волинь» (Житомир, 1882–1917 рр.) та церковні журнали

«Волынские епархиальные ведомости» (Почаїв, 1867–1907 рр., Житомир, 1908–1917 рр.) та «Почаевский листок» (Почаїв, 1887–1914 рр.).

Вагомий масив інформації щодо повсякденного життя міських жителів у зазначений для дослідження період містять публікації на сторінках газети «Волянь», яка вирізнялася великим тиражем і значною кількістю передплатників. Перша сторінка видання, окрім офіційної частини, де публікувалися урядові накази, містила статті про актуальні дискусійні питання, (до прикладу, щодо потреби в освіті для жінок) [149, С. 1]. Рубрика «Местная хроника» була присвячена висвітленню поточних подій у губернському центрі, тут також публікувалися звіти про засідання різних благодійних товариств. У постійній рубриці «Городской театр» подавалися критичні відгуки на вистави, що йшли на сцені житомирського театру.

Цікаві свідчення про реальний стан справ у провінційних містах губернії містять ті публікації «Воляни», авторами яких виступали місцеві жителі. На сторінках цього видання у рубриці «Корреспонденции Воляни» розміщені описи Рівного [150, С. 3], Кременця [156, С. 3], Дубна, Новоград-Волинська [157, с. 3] та інших повітових міст.

Періодичні видання, що видавалися за державний чи церковний кошт, є менш інформативними у висвітленні повсякдення жителів волинських міст. Вони мали обов'язковий поділ на офіційну та неофіційну частини, в першій з яких оприлюднювалися загальноімперські закони та губернські розпорядження. У «Волинских губернских ведомостях» також друкувалися повідомлення про різні місцеві економічні події (торги, продажі тощо). У неофіційній частині «Волинских епархиальных ведомостей» публікувалися історико-статистичні описи Волинської єпархії, її церков та парафій, а також міст та містечок губернії.

Окремо слід згадати рекламні оголошення, надруковані на сторінках періодичних видань. Вони є вагомими доповненнями інформаційного потенціалу місцевої преси як джерела з історії повсякденності, адже містять

відомості не лише про найбільш затребувані товари та послуги містян, а й ілюструють рівень зацікавлення в них. До прикладу, на початку ХХ ст. популярності набули бали-маскаради, що влаштовувалися з благодійною чи розважальною метою. Про масовість цього явища свідчить поява численних рекламних пропозицій як щодо продажу готових маскарадних костюмів, так і їх оренди.

Таким чином, варто вказати, що залучена джерельна база є достатньо репрезентативною та дозволяє розкрити основні аспекти повсякденного життя міської людності Волинської губернії упродовж досліджуваного періоду. Залучення як неопублікованих, так і опублікованих джерел дає можливість комплексно висвітлити особливості повсякдення мешканців волинських міст, з'ясувати характерні риси, що були йому притаманні. На особливу увагу заслуговують скарги містян, що збережені у справах міських управлінь, які, хоч і є емоційно забарвлені, але несуть значний масив інформації щодо поточних побутових проблем та шляхів їх вирішення, з якими стикалося тогочасне населення.

1.3. Методологічна база дослідження.

Історія повсякденності як дослідницька проблема не має усталеного підходу до вибору конкретних методів історичного пізнання, тож кожен дослідник має можливість керуватися власним баченням при вирішенні поставленого перед ним завданням та окреслення предметного кола дослідження. Незмінним залишається застосування традиційних наукових принципів: історизму, об'єктивності, системності тощо.

На сьогодні немає загальновизнаного підходу до визначення поняття «повсякденність» та дослідницького поля історії повсякдення, не вирішене й питання: чи потрібно вивчати повсякденне життя людства в усі періоди його існування або ж лише під час екстремальних (війни, революції тощо) подій історичного процесу.

Незважаючи на наявність великої кількості праць, автори яких досліджують зазначену проблематику в різні історичні періоди, актуальним залишається визначення самого поняття «повсякденність». Здавалося би, його зміст не потребує особливого роз'яснення, оскільки є абсолютно зрозумілим для кожного: повсякдення – це життя загалом, усе те, що складає буття кожного з нас. Проте саме тут виникає основна методологічна проблема. Вона постає перед кожним дослідником історії повсякденності: що є предметом дослідження. Це знову повертає до необхідності пошуку прийнятної дефініції цього поняття.

Варто вказати, що розробкою проблеми змісту поняття «повсякденність» займаються не лише фахові історики, а й філософи, соціологи, культурологи, але й серед них не існує усталеного підходу до визначення змісту повсякденності. Всі ці напрацювання дали вагомий поштовх до розуміння історії повсякденності як окремого напрямку наукових досліджень.

У дослідженні О. Лисенка до предмету історії повсякденності віднесено морально-психологічний стан, переживання та уявлення людей, емоційні реакції, еволюцію виняткового у «винятково нормативне», а потім – у розповсюджене. Автором вивчається не лише побутова, а й виробнича сфера та простежуються мотиваційні чинники праці, умови і обставини, що супроводжують трудову діяльність, відносини між працюючими (в тому числі конфліктні). Він зауважив, що важливим сегментом є гендерна сфера, стосунки в сім'ї, проблеми відносин між представниками різних вікових груп («конфлікт поколінь»), а також девіантна поведінка окремих членів суспільства, мотивація вчинків маргінальних осіб, стосунки у кримінальному середовищі, яке живе за власними установками та правилами [270].

Також слід зауважити, що входження до методологічного поля історичної науки історії повсякденності сприяло виокремленню категорії «повсякдення», як власне історичного поняття, зі сфери соціології. До прикладу, М. Бойченко, автор тлумачної статті «Повсякденність історична», у спеціальному

термінологічно-понятійному довіднику «Історична наука» дає таке її визначення: «Це соціально-філософський термін, що означає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, у процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Повсякденність – царина дійсності, соціокультурна реальність, в якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини» [178, С. 291–292].

Варто також вказати, що проблема відсутності загального визначення поняття «повсякденність» призвела до спроб виділити окремі напрямки дослідження, які обмежують об'єкт на локальному рівні. Так, у розумінні Д. Аверіної-Лугової «міська повсякденність – це взаємодія між предметно-просторовим оточенням і міським населенням, спрямована на задоволення матеріальних і духовних людських потреб» [163, С. 62–64].

На думку В. Алькова, «найбільш адекватною дефініцією для повсякдення на локальному рівні є повторювана взаємодія між предметно-просторовим оточенням і місцевим населенням, спрямована на задоволення матеріальних та духовних потреб, реальність в інтерпретації безпосередніх учасників» [168, С. 98].

Проблема вивчення повсякденного життя суспільства у різних його вимірах та в різні історичні епохи знайшла своє відображення у вагомому теоретико-методологічному доробку сучасних російських учених. Дослідники, знаходячись у пошуку певного універсального концепту, намагаються знайти вірний спосіб подолання суперечностей, що виникають на шляху відтворення картин минулого. Так, на думку Михайла Крома, повсякденність – це умовна конструкція, що виникає «в той момент і отримує ті обриси, коли і як ми проводимо розмежування між сферами суспільного життя» [254, С. 9]. Він зауважує, що основним для дослідника історії повсякденності є «осягнення

повсякденних турбот, тривог, сподівань людей» [254, С. 10], потрібно побачити їх світ «зсередини», зрозуміти сенс чи сенси, якими вони його наповнювали.

Російська дослідниця І. Свінцева зауважує, що повсякденна історія міст є однією з провідних дослідницьких стратегій в сучасній російській науці. Людина, яка живе в місті, незмінно звертається до міського середовища з метою реалізації своїх потреб. І саме ці відносини, на думку дослідниці, називають міської повсякденністю та визначають її основні риси [243]. Аналогічний погляд на трактування змісту цього поняття має К. Косякова. Вона також звертає увагу на взаємозв'язок міського середовища та впливу життєдіяльності міського населення на формування загального образу міста як соціального організму [250].

Знаковим є трактування змісту історії повсякденності Ю. Поляковим, який зазначає, що основним завданням цього напряму досліджень є змалювання способу життя людей в історичному розрізі та «виявлення загального і особливого, незмінного, яке складалося впродовж століть, та нового, яке щоденно народжується буднями» [299, С. 128].

За словами Н. Пушкарьової, історія повсякденності – це нова галузь знань, «предметом якої є сфера людської щоденності в багаточисельних історико-культурних, політико-подієвих, етнічних та конфесійних контекстах» [320, С. 24]. Дослідниця зазначає, що в центрі уваги історика повсякденності завжди не лише та не просто побут, а життєві проблеми та їх осмислення тими, хто живе поряд чи жив до нас. Протиріччя і сумніви, способи їх вирішення, намагання сказати своє слово чи заявити про свою несхожість, опосередковані тривіальністю життя (від ландшафту до розпорядку дня, від моделі відносин з родичами до уявлень про звичне чи виключне в сексуальній сфері) – все це, як зауважує Н. Пушкарьова, і визначає коло інтересів саме дослідника щоденного життя. Вона наголошує, що в методологічній основі історії повсякденності лежить «комплексне дослідження повторювального, «нормального» та звичного», того, що «конструє стиль та спосіб життя в представників різних

соціальних верств, включно з емоційними реакціями на життєві події та мотивами поведінки» [320, С. 25]. В іншій статті дослідниця додає, що поняття «повсякденність» досить широке, та «включає в себе і побут, і подієвість, і приватне життя людей, в тому числі їх емоційне відношення до подій і явищ» [321, С. 361].

Дещо схожий підхід до вирішення зазначеної проблеми має і білоруський історик О. Бригадіна. Вона зауважує, що предметом повсякдення є реконструкція історичного досвіду і способу життя людей, яка передбачає «аналіз «базових потреб людини» в історико-культурних, політико-подієвих, етнічних, конфесійних та інших контекстах; шляхів пристосування («стратегій виживання та просування») до подій навколишнього світу; поведінки і відносин в процесі трудової діяльності» [182, С. 217].

М. Жулева до предмету вивчення історії повсякдення відносить також взаємовідносини, вчинки, ідеали, звичаї та традиції, ціннісні орієнтири, які регулюють поведінку людей, індивідуальну та колективну практику, форми спілкування. Вона ж зазначає, що поняття та явище повсякденності стосується також «ментальних стереотипів», тобто думок, переживань, ідеалів, норм, звичок тощо [229, С. 8].

А. Татаркіна ж, за традицією соціологів, стверджує, що «повсякденність – перш за все рутинний, неусвідомлений світ, який протиставляється дозвіллю та святку (повсякдення – будні), миттєвостям гострої психологічної напруги (повсякдення – звичайне життя)» [358, С. 73].

Кардинально протилежний погляд на вирішення проблеми визначення основних характеристик предмету дослідження історії повсякденності має український історик Т. Заболотна. Вона наголошує, що основною метою дослідника є «з'ясувати вплив різноманітних неочікуваних подій на зміни в приватному, побутовому житті та відтворити багатоманіття індивідуальних реакцій на перебіг політичних подій; центром аналізу стає мінливе життя людини з її щоденними турботами» [230, С. 39].

Аналіз наявних дефініцій та підходів до визначення сутності та предметного кола дослідження історії повсякденності дозволяє сформувати власні погляди щодо вирішення цієї проблеми. Отже, повсякденне життя як цілісна дослідницька проблема – це сцена, на якій розігруються доленосні події політичної, економічної, соціальної, культурної історії людства, адже саме в середовищі «звичайних» людей виникає те, що згодом стає відправними точками історичного прогресу. Революції, соціально-політичні перетворення, а також наукові відкриття, утвердження якісно нових форм буття тощо не виникають самі по собі чи за волею конкретної людини, а зарождаються та «виховуються» в суспільстві, яке потребує цих змін.

Щоденний домашній (житло, харчування, одяг) та робочий (умови власне роботи, її оплати тощо) побут, сім'я, а також розваги з їхніми новаціями, що з'являються на межі XIX та XX ст. – усе це складає видимі (матеріальні) структури повсякденності містян Російської імперії. Доступ до освіти, медицини, тобто до можливості покращити свої життєві умови, зробити їх більш зручними та комфортними – це уже нематеріальні сторони повсякденного життя. Все це в цілому складає проблемне поле дослідження історії повсякденності для того, хто має на меті вивчити основні реалії функціонування конкретного суспільства в ту чи іншу епоху, в їх різноманітті та універсальності і, в той же час, унікальності.

При проведенні дисертаційного дослідження були застосовані наступні принципи та методи історичної та суміжних наук.

Принцип історизму передбачає розгляд всіх історичних фактів, явищ та подій, що досліджуються, у відповідності з конкретно-історичними обставинами, у яких вони відбувалися, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Комплексний підбір досліджуваних фактів ґрунтувався на розумінні потреби їх всебічної оцінки з врахуванням тієї історичної дійсності, у якій вони виникли. Повсякденне життя містян Волинської губернії було тісно пов'язане з загальними тенденціями соціально-економічного

розвитку Російської імперії загалом. Законодавчі зміни в державі були основними чинниками формування нового обличчя волинських міст у другій половині XIX – початку XX ст., які отримали обмежені права на самоврядування і, відповідно, на самостійне вирішення окремих побутових проблем своїх мешканців. Враховано також специфіку етно-соціального та віросповідного складу міської людності, що безпосередньо впливало на перебіг повсякдення містян.

Принцип об'єктивності вимагає зосередження на фактах як об'єктивній дійсності, без їх спотворення чи замовчування. Відповідно до цього кожне явище чи процес має розглядатися у його різноманітності і суперечливості, в сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Зауважено, що національна політика Російської імперії мала виражено шовіністичний характер, що позначилося на обмеженні громадянських прав окремих національностей, зокрема євреїв, а статус православ'я як державної релігії мав своє практичне відображення у підпорядкуванні життя усіх віросповідних спільнот православному церковному календарю, згідно якого вводилися обмеження на різні види діяльності у конкретно визначені дні релігійних свят та постів. Враховано також законодавчо закріплені спроби надати тогочасному суспільно-політичному життю Російської імперії більш демократичного характеру, здійснені на початку XX ст.

Принцип науковості застерігає від описовості та тенденційності при висвітленні досліджуваної проблеми. Здійснено спробу не лише подати загальну характеристику основних аспектів щоденного життя містян Волинської губернії впродовж досліджуваного періоду, а й з'ясувати основні чинники, що впливали на перебіг повсякдення пересічних мешканців міст, із врахуванням станового та віросповідного різноманіття складу міського соціуму.

Під час роботи над дослідженням були застосовані як загальнонаукові (аналітичний, логічний), так і спеціально-історичні (історико-порівняльний, типологічний тощо) методи наукового пізнання.

Аналітичний метод має на меті комплексний аналіз усіх повторюваних та одиничних явищ повсякдення, тоді як логічний дозволяє викласти їх у чіткій послідовності із врахуванням ступеня їх впливу на загальні тенденції суспільного життя.

Типологічний метод дозволив виокремити групи міст, населення в яких мало типову динаміку приросту своєї чисельності. Синхронний метод історичного пізнання дав змогу комплексно дослідити окремі аспекти життєдіяльності міст, враховуючи неоднорідність їх розвитку.

Застосування діахронного методу мало на меті з'ясувати якісні зміни у побуті міських та їх вплив на повсякденне життя містян впродовж досліджуваного періоду, особливого та загального у розвитку міст Волинської губернії.

За допомогою методу історичного моделювання здійснена спроба реконструювати особливості внутрішньосімейних практик містян, визначити вплив традицій та новацій у ставленні до сім'ї та шлюбу. Історико-системний метод був застосований при дослідженні повсякденного життя міських жителів Волинської губернії у світлі загальних тенденцій, притаманних усіх російським містам.

Особливістю повсякденної історії є залучення методів, притаманних суміжним дисциплінам. Зокрема, метод статистичного аналізу дозволив комплексно дослідити особливості станового, національного та віросповідного складу міського соціуму Волинської губернії. Враховуючи значні відмінності у чисельності містян різних міст, було вирішено доцільнішим використовувати не абсолютні показники кількості мешканців, а їх відсоткове співвідношення.

Аналіз відмінності у ставленні до шлюбу містян та сільських жителів губернії був здійснений з урахуванням методів демографічного дослідження

через застосування підрахунку індексів шлюбності та розлучуваності у кожній виокремленій групі.

Метод класифікації був застосований при аналізі історіографічного доробку та узагальненні джерельної бази дисертаційної роботи. Зауважено, що окремі аспекти проблемного поля повсякденного життя міст Волинської губернії повністю або частково не знайшли свого відображення у напрацюваннях українських істориків. У підході до вибору джерел основну увагу було зосереджено на відображенню у них особистісних проявів ставлення пересічних мешканців до тогочасної дійсності.

Застосування названих принципів та методів, а також ряду інших (хронологічного, синтезу та аналізу, індукції та дедукції) дало змогу прослідкувати основні риси повсякденного життя міських мешканців Волинської губернії упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та з'ясувати основні зміни повсякдення у хронологічному розрізі.

Застосовано також власне джерелознавчі методи дослідження, які дають змогу перевірити достовірність джерел та з'ясувати рівень їх інформаційного потенціалу. Варто також зауважити, що дослідження історії повсякденності вимагає залучення джерел різного походження, адже усе створене людиною є прямим відображенням її потреб та способів їх задоволення. Джерела особового походження, незважаючи на усю їх незаперечну суб'єктивність, містять цінні свідчення «духу» епохи, що досліджується.

Дослідження повсякденного життя міст Волинської губернії в окреслених хронологічний період дало поштовх для авторського трактування окремих базових понять. Так, слід зазначити, що історія повсякдення сьогодні остаточно утвердилася як самостійний напрям історичного пізнання минулого; вона є тлом подієвої історії, у якому зароджуються та визрівають усі якісні трансформації суспільного поступу. Тож вивчення будь-яких знакових подій людського життя неможливе без з'ясування основних рис повсякдення, що їм передували.

Власне термін «повсякдення» включає в себе широке смислове навантаження, яке не обмежується, згідно з соціологічною традицією, ототожнення його з рутинністю та повторюваністю, адже щоденне життя кожного складається також з явищ, які поступово або ж більш динамічно, але обов'язково, змінюють його.

Об'єктом дослідження має виступати повсякденне життя пересічних мешканців; саме за цієї обставини висвітлення поставленої перед дослідником проблеми може бути якнайбільш об'єктивним.

Проблемне поле дослідження історії повсякденності не має чітких та усталених принципів його окреслення. Єдиною реальною перешкодою для висвітлення окремих аспектів повсякденного життя того чи іншого соціуму в обраний історичний період є інформаційне наповнення існуючої джерельної бази, без наявності якої неможливо реконструювати певні дослідницькі проблеми.

Підхід до вибору та аналізу джерел має ґрунтуватися на розумінні того, що усе, створене людиною, при професійному підході до його залучення, може стати джерелом повсякденного життя. В той же час варто враховувати те, що джерела одного виду, але з різних епох, часто можуть містити дещо спотворену інформацію. Такими, зокрема, часто є фотографічні знімки, датовані кінцем XIX – початком XX ст., особливо з приватних колекцій, адже зазвичай фотографування було для тогочасних жителів подією, на яку, як на свято, одягали усе найкраще.

Таким чином, дисертаційна робота ґрунтується на комплексі наукових методів та принципів, застосування яких дало можливість висвітлити основні аспекти досліджуваної теми. Теоретико-методологічну основу роботи складають універсальні дослідницькі принципи історизму, об'єктивності, системності. Проаналізувавши теоретичні і методологічні засади дисертації, можна зробити висновок, що методологічне забезпечення дозволяє досягнути поставленої мети і вирішення основних завдань дослідження.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи, варто зауважити, що проблема повсякденного життя міської людності Російської імперії лише входить у коло наукових пошукань українських істориків. Цьому питанню присвячені лише кілька дисертаційних робіт та наукових розвідок. В той же час варто зауважити, що на пострадянських теренах, особливо в Росії, тематика повсякдення міського соціуму у імперську добу уже міцно утвердилася як предмет дослідження. У працях сучасних дослідників проблема повсякденного життя містян висвітлюється лише як окрема сторінка подієвої чи соціальної історії. Окремі аспекти щоденності мешканців волинських міст другої половини ХІХ – початку ХХ ст. були досліджені в узагальнюючих розвідках з історії міських поселень регіону, а також як окремі сторінки при вивченні тих чи інших питань соціальної історії українських земель, що входили до складу Російської убернії.

Джерельна база дисертаційного дослідження складається з масиву неопублікованих та опублікованих джерел. Найбільш інформативними є документи діловодства міських управлінь Волинської губернії. Вони подають інформацію про основні виклики, з якими стикалися пересічні мешканці волинських міст упродовж досліджуваного періоду.

Аналіз законодавчих актів Російської імперії дозволив з'ясувати основні принципи правового регулювання життя тогочасного суспільства, а у поєднанні з інформацією, що містилася у інших джерелах, також висвітлити специфіку їх запровадження та дії у Волинській губернії.

Статистичні та довідкові збірники доповнюють та уточнюють зібрану інформацію, їх дані дозволяють подати загальну характеристику складу міського соціуму, кількісні показники його динаміки тощо.

Висвітлення окремих поставлених завдань не можливе без залучення матеріалів тогочасної періодичної преси. Публікації у місцевих газетах містять відомості про дозвілля міських мешканців, тоді як в офіційних документах ця проблема майже не знайшла відображення.

Дисертаційна робота ґрунтується на комплексі наукових методів та принципів, застосування яких дало можливість висвітлити основні аспекти досліджуваної теми. Теоретико-методологічну основу роботи складають універсальні дослідницькі принципи історизму, об'єктивності, системності. Аналіз наявних на сьогодні підходів до визначення предметного кола дослідження історії повсякденності дав змогу подати авторське бачення вирішення окресленої проблеми.

РОЗДІЛ 2.

МІСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ТА ЇХ МЕШКАНЦІ: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ

2.1. Просторова семантика міст та містечок

Міста як середовища безпосереднього проживання та, відповідно, втілення особливостей повсякденного життя їх мешканців, потребують окремого вивчення. Усе це втілювалося та виражалося у специфіці унормування та впорядкування міського простору.

Єдиного підходу до визначення поняття «місто» наразі немає, втім більшість дослідників погоджуються з тим, що універсальної дефініції й не може бути; в кожен конкретну епоху його зміст різнився залежно від тогочасної дійсності [280]. Видимими ознаками наявності того чи іншого населеного пункту є його територіальні межі та простір, який він займає, що характеризуються певними рисами. Загалом, коли йде мова про місто, мається на увазі його офіційні межі, адміністративні кордони, внутрішнє районування тощо, а невід'ємними характеристиками міського простору є специфіка його розмежування, тобто поділ на вулиці, а також усе те, що на них знаходиться.

У законодавстві Російської імперії не було встановлено чіткого поняття та ознак міського поселення. Ним традиційно вважались міста, а також посади і містечка, в яких було впроваджене міське врядування. Так, упорядники статистичного збірника «Города России в 1904 году» відбирали поселення, що мали бути дослідженими, послуговуючись в першу чергу таким критерієм: «містами визнаються ті населені пункти, яким назва ця присвоюється актом адміністративного розпорядження» [111, С. 0489]; додатково до списку міст були внесені ті, населення в яких перевищувало 10 000 осіб, але не мали відповідного офіційного статусу. Загалом, офіційні міста Російської імперії поділялись на чотири категорії: столиці (Петербург та Москва), губернські центри, повітові центри (або повітові міста) та позаштатні міста (тобто міста, які не мали значення повітового).

Адміністративно Волинська губернія остаточно склалася у 1797 р. Тоді ж було унормовано її поділ на 12 повітів: Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Овруцький, Острозький, Новоград-Волинський, Рівненський та Старокостянтинівський. Губернським центромпочатково мав стати Звягель, який був викуплений у приватного власника та перейменований в Новоград-Волинський, але у зв'язку з відсутністю тут необхідних приміщень для адміністрації губернії вона тимчасово перебувала у Житомирі [115, С. XXX–XXXI]. Останній згодом утвердився як адміністративний центр Волині.

Офіційними містами губернії стали лише одинадцять повітових міст та губернський Житомир, тоді як усі інші міські поселення були віднесені до розряду містечок. У 1903 р. статус позаштатного міста отримав також Здолбунів (Острозького повіту) [95, арк. 106].

Серед поселень, яким були притаманні ознаки міст, Б. Миронов виділив наступні: містечко (торгово-промисловий центр, заселений переважно євреями); посад; окремий промисловий центр; духовне чи релігійне поселення; військове поселення [280]. Саме містечки склали основну масу міських поселень Волинської губернії. Тут їх на станом на 1860 р. налічувалося 140 [113, С. XV], а у 1906 р. – 145 [140]. Нестабільність чисельності містечок пов'язана з труднощами визначення статусу того чи іншого поселення. Так, до прикладу Соколов Новоград-Волинського повіту за даними 1906 р. значиться як колонія [140, С. 154], тоді як у 1860 р. – як містечко [113, С. XV]. Нові містечка з'являлися за рахунок поділу старих на два окремі поселення (Вишневець-Старий та Вишневець-Новий Кременецького, Ново-Полонне Новоград-Волинського повіту [140, С. 96–97; 149] тощо).

Усі офіційні міста Волині мали тривалу історію свого існування та були засновані ще до періоду входження цих земель до складу Російської імперії.

Виняток становив лише Здолбунів. Вперше мова про надання йому статусу міського поселення була піднята ще у 1897 р., коли тодішній

волинський губернатор, подаючи дані до Міністерства внутрішніх справ про населенні пункти при залізничних станціях, виділив його як найбільш заселене та забудоване серед таких в губернії [95, арк. 1]. У 1900 р. до згаданого міністерства було подано прохання одного з власників Здолбунова (дійсного статського радника Хом'якова) про перетворення цього населеного пункту на міське поселення. На той час на його землях були один чавунно-ливарний завод та значна кількість торгових закладів: 16 бакалійних крамниць, три мануфактурних, одна шкіряна, одна з залізними виробами, одна з ковбасними, дві хлібних, одна м'ясна, одна казенна винна крамниця, одна пивна, одна кондитерська, а також майстерні чотирьох кравців, годинникового майстера, три взуттєвих та столярна [95, арк. 7]. Вирішення питання сповільнювалося через те, що не уся залюднена частина майбутнього міста перебувала лише у власності Хом'якова [95, арк. 7].

Відповідно до тогочасного законодавства, перетворення будь-якого поселення у місто потребувало згоди усіх, хто володів ділянками землі у ньому [109], внаслідок чого тривалий час відбувалися переговори між власниками Здолбунова, адже селяни виступали категорично проти створення на їх землях міського поселення, облаштування ж його лише у тих межах, що перебували у власності Хом'якова, було визнано недоцільним [95, арк. 8], а правління акціонерного товариства також пристало на запропонований проект не одразу [95, арк. 31]. Остаточне рішення було прийняте лише у 1903 р.: поселенню «при станції «Здолбунів», Південно-Західної залізниці, яке розташоване в Острозькому повіті Волинської губернії, на землях дійсного статського радника Хом'якова, величиною близько 56 десятин (одна десятина дорівнює 1,09 га – авт.), з ділянкою землі Акціонерного товариства портланд-цементного заводу «Волинь», яка до них прилягає, величиною близько 12 десятин – надати ступінь позаштатного міста з назвою «Здолбунів» [95, арк. 106]. Правовласності на міську територію, окрім тих земель, які Хом'яков віддав у розпорядження місту

[95, арк.106], не зазнали змін. У тому ж році в Здолбунові було введено в дію міське спрощене громадське управління [95, арк. 107].

Загалом, окрім Здолбунова, ще п'ять волинських міст упродовж досліджуваного періоду перебували у власності приватних осіб чи відомств. Так, Рівне належало кн. Любомирським, Заслав – кн. Р. Сангушко, Дубно спочатку входило до володінь кн. Любомирських, а з 80-х рр. XIX ст. – спочатку кн. Є. Борятинської, а з 1902 р. – її дочки, кн. К. Шувалової, Остріг у 70-х рр. – кн. А.Яблоновського, в 80-х рр. – петербурзького чиновника С.А.Танеєва, з кінця XIX ст. – Удільному відомству [313, С. 29], а Старокостянтинів з 1868 р. входив до володінь кн. Г. Амбелека [317, С. 77].

Міста Російської імперії другої половини XIX –початку XX ст. мали чіткий адміністративно-територіальний поділ на частини відповідно до кількості наявних поліцейських діляниць. Так, в Житомирі їх було три, а у повітових містах – лише дві. Зберігалось й традиційне районування, відповідно до місцевих звичаїв поділу міста на давній центр та новоприєднані території, а також на квартали, де проживали представники однієї, зазвичай єврейської, нації [43, арк. 15].

Фактично невід'ємною частиною волинського міста упродовж усього досліджуваного періоду залишалися його сателіти – передмістя, кількість яких зазвичай була значною. В той же час варто зауважити, що вони відігравали значну роль у житті містян (зазвичай саме сюди переносилися міські ярмарки), а переважна більшість з них підпорядковувалась міському урядуванню. Населення передмість також асоціювало себе з містом. Так, до прикладу, у 1895 р. до Луцької міської управи надійшло прохання від мешканців околиці–Яровиці, щодо приєднання її до міста, обґрунтоване тим, що ця територія є його складовою частиною, «оскільки вона значиться в міській межі на плані [...]» [26, арк. 99], а також «на Яровиці знаходиться багато міських громадських будівель» [26, арк. 99].

Саме план міста мав чітко визначити його межі та території, підпорядковані міському управлінню, але міста Російської імперії, що лише поступово підпали під вплив загальноєвропейських модернізаційних процесів кінця XIX – початку XX ст., не одразу позбулися залишків середньовічних традицій як в урядуванні, так і в відокремленні від сільської периферії.

Успадкувавши від попередніх епох нерівномірність планування та районування за функціональним принципом, міські поселення Волинської губернії на середину XIX ст. у переважній більшості потребували негайного приведення до системності свого внутрішнього простору. У 1840–1845 рр. центральною владою були розроблені комплексні проекти планів волинських міст, а їх забудова мала здійснюватися централізовано, але усе це так і залишилося лише на папері [308, С. 192].

Відповідно до міських положень 1870 р. та 1892 р. функція розробки планів та приведення до норми міського простору була покладена на новоутворені органи місцевих органів влади [108]. Як наслідок, усе це потребувало залучення значних коштів містом, що ставало часто непосильним для міської скарбниці. Лише у кінці XIX ст. в окремих містах губернії були затверджені нові плани їх забудови.

Загалом, зовнішній вигляд волинських міст був далекий від ідеального. Так, у 1896 р. волинський губернатор, оглядаючи губернію, звернув увагу, що «церкви в Ковелі та Володимир-Волинському бідні» [53, арк. 25], «в м. Дубно собор потребує ремонту і не має жодних прибутків» [53, арк. 25], а «м. Рівне утримується вкрай неохайно, випорожнення валяються на вулицях» [53, арк. 27].

Ситуація кардинально не змінилась і на початку XX ст. У 1904 р., інспектуючи міські поселення Київської, Подільської та Волинської губерній, генерал-губернатор відзначив, що «криві та вузькі вулиці, проведені у більшості випадків без будь-якого плану, скупченість садибних будівель, зведених з недоброякісних матеріалів з очевидними відхиленнями від вимог

будівельного статуту, бруд на майданах, вулицях і обійстях, звалища нечистот біля житла, а в інших випадках в річку, неохайне утримання колодязів питної води – все це можна спостерігати в містах та містечках Південно-Західного краю, не виключаючи навіть великих повітових міст» [97, арк. 31].

Контроль над облаштуванням та дотримання благоустроютакож були покладені на міські управління. У їхньому віданні було: «утримання вулиць, майданів, бруківки, тротуарів, міських громадських садів, [...], стічних труб, каналів, ставків, канав і протоків, [...], а також освітлення міста» [108, С. 823] та «пошук способів для поліпшення місцевих умов із санітарного боку» [109, С. 433].

Все це вимагало залучення значної суми коштів, тоді як бюджети міст були вкрай обмежені. Як наслідок, основною проблемою упродовж усього досліджуваного періоду залишалося фінансування облаштування міських вулиць та майданів, оскільки з міської скарбниці виконувалися видатки на задоволення загальнодержавних потреб. До прикладу, у звіті Луцької міської управи за 1887 р. йшлося: «У зв'язку зі значними приплатами з міських прибутків на забезпечення військ квартирним довольством, управа у звітному році, як і в попередні роки, не мала можливості здійснити які-небудь щодо благоустрою міста покращення, як брукування вулиць і загальне освітлення їх [...]. Поставлені лише вітрини [...] з метою усунення наклеювання приватних оголошень та афіш на будинки, паркани та телеграфні стовпи, що спотворювало загальний вигляд [...]» [21, арк. 36 зв.]. У наступному, 1888 р., «лише й зроблено, що завдяки облаштуванню рундуків облагороджено міські майдани, де до цього проводилась дрібна торгівля у повному хаосі» [22, арк. 37 зв.], а у 1892 р. «для попередження епідемічної хвороби холери управою здійснювалось посилене очищення майданів, незабудованих ділянок, річкових берегів та ретирадних (відхожих – авт.) місць [...]» [24, арк. 91 зв.].

Чималі нарікання мешканців цього міста викликав стан центрального майдану: «[...] так званий «парадний майдан», що у двох місцях безпосередньо

прилягає до будівлі Луцької чоловічої прогімназії, є вкрай занедбаним із санітарного боку; слугуючи місцем щомісячних ярмарок і щоденних базарів, майдан цей не лише не піддається якому-небудь серйозному прибиранню, а навіть туди іноді звозять бруд і сміття з прилеглих будинків; в осінню та весняну пору він найбільше брудний та повністю непрохідний, і навіть літньої пори можна зустріти там гниючі смердючі калюжі. Само собою зрозуміло, що такий антисанітарний стан майдану вкрай шкідливий з гігієнічного погляду, так як це може слугувати джерелом розвитку різних заразних хвороб, що особливо стає небезпечним для прогімназії та учнівських квартир у зв'язку з тим, що вони знаходяться близько до майдану» [31, арк. 7–7 зв.]. Згодом майдан закрили для ярмаркової та роздрібної торгівлі, а на цьому місці навесні 1908 р. був розбитий міський сад, відкритий для публіки лише у 1913 р. [31, арк. 229].

Брукування вулиць та майданів мало на меті також поліпшити умови пересування ними. До прикладу, у 1888 р. міський голова Луцька, звітуючи перед міською думою, зазначив, що «[...] будучи незабрукованою (Ковельська вулиця – авт.), знаходиться у вкрай незадовільному стані, так що проїзд нею навесні, восени і дощовий час ускладнений [...]. Стан означеної вулиці підтримується зведенням у дуже зруйновані місця сміття, але цим вона мало покращується; внаслідок великого руху нею утворюються ями, що стає причиною перекидання екіпажів з пасажирами [...]» [21, арк. 27]. Ситуація не зазнала суттєвих змін й у наступні роки. У 1914 р. в міську управу надійшла скарга від начальника штабу 11-ї піхотної дивізії щодо стану цієї ж вулиці: «Вважаю за необхідне довести до відома [...], що ділянка Староковельської вулиці [...] знаходить в жахливому становищі. Візники відмовляються везти до будинку адмірала Кононова, зупиняються біля поліцейської частини; віз з дровами чи будь-яким іншим важким вантажем проїхати там не може через страшне болото, що утворюється на цій ділянці вулиці. Вважаю, що подібне явище не можливе не лише для міста, що має електричне освітлення, а навіть для глухого села» [40, арк. 221].

Пересічні мешканці міст також намагалися привернути увагу міського управління до проблеми брукування вулиць: «До будинків наших прилягає Нижньобрудна вулиця (у Луцьку – авт.), з якої жахливо смердить, що може з часом викликати епідемію; усунути ж цей сморід шляхом прибирання та виправлення цієї вулиці звичайним способом абсолютно неможливо тому що, по-перше, ґрунт на цій вулиці досить вологий до такої міри, що навіть у найспекотніший час ледь-ледь висихає, по-друге, хоча вулиця незабрукована, а проїзд нею здійснюється постійно на рівні з шосейними вулицями, і, по-третє, при означеній вулиці з протилежного боку її знаходиться кілька заїжджих домів з конюшнями, а також дворові місця суміжних домовласників, з яких викидаються на цю вулицю різні нечистоти і гідоти, які не помічаються завдяки тому, що вона незабрукована, і тому вулиця ця постійно брудна і смердюча» [35, арк. 4–4 зв.].

Проблеми, з якими стикалися мешканці Луцька, були типовими для усіх без винятку міських поселень Волинської губернії. Те саме було навіть у губернському центрі: «на Соборній вулиці (1908 р. – авт.) правий бік знаходиться у вкрай небезпечному для тих, хто проїжджає, стані, весь цей бік вкритий суцільними вибоїнами та глибокими ямами, наповненими водою; особливо жахливий стан вулиці навпроти міського скверу, біля якого, окрім брукування, і тротуар ніколи не прибирається, тож на ньому накопичилось в кілька вершків (один вершок дорівнює 4,4 см – авт.) льоду, тому публіка сковзається та падає» [50, арк. 14], а «майже в центрі міста серед вулиці (Хлібної – авт.) тонуть діти та стоїть болото, і місто жодних заходів не застосовує для порятунку обивателів» [50, арк. 104].

Ситуація, хоч і повільно, все ж зазнавала покращень. До прикладу, згідно з інвентарним описом Луцька, у місті станом на 1895 р., було лише три забруковані вулиці [27, арк. 6]. Постійний брак коштів у міському бюджеті на брукування був частково компенсований на початку ХХ ст. його мешканцями. Відповідно, уже в 1912 р. міський голова довів до відома волинського

губернатора, що «[...] м. Луцьк, оточений зі всіх сторін болотами, через своє низьке положення, дуже потребує оздоровлення, а найкращим і радикальним засобом оздоровлення міста, безумовно, є брукування вулиць та майданів, але, не дивлячись на всю бережливість міських грошей [...], ледь вдається витискати дуже незначні суми на брукування вулиць. Обивателі м. Луцька перейнялись свідомістю, що брукування вулиць впорядковує місто та його оздоровлює, а тому охоче і добровільно дають місту на цю потребу від 30 до 50 %% вартості брукування даної вулиці, завдяки чому м. Луцьк у брукуванні вулиць досяг величезних результатів, і такий порядок брукування вулиць за участі приватних внесків обивателів схвалюється губернським керівництвом [...]» [40, арк. 12].

Цей спосіб фінансування ремонту вулиць та майданів мав чітко окреслений порядок, визначений у приписі міської думи: «Черга на брукування вулиць буде залежати від кількості запропонованого внеску, яке, у будь-якому випадку, має дорівнювати не менше 45 % вартості брукування усієї вулиці. Переважно першими будуть забруковані ті вулиці, обивателі яких складуть внесок в більшій сумі [...]» [40, арк. 99]. Упродовж 1903–1905 рр. «забруковані каменем наступні вулиці: Домініканська, Кредиторська, Шкільна, Тринітарська, частина Набережної [...], частина Кафедральної, Шкільна вулиця (на Вульці [...]) і Покровська площа, а також під'їзд до Братського мосту.

Незважаючи на унормування порядку брукування вулиць, до органів губернського та міського управлінь надходили численні скарги про його порушення. Зокрема, мешканці згаданої Нижньобрудної вулиці у 1909 р. повідомили Луцьку міську думу, що вони вже передали міській управі значну суму для брукування їхньої вулиці, але цього так і не було зроблено. Містяни готові були додати ще «певну відому суму на рахунок брукування вулиці» [35, арк. 4 зв.]. У 1912 р. уже на ім'я волинського губернатора надійшла скарга від домовласників міста про відмову їм у негайному брукуванні Боніфратської вулиці, «найбільш брудної у всьому місті» [40, арк. 187]. У ній ішлося, що «за прикладом інших обивателів ми бажаємо внести в міську касу суму в розмірі 65

% вартості брукування частини Боніфратської вулиці при наших садибах, тобто зробити внесок у набагато більшому розмірі, ніж вносять обивателі інших вулиць» [40, арк. 187].

Загалом, мешканці також були зобов'язані підтримувати у належному стані бруковану частину вулиці, що прилягала до їхніх будинків та незабудованих ділянок, а «утримання в чистоті тротуарів і бруківки [...] перед крамницями, розташованими на майданах та базарах, лежить на обов'язку тих, хто веде торгівлю в цих крамницях; прибирання місць, зайнятих торговцями відповідно до ярликів міської управи є обов'язком цих торговців» [32, арк. 62 зв.]. Ті ж міські вулиці, по яким проходило Києво-Брестське шосе, мали ремонтуватися та утримуватися в нормальному стані місцевими шосейними відомствами [28, арк. 15].

Загалом, справа з облаштуванням вулиць та майданів волинських міст частково була вирішена лише на початку ХХ ст. Так, якщо у 1883 р. у більшості повітових центрів губернії була лише одна–дві бруковані вулиці, а у Володимир-Волинському, Овручі та Старокостянтиніві – жодної [115, С. 351], то у 1910 р. Рівне було забруковане на 90 %, а Житомир – на 89 % [112, С. 687].

До питань упорядкування міського простору належала й проблема унормування найменувань вулиць та майданів. Поряд зі стародавніми назвами з'являлись нові, приурочені до відзначення певних пам'ятних дат чи подій російської історії або увіковічення політичних та громадських діячів імперії. Так, у 1912 р. в Рівному ряд вулиць були перейменовані у Бородінську, Кутузовську, Партизана Давидова, а у Луцьку – в ім'я Миколи II та Олександра I [308, С. 209].

На часі стала також потреба у введенні обов'язкової нумерації міських будівель. Так, у 1902 р. Луцька міська дума підтримала пропозицію міської управи щодо «встановлення на перехрестях вулиць табличок з означеними назвами вулиць, а також щодо введення нумерації будинків, разом з тим спроектована наступна обов'язкова постанова: кожен домовласник

зобов'язаний обладнати свою садибу вуличним ліхтарем зі звичайним склом, на якому з двох боків має бути синьою олійною фарбою зазначені назва вулиці, номер та прізвище домовласника, і ліхтар цей має вночі освітлюватись [...]» [32, арк. 36 зв.]. Проте Волинське губернське з міських справ присутствіє відмовило у затвердженні даного документу, аргументуючи це тим, що «хоча будь-яке міське поселення об'єднує в собі всі його заселенні квартали, але фактичне становище цих кварталів і за ступенем заселення, і за умовами благоустрою зовсім неоднакове, чим не зовсім виправдовувалося б і застосування цього заходу до усіх жителів міського поселення» [32, арк. 37].

У 1910 р. Луцька міська дума прийняла чергове рішення про встановлення на будинках, у яких розміщувалися торгівельні та промислові підприємства, табличок з інформацією про назву вулиці та власника цього закладу [172, С. 12] та зобов'язала підприємців мати двірників, якщо не у всіх будинках, «то хоча б на головних вулицях» [Цит. за: 172, С. 12].

У 1913 р. Острозьким спрощеним міським управлінням була розроблена «Обов'язкова постанова про нумерацію садиб, будинків і крамниць в м. Острозі», яка передбачала, що «1) Кожен домовласник нерухомого майна в м. Острозі, хто б це не був: приватна особа, казна чи інше відомство, установа, товариство чи компанія, зобов'язаний прикріпити по фронту вулиці на своєму будинку і крамниці, а в незабудованих місцях на паркані своєї садиби біля воріт дощечку з назвою вулиці та номером майна за вказівкою міського управління. 2) Розмір дощечок, матеріал для їх виготовлення, форма та колір, а також шрифт напису мають бути однакові, за встановленим в міському управлінні зразком» [99, арк. 72].

Міською владою більшості волинських міст впродовж початку ХХ ст. були введені у дію схожі постанови, що мали на меті значно спростити орієнтацію в них як для самих мешканців, так і для гостей. Саме в цей час здійснено й традиційний на сьогодні розподіл номерів на парні та непарні, відповідно до сторони вулиці [55, арк. 148].

Загалом, впорядкованість міського простору та зручність пересування ним, мали б стати візитівкою міста, ознакою ефективності роботи міської влади. Ілюстрацією цієї тези може бути витяг зі звернення міського голови Луцька до членів міської думи щодо необхідності брукування однієї з центральних вулиць, Вокзальної, яка «служує не лише для сполучення вокзалу з містом, тобто є життєвою магістраллю міста, вона слугує ще й рекламою діяльності міського управління» [20, арк. 251].

Упродовж досліджуваного періоду традиційна дерев'яна забудова міських вулиць почала витіснятися кам'яною. Цьому, зокрема, сприяли й приписи міської влади, до обов'язків якої входило й забезпечення протипожежної безпеки у місті. Так, якщо станом на 1896 р. в губерньському центрі налічувалося лише 1 341 кам'яна будівля, то уже в 1899 р. – 2 056, а у найбільших повітових містах: Новоград-Волинському, Рівному та Луцьку – 256 та 271, 445 та 540, 239 та 259 споруд відповідно [130, С. 16–17; 131, С. 16–17]. В той же час їх кількість у порівнянні з дерев'яними була вкрай незначною. Лише в Здолбунові у 1910 р. наявні 125 кам'яні будівлі склали більше половини усього житлового фонду міста [308, С. 196]. В усіх міських поселеннях поступово збільшувалась кількість й нежитлових споруд, як громадського, так і культового призначення.

Територія Волинської губернії, враховуючи її прикордонне положення, була місцем постійної дислокації окремих частин російської армії. Як наслідок, у містах перебувала значна кількість військ, для розташування яких облаштовувалися казарми та інші необхідні господарські споруди. Незважаючи на те, що кошти на це виділялися з міських, і так вкрай обмежених, бюджетів, самі ж містяни вбачали у цьому позитивні для себе наслідки в економічному плані. До прикладу, в одній з постанов Кременецької міської думи за 1905 р. йшлося, що «утримання на місці постійного перебування в м. Кременці розквартированих тут військ поза сумнівом пов'язане для обивателів м. Кременця з певними матеріальними вигодами, і що видалення з Кременця

військ на час табору, хоч би навіть і на нетривалий час, у зв'язку з переходом в м. Житомир Духовної семінарії, досить сумно відображається на майновому благополуччі приватних домовласників м. Кременця, а особливо на особах торгового класу, у зв'язку з малочисельністю тут торгової промисловості», тож було вирішено найняти для них коштом міста стрілецький плац [78, арк. 2].

Традиційною ознакою міських вулиць у цей період також залишалася наявність різноманітних «питейних» закладів та «постоялих дворів». Відповідно до положення про трактири 1861 р.: «трактирний заклад – це відкрите для публіки приміщення, в якому або віддаються в найм особливі покої зі столом (тобто з харчуванням – авт.), або відбувається продаж їжі та напоїв. Продаж припасів для споживання на місці – це загальна властивість будь-якого трактирного закладу» [102, арк. 104]. Загалом, вони поділялися на готелі, мебльовані квартири, власне трактири, ресторани, кав'ярні, кафе-ресторани, кухмістерські (їдальні – авт.), буфети тощо [102, арк. 104].

Знаково, що їх відкриттям переймались навіть міськавлада. Так, у 1903 р. до Дубнівського спрощеного міського управління надійшло прохання від містян щодо потреби в наявності у місті трактирного закладу. Наслідком цього сталозвернення міської влади доволинського губернатора про дозвіл на відкриття двох трактирів, у яких би ті, хто приїхав сюди, змогли б «перекусити та обігрітись», адже «окрім 15-тисячного населення міста Дубно, в місто з'їжджається в ярмаркові та базарні дні багато народу, переважно селян, і ці останні не мають місця, де б можна було обігрітись взимку, перекусити та випити чарку горілки; [вони] змушені шукати безпатентного (тобто неоподаткованого державою, а, відповідно, й незаконного – авт.) продажу в євреїв, або ж купляти горілку в казенних винних крамницях (спеціалізованих закладах з продажу алкогольних напоїв, в яких товар продавався лише навиніс – авт.) і тут же на вулицях розпивати її прямо з пляшок; ця остання обставина викликає вкрай гнітюче враження і його можна усунути лише відкриттям двох

трактирних закладів, одного в центрі, а іншого – в передмісті Сурмичах» [73, арк. 10].

Запровадження технічних новацій у повсякденне життя містян також відобразилося на зовнішньому вигляді міських поселень. Так, з кінця 50-х рр. XIX ст. на вулицях волинських міст з'являються телеграфні стовпи, облаштуванням яких займалося Головне управління шляхів сполучення і публічних будівель. Загалом це нововведення викликало як нерозуміння (устаткування телеграфів часто пошкоджувалося місцевими жителями [308 С. 188]), так і зацікавлення серед міського люду: «в ці перші дні можна було часто побачити цікавих, що притуляли вуха до стовпів та зосереджено слухали. Тогочасна чутка передбачила задовго відкриття телефонів: говорили, що за допомогою дроту розмовляють, а так як його вели до кордону, то й виникла природна думка, що це наш цар буде розмовляти про справи з іноземними царями» [248, С. 71]. З запровадженням електричної та телефонної мереж у волинських містах їх кількість відповідно зроста.

Звичною ознакою сучасного міста є наявність численних зелених насаджень, парків та скверів. В міських поселеннях Російської імперії озеленення мало на меті, окрім впорядкування території, також забезпечення санітарного стану, тобто «оздоровлення міста» [79, арк. 99]. Облаштуванням нових та утриманням уже наявних міських парків та скверів, чи, послуговуючись тогочасною термінологією, садів, займалися як міські управління, так і приватні особи та організації. Так, до прикладу, у Кременці, міський сад був створений Кременецьким Богоявленським братством, яке тривалий час намагалося передати його у відання місцевої управи на наступних умовах: тут можна споруджувати намети, буфети тощо, за виключенням кафе-шантанів (кафе з естрадою для виступу). Незважаючи на те, що у міста не було вільної ділянки землі, де б можна було влаштувати міський сквер, «що є у даний момент вкрай необхідний мешканцям м. Кременця, а місце, на якому Братство влаштувала сад – придатне» [79, арк. 24] й все, що було споруджене

братчиками: лавки, пристосування для гімнастичних вправ, естрада для музикантів, сторожка, паркан та насаджені дерева – мали б бути передані у його власність, гласні Кременця не поспішали проголосувати за цю постанову. Тож до початку Першої світової війни питання так і не було вирішене.

У переважній більшості міст губернії все ж були сквери та парки, які віддавалися у відкуп бажаючим для влаштування тут розваг міських мешканців. У Луцьку на міський сад був перетворений один із майданів міста [31, спр. 544].

Таким чином, упродовж досліджуваного періоду кількість офіційних міст Волинської губернії збільшилася до тринадцяти, за рахунок надання Здолбунову статусу позаштатного міста Острозького повіту. В той же час їх зовнішній вигляд та унормування внутрішнього простору знаходилися у досить незадовільному стані, що викликало незадоволення як самих містян, так і вищих чиновників губернії.

На початку ХХ ст., завдяки впровадженню в дію обов'язкових постанов міських управлінь, міська просторова структура поступово почала набирати впорядкованого характеру, а з зростанням чисельності міського населення збільшувалась й кількість будівель житлового та не житлового призначення, значна частина яких зберіглась у волинських містах і до сьогодні.

2.2. Міський соціум.

Висвітлення проблеми повсякденного життя містян безпосередньо пов'язане з дослідженням його кількісних показників, як у загальному, так і у становому та національному розрізі, а також врахування усіх характеристик соціуму як такого, його сталих та варіативних змінних. Саме ці фактори мають основний вплив на формування міського середовища.

Протягом усього періоду входження українських земель до складу Російської імперії населення на цих територіях, властиво, поступово зростало. Це, зокрема, можна проілюструвати й на статистичних даних щодо кількості

людності Волині. Так, у 1798 р. тут проживало 1 077 998 осіб, з них – 41 617 у офіційних містах, що становило лише 3,9 % від загальної кількості її мешканців.

Таблиця 1.

Приріст чисельності населення Волинської губернії та його міської частки
(1798–1913 рр.)

Кількість населення	Роки			Приріст населення					
	1798	1870	1913	1798–1870		1870–1913		1798–1913	
				осіб	%	осіб	%	осіб	%
В губернії, осіб	1077998	1704018	3874374	626020	58,1	2170356	127,4	2796376	259,4
В містах, осіб	41617	126455	345878	84838	203,9	219423	173,5	304261	731,1
Частка, %	3,9	7,4	8,9	3,6	92,2	1,5	20,3	5,1	131,2

Пораховано за: [236, С. 105–106; 308, С. 42; 120, С. 8]

Слідом за загальними тенденціями, які були притаманні Російській імперії загалом, у пореформений період у Волинській губернії частка населення міст поступово зростала. До прикладу, якщо у 1870 р. всіх жителів було 1 704 018, а питома вага міського населення становила 7,4 %, то у останній рік перед початком Першої світової війни вона зросла до 8,9 % та складала 345 878 осіб, що на 219 423 особи більше. Детальніше динаміку зміни міського населення впродовж 1798–1913 рр. подано у таблиці 1.

Повертаючись до аналізу кількості міського населення в окреслених для дисертаційного дослідження хронологічних межах, було виділено чотири періоди, які характеризуються нерівномірними показниками динаміки зростання чи спадання питомої ваги містян у загальній кількості населення губернії.

Отже, впродовж 1870–1883 рр. кількість міської людності зросла на 38,8 %, що значно перевищило темпи росту населення губернії та призвело до збільшення частки містян на 1,1 %, яка становила на кінець виокремленого періоду 8,5 % від загальної чисельності мешканців Волині. Варто зауважити,

що така ж ситуація була притаманна усій європейській частині Російської губернії та частково пояснюється припливом населення з сільської периферії після емансипації кріпаків 1861 р.

Протягом наступного періоду кількість містян зросла на третину, а чисельність мешканців губернії – аж на 45,1 %, що дещо зменшило частку міського соціуму у структурі, яка у 1897 р. склала лише 7,8 %. Варто погодитись з О. Прищепою [308, С. 42], що саме стрімке зростання кількості сільських мешканців впродовж 1883–1897 рр. стало причиною падіння питомої ваги міського населення у структурі волинського соціуму загалом, хоча кількісно містян збільшилось.

У третьому хронологічному відтинку спостерігалось чергове збільшення питомої ваги міської людності губернії. Так, впродовж 1897–1906 рр. чисельність міського населення зросла на 38,9 % та становила 324701 осіб, а частка досягла 9,3 %. Цьому періоду були притаманні загальноросійські тенденції зростання кількості мешканців міст, адже останні на межі XIX та XX ст. почали утверджуватися як не лише адміністративні, а й промислові центри. Росту чисельності міського соціуму сприяла поява залізниць, що у свою чергу стимулювали розвиток підприємництва у містах Волинської губернії.

В останньому виокремленому періоді відбувалося значне падіння темпів приросту населення як в губернії загалом, так і в містах зокрема. Упродовж 1906–1913 рр. чисельність жителів Волині зросла лише на 10,6 %, а кількість містян – на 6,5 %, хоча питома вага міської людності у порівнянні з попереднім періодом фактично не змінилась та становила 8,9 %. Кризові економічні та політичні явища, що домінували у ці роки у внутрішньому житті імперії, негативно позначилися на темпах зростання населення як в губернії загалом, так і в її містах зокрема.

Загалом, волинські міста значно поступалися у темпах приросту мешканців переважній більшості інших українських губерній. Так, на кінець досліджуваного періоду питома вага міського соціуму Київської губернії удвічі

перевищувала частку містян у загальній структурі населення Волині [308, С. 39].

Таблиця 2.

Частка міської людності у структурі населення Волинської губернії
упродовж 1870 – 1913 рр.

Кількість населення	Роки				
	1870	1883	1897	1906	1913
В губернії, ос.	1704018	2059870	2989482	3501608	3874374
В містах, ос.	126455	175490	233847	324701	345878
Частка містян, %	7,4	8,5	7,8	9,3	8,9

Пораховано за: [308, С. 42; 115; 137; 120, С. 8]

Окремо слід окреслити динамічні зміни чисельності міського населення за весь досліджуваний період, враховуючи специфіку окремих міст. Аналізуючи показники абсолютної кількості містян, можна виокремити кілька груп міст, що характеризуються типовими темпами приросту населення. До міст, зростання яких відбувалося найбільш динамічно, слід віднести Ковель, Рівне та Луцьк, кількість населення в яких упродовж 1861–1913 рр. збільшилась приблизно у 6,5, 4,5 та 3 рази відповідно. До другої групи належать міста, кількість мешканців в яких зросла від 104,7 до 177,4 %: Володимир-Волинський, Дубно, Новоград-Волинський та Овруч. У Ізяславлі, Кременці, Острозі та Старокостянтиніві кількість містян зросла менш ніж на 100 %, зокрема в останньому – лише на 78,2 %. Губернський центр можна віднести до другої групи міст, адже хоча у 1913 р. його населення становило 90 720 осіб, але порівняно з 1861 р. кількість містян у Житомирі збільшилась тільки на 123,6 % [Додаток 1].

Таблиця 3.

Темпи зростання частки міського населення (1870 – 1913 рр.)

Кількість населення	Ріст або спад частки містян							
	1870-1883		1883-1897		1897-1906		1906-1913	
	ос.	%	ос.	%	ос.	%	ос.	%
В губернії, ос.	355852	20,9	929612	45,1	512126	17,1	372766	10,6
В містах, ос.	49035	38,8	58357	33,3	90854	38,9	21177	6,5
Частка містян, %	1,1	-	-0,7	-	1,5	-	-0,3	-

Пораховано за: [308, С. 42; 115; 137; 120, С. 8]

Окремо слід окреслити динамічні зміни чисельності міського населення за весь досліджуваний період, враховуючи специфіку окремих міст. Аналізуючи показники абсолютної кількості містян, можна виокремити кілька груп міст, що характеризуються типовими темпами приросту населення. До міст, зростання яких відбувалося найбільш динамічно, слід віднести Ковель, Рівне та Луцьк, кількість населення в яких упродовж 1861–1913 рр. збільшилась приблизно у 6,5, 4,5 та 3 рази відповідно. До другої групи належать міста, кількість мешканців в яких зросла від 104,7 до 177,4 %: Володимир-Волинський, Дубно, Новоград-Волинський та Овруч. У Ізяславлі, Кременці, Острозі та Старокостянтиніві кількість містян зросла менш ніж на 100 %, зокрема в останньому – лише на 78,2 %. Губернський центр можна віднести до другої групи міст, адже хоча у 1913 р. його населення становило 90 720 осіб, але порівняно з 1861 р. кількість містян у Житомирі збільшилась тільки на 123,6 % [Додаток 1].

Незважаючи на досить значні загальні темпи приросту міського населення, чисельність мешканців Овруча на кінець досліджуваного періоду була однією з найнижчих в губернії з-поміж усіх офіційних міст. Лише у Здолбунові проживало трохи менше містян. В той час статистичні дані фіксують значне збільшення кількості населення в окремих містечках губернії, яке почасти перевищувало аналогічні показники у містах. Зокрема, у

Полонному, Любарі та Корці Новоград-Волинського, Радзивілі Кременецького й Шепетівці Ізяславського повітів у 1910 р. мешкало 33 342, 19 836, 13 720, 14 619 та 10 966 осіб відповідно, тоді як у вище згаданих офіційних містах населення складало лише 12 234 особи в Овручі та 10 448 осіб – в Здолбунові [112].

Пояснення нерівномірного зростання чисельності соціуму у різних містах губернії перш за все криється у пристосуванні останніх до нових умов. Так, якщо ще на початку досліджуваного періоду повітове місто могло привабити до себе населення з периферії, так як виконувало функції адміністративного та культурного центру, то на початок ХХ ст. чітко прослідковується тенденція до зростання кількості мешканців у тих міських поселеннях, які ввійшли у фазу промислового розвитку, механічною ж перепорою для перших стала віддаленість від залізничних шляхів (що, зокрема, сталося з Овручем [308, С. 55]).

Враховуючи історичну специфіку формування регіону, населення Волинської губернії вирізнялося багатим поліетнічним складом місцевої людності. Це, в першу чергу, стосувалося міського соціуму, в якому були присутні представники різних етносів та народів Російської губернії, тож, зважаючи на значні відмінності в абсолютних показниках населення у різних волинських містах, для порівняльного аналізу при характеристиці національного та станового складу міських мешканців доцільніше використовувати відносні показники.

Подаючи характеристику національного складу волинських міст, слід акцентувати увагу на активній русифікаторській політиці імперської влади щодо неросійської людності держави, що, зокрема, позначилося на майже повній відсутності статистичних даних щодо чисельності окремих народів та етносів імперіїдругої половини ХІХ ст. В першу чергу це стосувалося ототожнення українців, білорусів та «великоросів» з єдиною титульною нацією – росіянами. Так, міським управлінням при складанні таблиць щодо руху

населення було рекомендовано «для визначення осіб російського походження належить керуватись побутовими ознаками, тобто мовою, що використовується в домашньому вжитку, та, як допоміжною ознакою, віросповіданням» [41, арк. 57], а у Всеросійському переписі 1897 р. був представлений поділ населення за мовним критерієм, що лише опосередковано подає інформацію про кількість окреслених вище народів серед міських мешканців Волинської губернії [Додаток 2].

Так, за даними перепису у волинських містах «малоросійську» мову назвали рідною 46 060 осіб, а російську – майже стільки ж, а саме 44 351 особа. Їхня ж частка у загальній кількості містян складала 19,7 % та 19 % відповідно.

Отже, як засвідчив перепис, у більшості міст Волинської губернії найбільшою мовною групою, яку умовно можна у даному випадку ототожнити з приналежністю до конкретної національності, була єврейська. З 12 офіційних міст Волині у шести питома частка євреїв становила понад 50 %, зокрема, найбільше – в Острозі, а саме 62,3 %. У решті міст їх чисельність лише трохи недотягувала до цього показника, і лише у Кременці становила 36,6 % від загальної кількості містян.

Україномовне населення у переважній більшості міст губернії складало менше 20% від усієї міської людності. Лише у Кременці, Овручі, Заславлі та Старокостянтинові їх частка була дещо більшою, тобто 47 %, 42,2 %, 31,6 % та 29,8 % відповідно, а у Луцьку тих, хто назвав українську мову рідною, було лише 1 478 осіб, або ж 9,4 % від загальної чисельності містян.

Найбільш російськомовних, за даними перепису, було у Ковелі, Житомирі та Дубно. Так, у губернському центрі вони становили четверть усього населення. Найменша ж чисельність тих, хто назвав російську мову рідною, була в Старокостянтинові (1 402 ос.) та Овручі (649 ос.) або ж 8,6 % та 8,8 % відповідно.

Значною національною групою у досліджуваній період серед міського населення залишалися й поляки. Їх питома вага щодо загальної кількості

міського населення становила 7,6 %. Серед тих, хто назвав польську мову рідною, найбільше мешкало у Житомирі (7 464 ос. або ж 11,3 %). У повітових містах губернії їх частка становила від 9,3 % у Ковелі до 2,1% в Овручі.

Перепис також засвідчив наявність інших великих мовних спільнот серед містян Волинської губернії, зокрема, німецької, татарської, чеської, білоруської та болгарської.

Більш точні дані щодо національного складу мешканців волинських міст подають наявні статистичні дані за 1912 р. [Додаток 3]. Отож, найбільшою національною групою залишалися євреї, питома вага яких у загальній чисельності містян дещо зменшилася у порівнянні з даними Всеросійського перепису до 48,7 %. Другою чисельною групою були українці, які склали третину усіх містян губернії, тоді як поляків та росіян налічувалося 11,7 % та 3,8 % відповідно.

У переважній більшості міст губернії частка єврейського населення складала від 59,3 % в Острозі до 39,4 % у Кременці. Найменше їх було в Овручі (3 066 ос. або ж 28 %) та позаштатному Здолбунові (1 345 ос. або ж 12,7 %). В той же час ці статистичні дані засвідчили про переважаючу більшість осіб єврейської національності серед населення Луцька, адже саме тут проживало 24 398 єврея або ж 84,9 % від загальної кількості містян.

Частка українців щодо сукупної чисельності містян губернії на початку ХХ ст. значно зросла у порівнянні з опосередкованими даними перепису. Найбільш українським за національною складовою міської людності був Овруч, частка українців у якому складала 69,8 %. У 9 з 13 офіційних міст Волині їх кількість коливалася від 48,8 % у Кременці до 30,4 % у Острозі, в той час як у губернському центрі та Дубно – лише 26,3 % та 29,5 % відповідно. Найменше українців серед містян було зафіксовано у Луцьку, а саме 2 300 осіб або ж 8 % від загальної кількості лучан. Знаково, що представники української національності, які склали основну масу населення губернії, кількісно

переважали саме у невеликих містах, тоді як у розвинених їх частка була незначною.

Окремо слід проаналізувати показники присутності росіян серед міського населення Волинської губернії. Так, найбільша їхня чисельність була зафіксована у губернському центрі, а саме 12,1 % від загальної кількості житомирян, а також у Дубно (5 %), Здолбунові (3,9 %) та Новоград-Волинську (1,2 %). У інших повітових містах їх частка становила менше 1 %, а у Володимир-Волинську, Заславлі та Старокостянтиніві за даними 1912 р. росіян не було взагалі.

Поляки склали значну кількість населення у Здолбунові (18,3 %), Житомирі (17 %), Дубно (14,8 %), Новоград-Волинську (12,6 %), Володимир-Волинську (12 %), Ковелі (11,3 %) та Кременці (10,9 %). У інших містах губернії їх частка становила менше 10 %, а в Овручі поляків зафіксовано лише 199 осіб або ж 1,8 % від загальної кількості містян.

Серед інших національностей у містах Волинської губернії на початку ХХ ст. також у значній кількості проживали німці, чехи, татари, а також турки, білоруси та вірмени.

В складі міського та сільського населення виокремлювалося чотири основні роди людей: дворянство, духовенство, міські обивателі, сільські обивателі [117]. Власне до міських станів належали п'ять станових груп: почесні громадяни (особисті та спадкові), гільдейське купецтво, як місцеве, так і з інших міст, міщани чи посадські, ремісники чи цехові, робочий люд [117].

Становий поділ міської людності Російської імперії залишався сталим. До привілейованої верстви належали, окрім купців, дворяни, що поділялися на спадкових та особистих. Спадкове дворянство надавалося пожалуванням його, чином по службі, пожалуванням російським орденом. Чини які були здобуті під час служби: дійсний статський радник, полковник чи капітан першого рангу [117, С. 20]. Особисте дворянство надавалося пожалуванням його, чином по службі та пожалуванням ордену [117, С. 32]: військове звання обер-офіцера, в

цивільній службі чин дев'ятого класу [117, С. 33], а також ті, хто отримав чин полковника чи капітана першого рангу при відставці з військової служби, або ж чин дійсного статського радника при відставці з цивільної служби [117, С. 34]. Особисте дворянство не поширювалося на спадкоємців, але передавалося дружині [117, С. 35]. Духовенство, як біле, так і чорне, традиційно було нечисленним. Основну ж масу міського населення складали міщани та селяни, а також був присутній невеликий відсоток різночинців. З метою більш об'єктивного аналізу станового складу містян, групи спадкових та почесних дворян було об'єднано, а до стану міщан було додано прошарок почесних громадян, який традиційно був невеликий. Варто також зауважити, що у становій групі духовенства за даними 1912 р. враховано представників усіх релігій, тоді як за 1897 р. – наявні дані лише щодо кількості священнослужителів християнських віросповідань [Додаток 4 та 5].

Найчисельнішою міською верствою впродовж досліджуваного періоду залишалися міщани. Так, у 1897 р. за даними перепису їх кількість в офіційних містах Волинської губернії дорівнювала 155 684 особи, тоді як у 1912 р. чисельність тих, хто належав до цієї категорії, зросла на 73,9 % та становила 270 741 особу.

Серед міського соціуму значну частку становили також селяни, як ті, що проживали тут здавна, так і прийшло населення, хоча впродовж 1897–1912 рр. їх чисельність дещо зменшилася. Окремо слід відзначити, що тривалий час серед цієї групи спостерігалась значна диспропорція у статевому поділі. Так, за даними перепису у 1897 р. у волинських містах проживало 39 101 чоловік, тоді як жінок було лише 14 230 осіб. До кінця досліджуваного періоду їх кількість поступово вирівнялася та становила 20 717 та 20 536 осіб відповідно. Цю невідповідність у статевій структурі сільської верстви населення міст упродовж другої половини XIX ст. А. Гуменюк пояснює промисловим характером сільської міграції, яка була характерна для усієї Правобережної України [210, С. 221]. Що ж до встановлення нормальної пропорційності щодо

кількості чоловіків та жінок станом на 1913 р., то можна припустити, що з початком ХХ ст. зростання затребуваності робочих рук у містах значно нівелювало переважання чоловічого елемента в соціальній складовій зайнятого у промисловості міського населення. На жаль, відсутність точних статистичних даних щодо стратифікації зайнятості містян у становому розрізі не дозволяє підтвердити чи спростувати цю тезу.

Привілейоване місце у структурі міського соціуму займали дворяни, хоча її питома вага традиційно залишалася невеликою. Так, у 1912 р. до дворянської верстви належало 18158 містян, а їхній приріст з 1897 р. склав лише 6,6 %.

У досліджуваній період у порівнянні з високими темпами зростання міської людності загальною чисельністю купецтва значно не змінилась. Так, якщо у 1897 р. їх було 2 690 осіб, то у 1912 р. – 2 976 осіб.

Традиційно духівництво займало незначну нішу серед усього міського населення та не перевищувало 1 %. Послуговуючись підрахунками О. Прищепи, варто відмітити, що лише у Кременці наприкінці ХІХ ст. його питома вага складала 4,5 %, але з перенесенням Волинської духовної семінарії до губернського центру, вона зменшилась у 17 разів [308, С. 65].

Станова структура містян у різних містах губернії значно різнилась. Так, міщани традиційно складали основну масу населення Волині. Зокрема, у 1987 р. в Овручі вони складали 88,4 % усієї людності, в той час як у Заславлі лише трохи більше половини. На кінець досліджуваного періоду їх питома вага у загальній масі містян губернії становила 80%: від 94,8 % в Острозі до 48 % в Ізяславі. Лише у позаштатному Здолбунові міщани становили чверть усього міського соціуму. Варто зауважити, що специфікою цього міста, яке лише у 1903 р. отримало статус офіційного, було переважання сільської верстви населення. У інших ж містах частка селян складала від 0,6 % в Острозі до 50,1 % в Ізяславі.

Дворянство традиційно переважало у великих містах губернії. Зокрема їх питома вага у губернському центрі на кінець досліджуваного періоду становило

близько 8,7 %. Значна їх кількість була також у Рівному (6,5 %), Дубно (5,6 %) та Новоград-Волинську (5,6 %).

Купці становили лише невелику частку від загальної кількості міського соціуму упродовж усього досліджуваного періоду. У 1912 р. найбільше їх було в Рівному (2,5 %) та Дубно (2,2 %), тоді як у восьми з тринадцяти офіційних міст Волинської губернії їх було менше 1 %.

Аналіз характеру сімейно-шлюбних відносин є невід'ємною складовою комплексного дослідження повсякденного життя суспільства. Сім'я традиційно відіграє важливу роль для переважної більшості людей як сьогодні, так і у минулому, тож з'ясування особливостей міської сім'ї Волинської губернії в обраний для дослідження період дає змогу більш детально вивчити основні характеристики тогочасного суспільства.

Перш ніж звернутися безпосередньо до розгляду проблеми місця сімейно-шлюбних відносин у повсякденному житті міських жителів, варто проаналізувати основні базові засади тогочасного шлюбного законодавства. Так, упродовж усього досліджуваного періоду закони про шлюб для населення Російської імперії не зазнали суттєвих змін.

Для усіх мешканців держави, окрім Закавказзя, шлюбний вік для чоловіків починався з вісімнадцяти, а для жінок – з шістнадцяти років; верхньою віковою планкою для обох статей було вісімдесятиріччя [116, С. 273].

Особи православного віросповідання за законом мали право вільно вступати у шлюб, незалежно від станової приналежності. Обряд вінчання мав бути здійснений у церкві за особистої присутності наречених та кількох свідків, з дотриманням усіх релігійних канонів [116, С. 11; С. 15]. Саме за останньої умови від набував законного характеру. Для представників нехристиянських віросповідань укладення шлюбу здійснювалося відповідно до їхніх релігійних норм.

Перед одруженням православних, у церкві, в якій мали вінчатися молоді, протягом трьох тижнів після богослужінь повідомлялося усім присутнім про

цей намір з метою виявлення можливих перепон для здійснення шлюбного обряду [116, С. 14].

Особи усіх інших християнських віросповідань також мали можливість вільно укладати шлюб між собою, за канонами їхньої Церкви. При вступі в змішаний шлюб між православним та неправославним християнином, останній зобов'язувався не чинити у майбутньому опору щодо вільного віросповідання того, хто з подружжя є православним; їхніх ж діти мають обов'язково охрещені як православні [116, С. 17]. Але такий шлюб мав бути укладений у православній церкві [116, С. 18].

При одруженні осіб, що належать до різних станів, дружина переходила у стан чоловіка, якщо її попередній соціальний статус був нижчим. Якщо ж ситуація складалась навпаки, то після укладання шлюбу одружена жінка не мала можливості передати свої станові права ні чоловіку, ні дітям, хоча сама їх зберігала [116, С. 50].

Відповідно до тогочасного законодавства, подружжя зобов'язане було жити разом, тому при переселенні чоловіка дружина мала слідувати за ним, окрім випадків коли чоловік за рішенням суду був позбавлений усіх станових прав та підлягав заслання у Сибір, і навпаки [116, С. 56].

Майнові права подружніх пар також підлягали законодавчому регулюванню. Зокрема, спільного володіння майном встановлено не було, а кожен з подружжя мав право окремого володіння як тим, що було у власності до одруження, так і придбаним у шлюбі [116, С. 59].

Серед перепон для вступу для одруження, окрім віку, також були тяжкі психічні хвороби, відсутність батьківського чи опікунського дозволу, близький ступінь спорідненості (як кровної, так і духовній), уже наявний дійсний шлюб; заборонялося також одружуватися вчетверте [116, С. 12–13].

Дані щодо кількості одружених серед мешканців Російської імперії є лише у переписі 1987 р. Для більш точного співставлення статистичних

відомостей доцільно використовувати індекс шлюбності, що вираховується за формулою:

$$c = \frac{C}{S} * 1000;$$

де с – індекс шлюбності, ос./1000 ос.;

C – кількість одружених, ос.;

S – загальна кількість населення, ос.

Отож, на момент здійснення підрахунку, у межах Волинської губернії серед усього населення цей показник дорівнював 379,1 % або ж одруженими були 379 із кожної 1000 осіб. У містах індекс шлюбності був значно нижчий – лише 359,2.

Таблиця 4.

Індекс шлюбності в Волинській губернії та містах (1897 р.)

	Все населення	Кількість одружених, ос.	Кількість одружених, %	Індекс шлюбності, ос./1000 ос.
Губернія	2989482	1133316	37,91	379
У повітах	2755635	1049316	38,08	381
Міста	233847	84000	35,92	359

Складено за: [137, С. 28]

Окремої уваги потребує аналіз кількісного співвідношення одружених серед міського населення у статевому розрізі. Так, станом на 1897 р. у волинських містах серед тих, хто перебував у офіційному шлюбі, було 46 385 чоловіків і лише 37 615 жінок, або ж 55,2 % та 44,8 % [Первая всеобщая перепись, С. 28]. Така відчутна диспропорція, звичайно ж, не могла бути наслідком жіночої полігамії, тож можна припустити, що ця різниця частково покривалася за рахунок значного переважання чоловіків у сільській верстві міського населення за даними того ж року (39 101 чоловік та 14 230 жінок або ж 73,3 % та 26,7 % відповідно). Серед них одруженими були 14 404 чоловіка та 4 918 жінок або ж 31,1 % та 13,1 % щодо кількості усіх одружених у статевому розрізі [137, С. 83].

Відповідно, у містах в цей час проживала значна частина одружених чоловіків, дружини яких мешкали у селах та містечках губернії. На жаль, відсутність статистичних даних щодо кількості одружених за інші роки не дозволяє прослідкувати зміну чи збереження цієї диспропорції з вирівнюванням кількісних співвідношень чоловічої та жіночої частини у сільських станах міської людності на кінець досліджуваного періоду.

Згідно з тогочасним російським законодавством, самовільне припинення шлюбних стосунків заборонялось, а подружжя мало обов'язково жити разом. Підстав для розірвання шлюбу на законних основах було чотири: у випадку доведеної зради одного із подружжя чи його нездатності до шлюбного співжиття, у випадку, коли один із подружжя засуджений за злочин, покарання за який передбачає позбавлення його станових прав або ж заслання до Сибіру та у випадку безвісти зникнення одного з подружжя [116, С. 83].

Позов до цивільного суду щодо розлучення міг бути поданий лише у зв'язку з нездатністю одного з подружжя до подружнього життя або ж через зраду, а саме розірвання шлюбу відбувалося тільки за рішенням єпархіального суду, з затвердженням його Святійшим Синодом [116, С. 36]. Справи про розлучення через зраду вирішувалися у кримінальному суді, якщо один із подружжя хотів покарати іншого згідно кримінального законодавства або ж у духовному, з метою покарання зрадника за церковними правилами.

Спершу прохання про розірвання шлюбу подавалося єпархіальному начальству, після чого представники духовенства спочатку мали спробувати примирити подружжя. У разі відмови прохача йти на примирення, справа передавалася до суду. Обов'язковою умовою її розгляду, окрім виключних випадків, була особиста присутність як позивача, так і відповідача на судовому розгляді їхньої справи. Позов ж про недієздатність одного з подружжя міг бути поданий лише по трьох роках спільного проживання [116, С. 37].

У разі порушення справи про розлучення через зраду, позивач мав надати докази звинувачення, якщо були, то документальні, та, за наявності,

представити свідків. Головними доказами вчинення злочину (тобто зради) визнавалися: покази двох чи трьох очевидців та народження дітей на стороні, доведене виписками з метричних книг і доказами про незаконний зв'язок з іншою особою. Листи, покази свідків, які не були безпосередніми очевидцями, але знали про факт зради з достовірних джерел чи за чутками, покази опитаних свідків про розтлінне життя відповідача тощо носили характер додаткових свідчень і бралися до уваги лише за наявності одного з головних доказів, хіба що у своїй сукупності вони доводили вину. Цікаво, що власне зізнання обвинуваченого не бралось до уваги, оскільки «воно не узгоджується з обставинами справи і не супроводжується доказами» [116, С. 39].

Окремо варто зауважити, що у разі доведення нездатності одного з подружжя до сімейного життя або ж підтвердження зради, лише позивач мав право вступити у новий шлюб, тоді як відповідач засуджувався до довічної безшлюбності, а у останньому випадку – ще й до церковної епітимії (для християн) [116, С. 39].

Розлучення з причини позбавлення одного з подружжя усіх станових прав відбувалося дещо простіше. Якщо чоловік чи дружина не слідували за засудженим у заслання та хотіли розірвати шлюб, то мали лише звернутися до духовних органів з відповідним проханням, надавши необхідні документи, що підтверджували факт засудження та вид покарання одного з подружжя [116, С. 41].

Розлучення з безвісти зниклими відбувалося лише після 5 років з часу останньої звістки про одного з подружжя. Відповідне прохання про розірвання шлюбу подавалося у духовну консисторію, відповідно до місця проживання позивача [116, С. 46]. Після цього проводилося досудове розслідування, під час якого найближчим родичам безвісти зниклого надсилалися повістки, в яких роз'яснювалась суть справи, а в «Церковних відомостях» того регіону, де проживало подружжя, друкувалися відповідні оголошення. Розгляд власне справи розпочинався лише через рік після проведення цих досудових дій. У

випадку нез'яви відповідача чи відсутності будь-яких свідчень про його місцеперебування, позивачу врешті надавали розлучення та дозвіл на новий шлюб [116, С. 47–48].

Отож, розлучення було справою трудомісткою, часто дуже затратною, адже усе досудове розслідування позивач мав оплачувати із власної кишені, та можливе лише за наявності обмеженого кола необхідних умов. Відповідно, й кількість розлучених була вкрай невеликою. Так, за даними перепису, у Волинській губернії станом на 1897 р. лише 2 192 особи мали цей статус [137, С. 28]. В той же час слід відзначити, що розірвання шлюбу носило характер майже виключно міського явища. Так, якщо на 1 000 населення в губернії припадав менш ніж один розлучений, то у містах – майже троє.

Індекс розлучень розраховується за формулою:

$$d = \frac{D}{S} * 1000,$$

де d – індекс розлучуваності, ос./1000 ос.;

D – кількість розлучених, ос.;

S – загальна кількість населення, ос.

Таблиця 5.

Індекс розлучуваності в Волинській губернії та містах (1897 р.)

	Все населення	Кількість розлучених, ос.	Кількість розлучених, %	Індекс розлучуваності, ос./1000 ос.
Губернія	2989482	2192	0,7	1
У повітах	2755635	1545	0,6	1
Міста	233847	647	2,8	3

Пораховано за: [137, С. 28]

Найбільший відсоток розлучених серед містян був у Житомирі (33,2 %) та Рівному (11,9 %), тоді як у інших містах він становив лише від 8,8 % у Новоград-Волинську до 3,8 % – у Володимир-Волинську. Найменше ж тих

містян, що розірвали шлюб, було в Овручі – лише 1,9 % або ж 12 осіб (2 чоловіка та 10 жінок) [137, С. 33].

Серед тих, хто станом на 1897 р. мав статус розлученого, основну масу складали жінки. Так, у волинських містах у рік перепису було зафіксовано 504 розлучених представниць жіноцтва, тоді як чоловіків – лише 143 [137, С. 28]. Можна припустити, що така статевая диспропорція у загальній кількості тих, хто розірвав шлюб, була викликана значною кількістю розлучень, причиною яких стало засудження одного з подружжя до позбавлення станових прав. Зазвичай, до таких покарань засуджували саме чоловіків. На жаль, відсутність статистичних даних не дає можливості підтвердити чи спростувати цю тезу.

Таблиця 6.

Кількість розлучених у містах Волинської губернії (1897 р.)

Офіційні міста	Все населення	Кількість розлучених, ос.	Кількість розлучених, %
Всі міста	233847	647	100
Житомир	65895	215	33,2
Володимир-Волинський	9883	23	3,6
Дубно	14257	29	4,5
Заславль	12611	34	5,3
Ковель	17697	25	3,9
Кременець	17704	36	5,6
Луцьк	15804	51	7,9
Новоград-Волинський	16904	57	8,8
Овруч	7393	12	1,9
Острог	14749	46	7,1
Рівне	24573	77	11,9
Старокостянтинів	16377	42	6,5

Пораховано за: [137, С. 28–35]

Норми тогочасного російського законодавства передбачали також визнання шлюбу недійсним, зокрема, за наявності однієї з наступних умов: якщо було застосоване насильство до одного із наречених, була виявлена кровна чи духовна спорідненість між подружжям або ж наявний попередній нерозірваний шлюб, а також з тими, кому після розірвання попереднього шлюбу було заборонено вступати у новий, з тими, хто не досяг чи перетнув шлюбний вік, незаконно вступив у четвертий шлюб. Заборонялося й одруження

монахам та особам високого духовного сану, а також між православними та нехристиянами [116, С. 31].

Для попередження двоєженства чи вступу у шлюб з особою, яка за рішенням суду була засуджена до довічної безшлюбності, у паспорти чи інших документах, що посвідчували особу, мали робитися відповідні записи [116, С. 13]. Окремими циркулярами Міністерства внутрішніх справ наголошувалася їх обов'язковість. Так, до прикладу, для попередження двоєженства серед євреїв наречений мав надати рабину, який мав здійснювати обряд одруження, виписку з метричної книги та посвідку про приписку до призивної ділянки. Записи про одруження у паспортах мали вноситися відповідними установами кожен раз, при зміні паспорта, у новий [101, арк. 94]. Мати кілька дружин мали право лише мусульмани, але враховуючи їх невелику питому вагу у загальній чисельності міського соціуму Волинської губернії упродовж усього досліджуваного періоду, це навряд чи впливало на характерні особливості міської сім'ї.

У 1905 р. був розроблений проект [139] нового шлюбного закону, який мав на меті дещо лібералізувати сімейне законодавство. Так, на додаток до вище окреслених приводів для розлучення додавалося жорстоке ставлення одного з подружжя до іншого тощо, але цей проект так і не був затверджений.

Наявні статистичні дані не дають змоги прослідкувати кількісний склад сімей, зокрема і міських. Часткове уявлення про це дають лише свідчення про розподіл сімейних домогосподарств за кількістю осіб, що до них належали, подані у переписі 1897 р. Варто зауважити, що до їх складу були зараховані не лише члени сім'ї, а й сторонні: наймані робітники, слуги тощо.

Кількісний склад міських сімейних домогосподарств, враховуючи вплив аграрного характеру Волинської губернії, не мав особливих відмінностей з таким ж показниками у сільській місцевості. Так, кількісно переважали великі домогосподарства, що склалися з шести та більше осіб. В той же час саме у місті відсоток тих, хто проживав невеликими сімейними група, досить великий,

що частково свідчить про зміни у традиційному переважанні сімей, що об'єднували у своїй структурі представників кількох поколінь та мали значну кількість дітей.

Аналізуючи дані того ж перепису, Б. Миронов прийшов до висновку, що саме поява у містах професійної інтелігенції, робітників, чиновників тощо стала наслідком початку зростання кількості малих сімей, які об'єднували лише подружжя та, за наявності, дітей; саме цей тип сімей став домінуючим на початку ХХ ст. [281, С. 236]. Цю тезу складно підтвердити на матеріалах міст Волинської губернії, хоча загальна кількість тих, хто проживав в невеликих сімейних домогосподарствах (від 2 до 4 осіб), складала майже половину їх загальної чисельності.

Таблиця 7.

Сімейні домогосподарства за кількісним розподілом (1897 р.)

	Види домогосподарств за кількістю осіб												Всього	%
	З 2-х осіб		З 3-х осіб		З 4-х осіб		З 5-ти осіб		З 6-10 осіб		З 11 і більше осіб			
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%		
Губернія	34288	6,7	54040	10,6	77059	15,1	87969	17,3	241994	47,5	14126	2,8	522473	100
У повітах	29405	6,2	48524	10,2	70970	14,9	82368	17,3	230083	48,4	13587	2,9	484685	100
Міста	4883	14,1	5516	16,0	6089	17,6	5601	16,2	11911	34,5	539	1,6	37788	100

Пораховано за: [137, С. 6]

Аналізуючи дані того ж перепису, Б. Миронов прийшов до висновку, що саме поява у містах професійної інтелігенції, робітників, чиновників тощо стала наслідком початку зростання кількості малих сімей, які об'єднували лише подружжя та, за наявності, дітей; саме цей тип сімей став домінуючим на початку ХХ ст. [281, С. 236]. Цю тезу складно підтвердити на матеріалах міст Волинської губернії, хоча загальна кількість тих, хто проживав в невеликих сімейних домогосподарствах (від 2 до 4 осіб), складала майже половину їх загальної чисельності.

Характер внутрішньосімейних відносин пересічних містян навряд чи мав суттєві відмінності від стосунків у сільських сім'ях з їх патріархальним укладом. Так, діти, починаючи з досить раннього віку, ставали до праці, а «батьки [...], що не мають слуг, для різних послуг користуються власними дітьми» [69 арк. 28 зв.]. Обов'язковим також залишалось принесення нареченою посагу, що відобразилося і в тогочасному законодавстві [116, С. 7]. Традиційним залишалось усталене уявлення соціуму про те, що кожен, після досягнення відповідного віку, мав вступити в офіційний шлюб, хоча, як зауважує О. Вільшанська, до одруження часто підштовхувала саме санкціонована суспільством необхідність створити сім'ю [196, С. 79].

Отож, у другій половині XIX – на початку XX ст. чисельність міського населення Волинської губернії мала чітку тенденцію до зростання, як у абсолютних, так і відносних показниках. Питома вага містян у загальній структурі мешканців Волині також значно зросла, що свідчить про поступовий перехід від традиційного до індустріального суспільства, з високим рівнем урбанізації.

Міста Волинської губернії упродовж усього досліджуваного періоду були ареалом проживання для різних національних та етнічних груп. До початку I Світової війни виокремилися міста, які чітко вирізнялися за національним складом. Так, у Луцьку станом на 1912 р. проживало майже виключно представники єврейської національності, тоді як Овруч можна було назвати українським містом.

Населення міст не було однорідним за становою приналежністю, хоча міщани традиційно складали близько половини усього міського соціуму Волині. Значну роль відігравали й селяни, які разом з міщанами становили переважну більшість населення міст, тоді як привілейовані стани російського суспільства, зокрема дворяни, складали лише невелику частку, яка, однак, поступово збільшувалася внаслідок переселення у міста останніх.

Міська сім'я як складова частина соціуму потребує більш детального вивчення. Загалом, сімейно-шлюбні відносини строго унормувалися відповідно до тогочасного сімейного законодавства. Шлюб також був у межах впливу Церкви, незалежно від віросповідання. Базуючись на опосередкованих даних Всеросійського перепису 1897 р., слід зауважити, що міська сім'я та її внутрішня структура не особливо відрізнялася від сільською, що частково було наслідком переважно аграрного, а, відповідно, і традиційного характеру людності Волинської губернії у окреслений для дослідження період.

2.3. Правове регулювання системи міського управління.

Перебіг повсякденного життя міського соціуму був безпосередньо пов'язаний з унормуванням його тогочасним загальноімперським законодавством. На рівні держави визначалися норми міського самоврядування та способи впливу на нього вищих органів влади. Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. управління містами Волинської губернії здійснювалося на основі трьох основних законодавчих актів: «Грамоти на права та вигоди містам Російської імперії» та міських положень 1870 р. та 1892 р., що послідовно змінювали один одного.

В той же час, як зауважує О. Прищепа, впровадження на Волині «Жалуваної грамоти містам» одразу після приєднання її до складу імперії було неможливим, адже тут існувало усталене звичаєве та магдебурзьке право на самоуправління, тож дія цього закону вступила в остаточну силу лише у другій половині 60-х рр. ХІХ ст. [308 ,С. 142–143].

Власне «Грамота на права та вигоди містам Російської імперії» [114] була «жалувана» містам держави Катериною ІІ у 1785 р. Відповідно до цього закону, міські жителі були розділені на шість категорій: «справжніх міських обивателів», тобто власників нерухомості у місті; гільдійських, тобто купців трьох гільдій; цехових ремісників (майстрів, підмайстрів та учнів); іноземців; іменитих містян (чиновників, що займали високі державні посади, академічних

вчених та митців, банкірів тощо); посадських (тих, хто заробляє власною працею) [114, С. 363–364].

Під визначення «міський обиватель» підпадали усі, хто «в тому місті чи старожили, чи народились, чи поселились, чи будинки або інші будівлі, чи місця, чи землю мають, чи в гільдії або в цехи записані, чи службу міську здійснювали, чи в оклад записані, і по тому місту несуть службу чи тяглість» [114, С. 365]. Тож до міських жителів мав право бути зарахований лише той, хто вносив за рахунок податків та зборів кошти до міської скарбниці. Окремо були виділені так звані «міські обивателі середнього роду людей», тобто міщани, які отримували власні станові права, зокрема, право судитись лише міщанським судом [114, С. 365].

Складовою частиною «Грамоти» було також «Ремісниче положення» [114, С. 369], яке регулювало самоуправління в цехах, їх корпоративні права, право на захист від конкуренції та виписувало правила взаємовідносин між майстрами, підмайстрами та учнями.

Вибори до міського управління склалися з кількох рівнів. Так, кожних три роки обиралася Міська загальна дума, яка складалася з гласних від усіх шести окреслених вище категорій міських жителів. Ці гласні обирали з-поміж себе членів у так звану Шестигласну думу, яку очолював міський голова.

До обов'язків міської думи належало всіляко сприяти благополуччю міста, як в економічному, так і в культурному вимірі, їй також підпорядковувався міський магістрат та інші органи виконавчої влади міста [114, С. 383].

Загалом, функції міських управлінь обмежувалися лише невеликим колом проблем. Зокрема, міські кошти могли витратитися лише на утримання магістрату та місцевих чиновників, на фінансування міських шкіл, притулків тощо [114, С. 381–382]. Реальних ж важелів впливу на перебіг суспільно-політичного життя як в імперії загалом, так і в місті зокрема, вони не мали.

Непряма система виборів також не давала можливості врахування потреб усіх міських жителів.

Перша міська дума у Волинській губернії, створена відповідного до цього закону, почала свою діяльність у 1838 р. в Житомирі [308, С. 143]. В містах Острозі, Новоград-Волинську, Дубно, Кременці, Луцьку, Володимир-Волинську та Ковелі продовжували діяти, затверджені у різний час, міські магістрати, що відали як судовими справами громадян, так і міським господарством. З початком «великих реформ» ці інституції були ліквідовані, їх судові функції передані в повітові суди, а з існуючих при магістратах «частин міських дум запроваджені особливі присутственні місця за назвою «міські думи» [84, арк. 20], до складу яких ввійшли міський голова та ратмани (колишні посадовці магістратів), з перейменуванням останніх у гласних. Новоутворені установи «успадковували» також секретарів. У склад міських дум були включені й сирітський та словесний суди на тих же засадах, що і при магістратах, остаточно ліквідації яких відбулася 1 жовтня 1861 р. [84, арк. 20]. У Ковелі спочатку передбачалося створення лише спрощеного громадського управління, враховуючи фінансовий стан міської скарбниці [84, арк. 5], але у 1866 р. було прийняте остаточне рішення про залишення міської думи [84, арк. 23].

Іншою була система урядування у приватновласницьких містах губернії (окрім м. Дубно). Заслав, Старокостянтинів, Рівне та Остріг, які на початок «великих реформ» не мали власних магістратів, підпорядковувалися Новоград-Волинській міській думі, як до того – магістрату цього міста. Таке становище не влаштовувало населення названих міст, яке прагнуло створення власних управлінських інституцій, звертаючись з відповідними проханнями до волинського губернатора, адже «створена в одному місті дума не може успішно завідувати господарством кількох інших міст» [84, арк. 1]. Зокрема, в 1862 р. було погоджено створення міських дум в Рівному та Старокостянтиніві, мешканці останнього одразу ж пристали на цю пропозицію. Також

розглядалася можливість створення дум в Острозі та Заславі [84, арк. 2]. Справа в усіх цих приватновласницьких містах так і не була завершена, оскільки містянитак і не спромоглися надати громадських присудів щодо введення оціночного збору з міського майна на утримання майбутніх установ міського врядування [84, арк. 3]. Сам губернатор вважав за необхідне відокремлення хоча б Острога та Рівного від Новоград-Волинської міської думи і приєднання їх до Дубнівської, оскільки Дубно знаходилося значно ближче [84 арк. 4], але це також не було здійснено. Варто зауважити, що тодішній генерал-губернатор князь І. І. Васильчиков, врахувавши прохання мешканців названих міст, домогся передання хоча б судових функцій на місця, тобто у повітові суди [89, арк. 25], тоді як господарські та цивільні справи залишилися у підпорядкуванні Новоград-Волинська [89, арк. 1].

Таким чином, після приєднання Волині до складу Російської імперії врядування у містах тривалий час не було унормоване відповідно до тогочасного російського законодавства. До середини ХІХ ст. продовжували діяти магістрати як основні судові та господарські органи міської влади в Житомирі, Овручі, Луцьку, Володимирі-Волинському, Кременці, Ковелі та Дубні [233, С. 153]. Віданню Новоград-Волинського магістрату і думи підлягали справи міщан приватновласницьких повітових міст: Рівного, Заслава, Острога та Старокостянтинова [89, арк. 25]. Наприкінці 1830-х рр. у структурі магістратів волинських міст були виділені думи, які керували міським господарством. Магістрати, які залишилися судовими інстанціями, були ліквідовані у 1861 р., а їх повноваження передані у повітові суди; міські думи продовжили працювати [233, С. 159].

За правління Олександра ІІ, яке ознаменувалося спробою реформування російського традиційного державного устрою, у 1870 р. було прийнятий новий законодавчий акт щодо міського управління – міське положення 16 червня 1870 р. [108].

Згідно з цим законом створювалися дві інституції: міська дума (з визначеною кількістю гласних відповідно до кількості виборців) та міська управа як її виконавчий орган. На чолі обох стояв міський голова, якого обирали члени думи з-поміж себе; вони ж призначали й склад управи (кандидати могли й не бути гласними, але обов'язково мали відповідати виборчому цензу). Для вирішення окремих нагальних питань міська дума могла створювати особливі виконавчі комісії. Періодичність виборів до органів міського врядування складала чотири роки, задля чого скликалися виборчі зібрання – колегії виборців, які також належали до органів міського управління. Вони обирали членів міської думи – гласних. У містах, чисельність виборців у яких не перевищувала трьохсот осіб, дума налічувала тридцять членів; якщо ж тих, хто отримав виборчі права, було більше, то на кожні наступні сто п'ятдесят виборців розширювали думу ще на шість гласних; максимальна кількість гласних не могла перевищувати сімдесяти двох гласних [108, С. 824–831]. Очевидно, що укладачами Міського положення була одразу врахована обмежена кількість виборців у більшості міст імперії.

Обирати та бути обраним мав право кожен міський обиватель за наступних умов: наявності російського підданства, віком від 25 років, наявності у приватній власності у межах міської території оподаткованого на користь міста майна та відсутності недоїмок (тобто заборгованостей) з міських зборів [108 г, С. 825]. Своє виборче право могли здійснити й жінки, або ж особи, старші 21 року, але лише за посередництва довіреної особи чи опікуна. Право голосу також мали відомства, установи, товариства, монастирі, церкви тощо, якщо сплачували кошти у міську скарбницю за володіння нерухомим майном чи патентними документами.

Містяни, що відповідали вище названим вимогам, об'єднувалися у три виборчі зібрання, які, у свою чергу, формувалися відповідно до розміру зборів на користь міста. Згідно з цим порядком, у кожному зібранні перебували ті,

сукупна сума надходження коштів від яких дорівнювала третині усього щорічного прибутку міста з окреслених вище зборів [108, С. 826].

Окремо встановлювалися заборони щодо кола тих, хто мав обмежені права бути обраним до міського управління. Так, євреї, яких, варто зауважити, у переважній більшості міст Волині було більше половини від усіх міських мешканців, не мали можливості обійняти посаду міського голови, а чисельність їх представництва серед складу обраних не могла перевищувати третину загального складу думи [108, С. 831].

Функції новоутворених міських управлінь обмежувалися вирішенням суто господарських проблем: благоустрою, забезпеченням населення продовольством, заходами з охорони здоров'я, протипожежної безпеки, облаштуванням благодійних закладів, лікарень, опікою над освітніми установами тощо [108, С. 823].

Для нагляду за діяльністю міських управлінь окремо створювалися губернські у міських справах присутствія [108, С. 824], які були апеляційною інстанцією для вирішення спірних питань.

Прийняття рішення про введення нового міського управління у західних губерніях імперії (окрім Києва) відкладалося до часу проведення додаткових консультацій з місцевими генерал-губернаторами [108, С. 821]. Причиною такого зволікання, очевидно, були побоювання вводити міське врядування у краї, політично нестабільному з погляду центральної влади. У 1870 р. була створена спеціальна урядова комісія, яка зайнялася вивченням питання про доцільність та час проведення міської реформи у західних губерніях [308, С. 145]. Результати її діяльності були втілені у спеціальній постанові Державної думи Російської імперії від 29 квітня 1875 р. та указі Сенату від 6 червня того ж року [176, С. 85], якими був затверджений дозвіл на введення у дію нового міського законодавства у західних губерніях [125]. У 1876–1878 рр. відбулося впровадження Міського положення у Київській губернії, у 1878–1882 рр. – у

Подільській, а у 1881–1883 рр. – у Волинській (окрім губернського Житомира, у якому нове законодавство увійшло в дію у 1877 р.) [379, С. 10].

Реформування міського врядування у повному об'ємі відбувалося лише у містах державної форми власності, а у приватновласницьких міських поселеннях мали бути створені спрощені громадські управління, підпорядковані безпосередньо губернатору [125, С. 463]. На чолі цих органів міського управління мав стояти міський староста, який обрався купцями та міщанами.

У 1876 р. було створене Волинське губернське у міських справах присутствіє для контролю за діяльністю реформованих міських владних інституцій [308, С. 145].

Реформування міського управління в губернії було поставлене у залежність від часу перетворення органів міської влади у Новограді-Волинському. Спершу волинський губернатор передбачав запровадити Міське положення у цьому місті у 1877 р. [89, арк. 1], але процес виведення з-під відання Новоград-Волинської міської думи «цивільних та станових справ» Заслава, Острога, Старокостянтинова та Рівного змусив його відкласти вирішення цього питання на деякий час. У донесенні генерал-губернатору за 1880 р. було зазначено, що «приватновласницькі міста Заслав, Остріг, Старокостянтинів та Рівне, які знаходяться нині в віданні Новоград-Волинської міської думи, [...] мають створити в себе спрощене громадське управління з міського старости за вибором містян (купців і міщан) та з помічників для нього по одному від станів: міщанського і купецького» [89, арк. 3–4]. Щодо необхідності реформування управлінських установ в решті волинських міст очільник губернії зауважив, що «хоча дані про це зібрані, але здавалося би більш корисним зачекати з введенням Міського положення в інших містах губернії до введення на нових засадах міських і громадських управлінь в м. Новоград-Волинську та приписаних до нього приватновласницьких містах з їх містечками, щоб одночасна реформа не призвела до якихось ускладнень у

поточних справах» [89, арк. 6]. У відповідь на це генерал-губернатор зазначив, що «введення Міського положення 1870 року в інших містах Волинської губернії не має бути поставлене в залежність від введення положення в місті Новоград-Волинський, так як між введенням положення в цьому останньому місті та в інших державних містах ввіреної Вам губернії не існує жодного зв'язку [...]» [89, арк. 14].

Були й інші причини, через які волинській губернатор не поспішав реформувати міське управління. У тому ж 1880 р. він зауважив, що «через склад населення м. Луцька та через переважання серед його християнського населення неправославного елемента можна було б остерігатися, що останній буде користуватися значним впливом при запровадженні в цьому місті нового громадського управління, але беручи до уваги, що з відкриттям в поточному році в м. Луцьку Окружного суду, приплив російського елемента, поза сумнівом, має посилитися [...]» [90, арк. 5].

Напевне, не останню роль у питанні пришвидшення введення у повітових містах Волинської губернії Міського положення відіграли також численні прохання щодо цього їх мешканців як на ім'я генерал-губернатора [89, арк. 10], так і до міністра внутрішніх справ Російської імперії [89, арк. 25]. До прикладу, у 1881 р. лучани надіслали на адресу міністерства внутрішніх справ Російської імперії телеграму наступного змісту: «[...] шість місяців вводиться Міське положення [...], у справі застій [...], просимо дозволити відкрити в Луцьку [...] міську управу» [Цит. за: 308, С. 147–148]. Містяни губернії поклали значні сподівання на впровадження нових міських управлінських інституцій, що дало би змогу, на їхню думку, вирішити господарські справи їхніх міст.

У 1881 р. розпочала роботу міська дума у Луцьку, сформована відповідно до нових засад [90, арк. 62], а у 1882 р. – в Володимирі-Волинському, Овручі, Кременці та Новограді-Волинському [89, арк. 52–54]. У Рівному, Заславі, Старокостянтиніві та Острозі були створені спрощені громадські управління [89, арк. 54].

Дещо інша ситуація склалась у приватновласницькому Дубні, яке тривалий час мало власну міську думу. Волинський губернатор пропонував ввести тут, як і у інших містах, що перебували у приватній власності, спрощене громадське управління [89, арк. 32]. Генерал-губернатор у відповідь ж зауважив, що «спрощені громадські управління вводяться лише в тих приватновласницьких містах, які не мають власних міських управлінь [...]». А так як в приватновласницькому м. Дубно існує здавна, на виборній основі, самостійна міська дума [...]» [89, арк. 40], то й застосування цього правила недоречне. Реформування міського врядування Дубна відповідно до міського положення 1870 р. так і не відбулося [308, С. 146].

Вибори до новостворених управлінь міського врядування не завжди задовольняли губернську владу. Так, двічі було відмовлено в затверженні на посаді міського голови Володимира-Волинського титулярного радника І. А. Тржасковського, а його заступником А. Флика, бо обоє вони були поляками, а останній ще й неписьменний [89, арк. 52–53], хоча жодна з названих причин не була закріплена законодавчо. У Луцьку та Житомирі також обрали заступниками міських голів католиків, кандидатури яких одразу були відхилені губернатором [85, арк. 80].

Така практика була порушенням діючого законодавства з боку губернської влади, адже обмеження права бути обраним на керівні посади міського врядування стосувалося лише євреїв. Таким чином, склалася правова колізія, вирішити яку волинський губернатор запропонував наступним чином: повітовим справникам було повідомлено, «щоб вони в жодному разі не офіційно, а у приватному порядку і лише за посередництвом впливових і благонадійних людей намагалися донести до свідомості міських виборців щодо даремності обрання на посаду міського голови осіб польського походження» [85, арк. 80].

Оскільки, на думку губернатора, «католицьке віросповідання та польське походження слугує суттєвою ознакою політичної неблагонадійності» [85, арк.

81], то у нього виникнуло питання, чи варто допускати католиків і на посади міських старост у повітових приватновласницьких містах губернії, в яких вводилося спрощене громадське управління [85, арк. 81]. Відповідь генерал-губернатора була однозначною: «ступінь політичної благонадійності таких осіб має бути визначений не віросповіданням чи релігією, а походженням, тобто приналежністю особи до тієї чи іншої національності, так як цим самим, у більшості випадків, визначаються і власне політичні переконання особи» [85, арк. 82], а «на посади міських старост, як представників спрощених громадських управлінь в приватновласницьких містах, зарано допускати осіб польського походження та й на призначення на державну службу, хоча б і в канцелярію предводителя дворянства, осіб польської національності також не слід давати згоду» [85, арк. 82]. Як наслідок, поляки були усунені від можливості обійняти керівні посади у міському управлінні Волинської губернії.

Однак відхилення від цього «неофіційного» правила мало місце лише у Ковелі, коли обраний у 1881 р. міський голова через три роки за власним бажанням пішов з посади. Тому в 1884 р. на засіданні міської думи одноголосно до кінця терміну її каденції був призначений його заступником католик Л. І. Стржелецький, який повідомив, що згоден прийняти посаду міського голови без зарплати, оскільки міський бюджет і так вкрай обмежений [90, арк. 193]. Як зауважив волинський губернатор у своєму донесені, інших потенційних кандидатів серед осіб «російського» походження у цьому скликанні думи не було [90, арк. 193], тому генерал-губернатор, беручи до уваги той факт, що каденція Ковельської міської думи закінчувалася через рік, затвердив Л. І. Стржелецького на посаді [90, арк. 195].

Нарікання губернатора викликала й неефективність діяльності виконавчих органів міської влади. Так, у 1879 р. він довів до відома генерал-губернатора, що «якщо попередній склад управи (в Житомирі) викликав справедливі нарікання щодо відсутності енергії та через відсутність діяльності, то все ж таки в моральному відношенні він був поза сумнівом» [85, арк. 49],

натомість новий складався «переважно з елементів сумнівної моралі» [85, арк. 49]. Щоб забезпечити входження до нової управи необхідних їм людей, деякі члени Житомирської міської думи внесли на розгляд гласних пропозицію про зменшення утримання посадовим особам управи (що, доречі, було заборонено законодавством [122, С. 228]). Незадоволення губернського очільника також викликало обрання гласного Щастного заступником міського голови, адже він був звільнений з попереднього місця служби за хабарництво [85, арк. 49]. Через підозру у підкупі виборців були відмінені також вибори до міської управи Ковеля у 1881 р. після звернення до генерал-губернатора з відповідною скаргою одного із гласних міста [85, арк. 78].

Незадовільним був рівень освіти новообраних членів міських дум. Так, серед житомирських обранців (1884–1888 рр. каденції міського управління) лише 5 з 65 мали вищу освіту, а середню чи домашню – 26 та 24 гласних відповідно [308, С. 149]. Ще гірша ситуація склалася у повітових міста, а, забігаючи наперед, варто зауважити, що навіть у 1914 р. у складі Кременецької міської думи з 29 осіб троє були неписьменними [80, арк. 74].

Запровадження міського положення 1870 р. у Волинській губернії поширилося також на реформування управління містечками, яке розпочалося з Житомирського повіту, а згодом відбулося й у інших. Так, у містечках, що мали не менше десяти міщанських дворів чи окремих домогосподарств, міщани як християнського, так і нехристиянського віросповідання, які постійно тут проживали, утворювали самостійні міщанські громади та обирали міщанського старосту з помічником; в містечках, що мали до п'ятдесяти міщанських дворів, міщанські громад мали змогу просити про створення, на заміну міщанському старості, міщанської управи; в містечках ж, населення яких не досягало вказаного вище розміру, місцеві міщани приписувалися до міщанських громад найближчих міст чи інших містечок, де вже існували міщанські громади, або ж до волостей. Ремісники, які постійно проживали у містечках та не були приписані до купецького чи іншого стану, відтепер входили у склад міщанської

громади, якщо для них не буде створено особливого, у встановленому порядку, «ремісничого управління» [85, арк. 6–7].

До прикладу, з сімнадцяти містечок Житомирського повіту самостійні міщанські управління були створені в десяти, а ще у чотирьох, міщанська громада яких складалася виключно з євреїв – організовані окремі єврейські управління [85, арк. 8–9].

Загалом, Міське положення 1870 р. діяло у Волинській губернії упродовж лише п'ятнадцяти років. Видання нового Міського положення 1892 р. офіційно обґрунтовувалося необхідністю усунення недоліків, які були виявлені у попередньому законі [О введении в действие нового Городового Положения, С. 430]. Його зміст фактично зберігав усі норми попереднього закону, уточнюючи чи змінюючи окремі положення. Це в першу чергу стосувалося обмеження виборчого права. Якщо згідно з Положенням 1870 р. обирати та бути обраними мали право усі платники податків на користь міста, то за новим законодавчим актом встановлювалася чітко визначена сума отриманого ними річного оподаткованого прибутку: не менше 1 000 руб. в губернському та не менше 300 руб. у повітовому місті [109, С. 437].

Відтепер для виборів гласних на наступні чотири роки скликалося одне виборче зібрання, що було наслідком суттєвого зменшення кількості тих, хто володів правом голосу відповідно до нового закону. Їх кількість з числа осіб нехристиянських віросповідань обмежувалася однією п'ятою від загальної кількості обраних. Єврейська громада міст була повністю усунена від участі у виборах, а гласних від них призначали губернатори у загальній кількості не більше однієї десятої усіх гласних. Постанови міських дум набували чинності після затвердження їх губернатором [109, С. 432–439].

У Положенні 1892 р. встановлювався новий кількісний склад міських дум. У містах з кількістю виборців меншою за сто осіб кількість обраних гласних мала дорівнювати двадцяти, на кожні ж наступні п'ятдесят осіб виборців додавалося по три нових вакансії [109, С. 440]. Виконання функцій

гласного думи було почесним обов'язком, лише міський голова та члени міської управи вважалися чиновниками [109, С. 443] та отримували заробітну плату.

Отож, згідно нового законодавства, правом голосу до міських управлінь могло скористатися лише обмежене коло найбагатших містян.

У тих містах, впровадження Міського положення 1892 р. в яких було неможливим у зв'язку з недостатніми міськими доходами, що не дозволяло утримувати міське управління у повному обсязі, передбачалося створення спрощених громадських управлінь [109, С. 436]. Відповідно до «Правил про спрощені громадські управління» [138, С. 170–171], кількість обраних до них мала становити від дванадцяти до п'ятнадцяти осіб, а виборче право належало лише домовласникам. Міське урядування тут здійснювалося за посередництвом зібрання уповноважених на чолі з міським старостою, що обирався на чотири роки. Коло ж повноважень міських спрощених управлінь було ідентичним з повноваженнями міських управлінь, що діяли у повному обсязі [138, С. 171]. Натомість міський староста виконував як розпорядчі, так і виконавчі функції.

Впровадження нового міського управління у Волинській губернії розпочалося у 1893 р., коли був затверджений список міст, які отримували спрощене міське управління [308, С. 153]. До таких були віднесені Овруч, Ковель, Дубно, Рівне, Старокостянтинів, Остріг, Заслав [110, С. 314]. Відповідно, з дванадцяти повітових міст Волині міські думи мали функціонувати тільки у Житомирі, Луцьку, Новограді-Волинському, Володимирі-Волинському та Кременці. На початку ХХ ст. міське управління у повному обсязі отримали також Рівне та Ковель [132, С. 80, 156]. У 1903 р., з наданням Здолбунову статусу позаштатного міста губернії, тут також створене спрощене громадське управління [95, арк. 107].

Підготовка виборів до реформованих згідно з новим законом органів міського самоврядування розпочалася у тому ж 1893 р. Так, у 1894 р. відбулося обрання нового складу Луцької міської думи, у якому взяли участь лише 105

осіб. Причиною невеликої кількості тих, хто мав право обирати та бути обраним, став новий майновий ценз. Як наслідок, до складу новоутвореної думи увійшло лише двадцять гласних [310, С. 145].

Обмеження виборчих прав євреїв, які склали значну частку міського населення Волинської губернії, не могло не викликати заперечень з їхнього боку. На хвилі демократичних перетворень у роки російської революції в 1905 р. двоє гласних Кременецької міської думи М. Д. Шумський та І. Ф. Моргуліс звернулися до членів думи з заявою про складання своїх повноважень. Їхнє рішення обґрунтовувалося незгодою з засадами діючого Міського положення щодо порядку представництва євреїв в органах міського врядування: «І до тих пір, доки Міське положення 1892 р. в силі, доки наші єдиновірці будуть позбавлені активного і пасивного виборчого права в міському самоуправлінню, ми вважаємо неможливим користуватися якимись то уявними правами і складаємо з себе обов'язки гласних» [78, арк. 144]. Знаково, що інші члени міського управління Кременця підтримали їх та проголосували за офіційне звернення до уряду щодо «надання євреям таких же прав громадянських, якими на сьогодні користується все інше населення міста» [78, арк. 145]. Невідомо, чи дійсно таке звернення було надіслане, але уже те, що переважна більшість гласних-православних підтримали своїх колег-юдеїв, засвідчило зміни у свідомості містян у бік лібералізації етнічних та конфесійних стосунків хоча б в окремо взятій міській думі.

Загалом, виборчим правом упродовж досліджуваного періоду користувався лише незначний відсоток міського населення Волинської губернії. Так, за підрахунками О. Прищепи, відповідно до міського положення 1870 р. виборцями до Луцької міської думи були визнані лише 450 осіб, або ж 3 % від усього населення міста, а до міського положення 1892 р. – лише 105, або ж 0,6 % [308, С. 155].

Однак, незважаючи на обмежене виборче право містян, громадські управління офіційно вважалися виразниками інтересів усього міського

населення. Регулювання основних проблемних питань життєдіяльності міста мало здійснюватися шляхом видання обов'язкових приписів для жителів міст. Тематично вони поділялись на кілька груп. Зокрема, приписами встановлювалися крайні ціни на основні продукти харчування, на плату за послуги візників тощо. Важливим питанням залишалася проблема благоустрою, тож правил щодо прибирання міста, брукування його вулиць та майданів, озеленення тощо, було чи не найбільше. Окрему групу становили приписи щодо майнових справ міста, зокрема отримання займу на грошові потреби, випуск облігацій, продаж чи купівля землі тощо.

Спрощені громадські управління, введені у окремих містах губернії, були більш обмежені у фінансовому плані, адже міських зборів надходило не багато. Тож для вирішення актуальних проблем часто скликалося зібрання домовласників міста. До прикладу, у 1897 р. міський староста Острога був змушений винести на загальне обговорення питання про пошук коштів на утримання в місті пожежної команди; домовласники погодилися сплачувати додатковий збір на цю статтю видатків [71, арк. 31–32].

Окремо варто висвітлити проблему відносин між міськими управліннями та власниками п'яти волинських міст: Дубно, Острога, Рівного, Заславля та Старокостянтінова. Загалом, губернське керівництво було невдоволено наявністю серед міських поселень групи приватновласницьких. Так, у звіті волинського губернатора за 1912 р. було зауважено, що міські управління тих міст, що належать приватним власникам, вкрай обмежені у можливості залучення додаткових фінансів на покращення міського благоустрою, та очікують на викуп державою цих поселень: «Безумовно має бути визнане ненормальним те становище, коли ціле міське поселення, іноді досить велике, є в цілому одноосібною власністю окремого власника, а усі обивателі, які витратили значні капітали на зведення споруд, є чиншовиками [...]» [94, арк.398.].

Цікавий опис ситуації у приватновласницьких містах залишив статський радник І. В. Велісарій у так і не надрукованій брошурі «Забуті питання в Південно-Західному краї»: «В містах (Правобережної України – авт.) до цих пір діє невідмінене магдебурзьке право, у зв'язку з чим будинки вважаються рухомим майном [...]. Багато міст належить приватним власникам: Бердичів, Липовець, Рівне, Дубно, Заславль та інші, з середньовічним правом пропінації (тобто монопольним правом на виробництво та продаж горілки – авт.). В Заславлі та повіті власні грошові знаки князів Сангушків; не вистачає лише власної армії» [86, арк. 12].

Значний конфлікт тривав впродовж кількох років між власником Рівного князем Любомирським та місцевою міською думою за право влаштування в місті електростанції, яке супроводжувалося неодноразовим втручанням вищих державних інстанцій як на рівні губернії, так і на рівні держави. Передумовою конфлікту було вирішення питання про приналежність міських вулиць, якими мали прокладатися лінії електромережі. Відповідно до тогочасного законодавства, власники міст та містечок поширюють своє право власності і на землі, відчужені під міські вулиці та майдани; воно обмежувалося лише правом загального користування цими землями, а власник отримував з них прибутки [64, арк. 16]. Більшість міських жителів ж володіла нерухомістю на чиншовому праві та сплачувала власнику міста земельний податок – чинш [313, С. 129].

Отож, упродовж досліджуваного періоду правове регулювання міського життя Волині здійснювалося на основі трьох законодавчих актів, що послідовно змінювали один одного. В той же час слід наголосити, що впровадження загальноімперського законодавства у волинських містах не завжди відбувалося синхронно з усією державою. Так, дія «Грамоти на права та вигоди містам Російської імперії» набула чинності тут лише у другій половині ХІХ ст., витиснувши тривале панування традиційного магдебурзького права. Міські положення 1870 р. та 1892 р. також впроваджувалися не одразу, а їх дія у повному розмірі поширювалася лише на найбільші міста губернії.

Серед позитивних наслідків впровадження нових законодавчих актів, які регулювали життєдіяльність міст, варто відзначити запровадження позастанового виборчого права, хоч і обмеженого майновим та національним цензом, та впорядкування системи самоврядування, в якій був виокремлений виконавчий орган міського управління – міська управа.

Окреме місце у структурі міст Волинської губернії займали ті, які перебували у приватній власності. Це ставало причиною суперечностей між новоствореними органами міського управління та власниками волинських міст та містечок, а також обмежувало можливості для наповнення міського бюджету, і, відповідно, для вирішення господарських справ.

2.4. Громадське життя містян

Дослідження проблеми суспільно-політичного життя міського соціуму має на меті з'ясувати не лише його характерні особливості, притаманні досліджуваному періоду загалом та волинським містам, зокрема, а й рівень залучення пересічних містян до нього.

Тенденції у суспільно-політичному житті містян Волинської губернії не мали виразних відмінностей від тих, які були притаманні населенню українських земель під владою Російської імперії загалом. Після придушення польського національного повстання 1863–1864 рр. регіоном прокотилася хвиля репресій, які унеможливили подальший розвиток національних рухів аж до початку ХХ ст.

Реформи 1860–1870-х рр. поширилися, хоч і з деяким запізнення, і на територію Волинської губернії. Зокрема, з кінця 1870-х рр. у містах впроваджувалися органи міського самоуправління, які мали враховувати інтереси усіх мешканців. І хоч вибори до них відбувалися за обмеженим майновим та віросповідним цензом, все ж містяни мали змогу вирішувати найактуальніші проблем шляхом подачі різних прохань та заяв.

Діяльність партій, що з'явилися в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., не одразу поширилася на волинські міста. Окрім «Союза русского народа» (неофіційним центром функціонування якого на початку XX ст. стало містечко Почаїв Кременецького повіту з заснуванням тут у 1906 р. місцевого відділу «Союзу» [366, С. 532]) – радикальної промонархічної організації, у перші роки XX ст. на території губернії були окремі осередки партій «Бунд», «Поалей – Ціон», Польської партії соціалістичної (ППС), Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), російської Партії соціалістів-революціонерів (есерів), Революційної української партії (РУП, з якої у 1905 р. виділилась УСДРП), а також Волинський учнівський союз та різні громадські організації, про які піде мова згодом.

Губернський центр став першим містом, де були влаштовані місцеві відділення вище названих партій. Так, перший осередок РСДРП у Житомирі з'явився на початку XX ст., а саме місто стало одним із пунктів доставки нелегальної літератури, виданої закордоном. Однак РСДРП, як зауважив А. Рацілевич, не користувалася особливою підтримкою містян [327, С. 47]. Тут також активно діяли єврейські «Бунд» та «Поалей – Ціон», а також Сіоністсько-соціалістична робітничка партія.

Перший осередок «Бунду», як стверджує О. Симчишин [Симчишин О. Зародження], був заснований в Житомирі ще у 1901 р. Його членами була створена власна бібліотека нелегальної пропагандистської літератури, проводилися маніфестації та поширювалися різноманітні прокламації. Так, 12 квітня 1903 р. в губернському центрі відбулася демонстрація на знак протесту проти побиття у Вільно робітників, влаштовувалися також страйки за безпосередньою участю бундівців [349, С. 242].

У повітових містах діяльність партій різного спрямування була значно слабшою, але все ж мала місце. Так, у 1904 р. в Острозі існував осередок Української соціал-демократичної партії, що складався в основному з семінаристів загальною кількістю до 46 осіб. Вони займалися пропагуванням

соціал-демократичних ідей, розповсюдженням нелегальної літератури, творів Т. Шевченка тощо [327, С. 56]. У Заславі та містечку Славута на початку ХХ ст. діяли осередки Конституційно-демократичної партії [366., С. 532]. Відділення сіоністських партій вели активну діяльність у значній кількості волинських міст та містечок, зокрема у Рівному, Острозі, Заславі, Радзівілові, Шепетівці тощо [366, С. 536–537].

Окремо слід зауважити на існуванні різноманітних нелегальних організацій учнів міських шкіл Волинської губернії. Спершу ці об'єднання виникали з метою надання взаємодопомоги у підготовці до занять та самоосвіти, обміну та здобуття знань, що виходили за межі шкільної програми або ж були під забороною. Зокрема, в 1899 р. в Житомирі з'явилося два таємні гуртки учнів Другої гімназії, а на початку листопада 1899 р. – ще один. Згодом до їх складу за рішенням загальних зборів почали приймати й негімназистів. Діяльність цих гуртків спочатку мала суто просвітницький характер; було створено загальну касу, яка поповнювалася за рахунок членських внесків, з коштів якої 10 % виділялося на запасний капітал, а решта йшла на закупівлю книг, позики членам гуртка тощо. Поступово спрямованість учнівських організацій набрала більш радикального характеру [180, С. 45].

Найбільше незадоволення учнів викликали обмеження та постійний контроль з боку шкільної адміністрації проведення ними вільного часу, зокрема регламентація навіть того, де та як вони мають право перебувати. Як наслідок, школярі часто відкрито висловлювали свій протест щодо цього. Так, до прикладу, члени одного з вищезгаданих гуртків виступали проти заборони інспектора збиратися гімназістам групами і прогулюватися по Бердичівській вулиці Житомира до бульвару, тож 28 жовтня 1902 р. з їх ініціативи майже 150 гімназистів стали демонстративно прогулюватися вулицями міста. Напрохання інспектора вони були оточені поліцією, але на захист гімназистів виступили перехожі, внаслідок чого відбулася спільна маніфестація учнівської молоді й інших мешканців міста [180, С. 46]. Результатом цієї акції стало відрахування

найбільш активних протестувальників з гімназії, але це фактично стало першим, з-поміж наступних, відкритих учнівських виступів проти існуючого ладу не лише в шкільній системі Російської імперії, а й в державі загалом.

Об'єднувалася учнівська молодь також і за національною ознакою. Так, в Житомирі, за даними Волинського жандармського управління, у 1897 р. «на квартирі колишнього учня місцевої гімназії Станіслава Подвіжинського, 17-ти років, часто збираються учні тієї ж гімназії сьомого класу Станіслав Янковський і шостого класу Броніслав Войнаровський, які друкують на гектографі (копіювальний прилад, що друкує відтиски з написаного особливими чорнилами тексту за допомогою рідкої маси клею та гліцерину – авт.) «Маніфест» від імені «Польського народного уряду» та газету за назвою «Незалежність» [82, с. 109]. За інформацією жандармів, ця організація – витвір неповнолітніх учнів Житомирської та Немирівської гімназій; в 1897 р. цей гурток був реорганізований в нове товариство за назвою «Польський народний уряд» за допомогою тодішнього учня Житомирської гімназії Яновського з метою «воскресіння Польщі» шляхом підняття народного польського духу» [82, с. 110].

Не залишились осторонь волинські міста й під час подій Першої російської революції 1905–1907 рр.. Окрім масових маніфестацій, відбувалися також захоплення громадських будівель та установ. Так, у 1905 р. був здійснений напад на електростанцію у Житомирі: «25 січня цього року близько опів на одинадцятьу дня з вулиці на подвір'я [...] ввірвався натовп з 60–80 осіб, який, зайшовши до машинного та котельного приміщень та в вагонне депо, розкидаючи прокламації, з шумом та криком почав вимагати від персоналу станції зупинки машин та котлів, а також негайного припинення роботи. У деяких були помічені кинжалі, а у одного – навіть револьвер» [46, арк. 2]. Як наслідок, було обмежене електропостачання для міського та приватного користування, а рух трамваїв припинений, окрім двох вагонів, що курсували до прибуття потяга [46, арк. 2].

Дванадцятого грудня 1905 р. житомирськими гімназистами був оголошений страйк, вони залишили аудиторії та вийшли на вулиці міста. Учні захопили гуртожиток Волинської духовної семінарії з метою проведення там зборів. У відповідь владою були залучені поліцейські наряди для придушення виступу, звільнено захоплені приміщення, а гімназистів було розігнано, а найактивніших арештовано. Діями гімназистів керував учитель приватної жіночої гімназії ім. Овсянникової, за що згодом був звільнений з посади [180, С. 86–87].

Вісімнадцятого грудня 1905 р. у губернському центрі відбувся страйк, організований учнями місцевих навчальних закладів. Основні вимоги були висунуті перед шкільною адміністрацією: зменшення плати за навчання до 50 руб., відміна позашкільного нагляду, системи оцінок і обов'язкового вивчення Закону Божого, грецької та латинської мов, створення товариського суду і введення «необов'язкового» вивчення польської, єврейської та української мов, розширення викладання природничих наук [180, С. 86–87].

У 1905 р. розгорнула свою діяльність нелегальна організація учнів рівненських середніх навчальних закладів, під керівництвом якої 18 жовтня цього ж року відбулося заворушення вихованців Рівненського реального училища. Вони побили інспектора училища, зірвали уроки та, зібравшись у залі, читали прокламації. Наприкінці листопада відбулися виступи гімназистів й Острозької гімназії [180, С. 86–87].

Після спаду революційного піднесення та запровадження політичної реакції, що за цим послідувала, політична активність як учнівської молоді, так і пересічних містян дещо послабилася; нелегальні організації або припинили свою діяльність, або ж перейшли у підпілля.

Легальними формами вираження громадянської позиції для переважної більшості пересічних мешканців була участь у діяльності різноманітних товариств. Так, на території усієї Російської імперії діяли товариства тверезості,

комітети яких діяли у частині міст Волинської губернії, а також різні благодійні організації та наукові товариства.

Одним з перших розпочало свою роботу Житомирське благодійне товариство, засноване у 1876 р., діяльність якого мала сприяти «покращенню морального та матеріального тану бідних м. Житомира, без різниці їх звання та віросповідання» [87, арк. 51], тож з коштів товариства видавалися регулярні та одноразові виплати, а також грошова допомога при сплаті за навчання та лікування незаможних містян [87, арк. 12].

Впродовж багатьох років в Ковелі діяло Товариство допомоги бідним, яке за власний кошт утримувало чайну, де місцеві та приїжджі мали змогу «дешево прогодуватись, а деякі, вкрай збіднілі та непрацездатні, – й безкоштовно» [42, арк. 19].

У 1900 р. розгорнуло роботу Волинське товариство допомоги вихованню дітей з метою: «розробляти питання щодо фізичного та духовного виховання і навчання дітей, [...]; практично допомагати фізичному та духовному розвитку дітей обох статей; захисту дітей та турботи про покинутих і безпритульних дітей» [142, С. 1–2].

У тому ж 1900 р. був утверджений статут Товариства дослідників Волині. Його діяльність передбачала «всебічне дослідження Волині та питань, що з цим пов'язані, а також ознайомлення з краєм, його минулим, його умовами життя, потребами тощо, відповідно, дослідженню підлягає не лише територія теперішньої Волинської губернії, а й загалом місцевість Старої Волинської землі та Волинського князівства» [145, С. 3]. При товаристві було створено чотири секції: природничих наук, етнографічна, економічна та історична. Почесним президентом вважався волинський губернатор, а першим віце-президентом було обрано В. Ногайського (директора житомирської Маріїнської гімназії), у 1910 р. його змінив на посаді П. Тутковський, а у 1913 р. – С. Бржозовський [249, С. 28]. Під опікою товариства діяли музей та бібліотека, а

основні наукові праці його членів увійшли до багатотомних «Трудов Общества исследователей Волыни».

Революційні події 1905–1907 рр. відкрили нову сторінку в історії утворення та функціонування громадських товариств та об'єднань у Російській імперії. Четвертого березня 1906 року був оприлюднений указ за назвою «Тимчасові правила про товариства і спілки», що мав діяти до видання «загального закону» про спілки та товариства. Проект майбутнього закону розроблявся протягом кількох років, але так і не був затверджений. Тож «Тимчасові правила про товариства і спілки» [123, С. 208] – це фактично перший та єдиний в історії Російської імперії законодавчий акт, який регулював порядок створення і діяльності громадських об'єднань та організацій. Згідно з цим указом, товариством вважалось об'єднання декількох осіб, які, не маючи завданням отримати прибуток, обрали спільну діяльність з певною метою, а спілкою – об'єднання двох або декількох таких товариств.

Заборонялось утворювати товариства: а) що переслідують цілі, які суперечать суспільній моралі, заборонені кримінальним законом або загрожують громадському спокою та безпеці; б) керовані установами або особами, які перебували за кордоном, якщо ці товариства переслідують політичні цілі. Встановлювалися й обмеження щодо потенційних членів новоутворених товариств. Так, неповнолітні, а також учні нижчих і середніх навчальних закладів не мали права ні утворювати товариства, ні брати участь у них. Студенти могли засновувати або ж бути членами лише тих товариств, що передбачені статутами вищих навчальних закладів, в яких вони навчалися. «Правила» дозволяли службовцям урядових установ, залізниць, телефонних станцій загального користування засновувати лише благодійні товариства або товариства для задоволення духовних і матеріальних потреб винятково на підставі статуту, що затверджувався їхнім керівництвом. Відповідний міністр міг закрити ці товариства, якщо вбачав, що їхня діяльність не відповідає статуту. Для відкриття, реєстрації, заборонити закриття товариств і спілок були

створені окремі органи – губернські (або обласні) у справах про товариства присутствія.

Хоча товариства і спілки могли бути засновані без «дозволу урядової влади», але у «Тимчасових правилах» детально виписувалася процедура їх створення та реєстрації державними органами. Зокрема, у ст. 17 вказується, що особи, які мають бажання утворити товариство, зобов'язані подати письмову заяву губернатору, яку мало розглянути губернське у справах про товариства присутствіє. У цій заяві мала бути вказана мета діяльності товариства, відомості про його засновників, межі його діяльності, місце розташування правління чи розпорядників тощо. До заяви слід було додати статут у двох примірниках та квитанцію про оплату публікації у «Губернских ведомостях» повідомлення про реєстрацію товариства. Перед засіданням губернського у справах про товариства присутствія губернатор давав розпорядження про надання йому інформації про політичну благонадійність засновників товариства. Про дату і час проведення цього засідання повідомлялося одному із засновників, але його присутність не була обов'язковою.

Проекти статутів, зазвичай, майже не відрізнялися один від одного, адже «Тимчасові правила» чітко виписували їх основні положення. У статуті мали бути вказані: а) назва товариства, його мета, межі та методи його діяльності; б) відомості про засновників; в) умови набуття та позбавлення членства; г) розмір членських внесків; д) склад правління та його місцезнаходження; е) права і обов'язки членів правління; ж) правила ведення звітності; з) можливості внесення змін до статуту. Губернське у справах про товариства присутствіє мало розглянути проект статуту протягом одного місяця. Реєстрація товариства відбувалася шляхом внесення товариства в реєстр, про що повідомлялося у пресі. Суттєві відмінності були лише у формулюванні мети та завдань діяльності того чи іншого товариства.

Варто зауважити, що «Тимчасові правила» також регулювали правове поле діяльності зареєстрованих товариств: дозволялося відкриття окремих

установ і закладів, влаштування читань, спектаклів, концертів, базарів, збору пожертв та публічних зібрань, дотримуючись діючого законодавства.

Діяльність новоутворених товариств і спілок перебувала під контролем місцевої адміністрації та поліційним наглядом. Так, губернатор міг припинити діяльність товариства, якщо, на його думку, ця діяльність загрожувала суспільній безпеці і спокою або мала помітну аморальну спрямованість. Питання про остаточне закриття товариства вирішував не суд, а губернське або міське у справах про товариства присутствіє.

Таким чином, у «Тимчасових правилах про товариства і спілки» чітко були виписані лише обмеження та заборони щодо утворення та функціонування офіційно зареєстрованих товариств, тоді як підстави відмови у реєстрації, призупинення чи заборони їх діяльності були досить розмитими, що дозволяло обмежити принцип свободи товариств і спілок, проголошений Маніфестом від 17 жовтня 1905 року. Незважаючи на усі перепони, запровадження «Тимчасових правил про товариства і спілки» дало поштовх до створення цілої низки різноманітних товариств, діяльність яких мала на меті охопити ледь не усі сфери повсякденного життя жителі міст Волинської губернії на початку ХХ ст.

Чи не найбільше товариств, що були офіційно зареєстровані на основі цього указу, переслідували благодійні цілі. Серед них переважали благочинні громадські організації, створені євреями для підтримки своїх малозабезпечених чи хворих одновірців. Спектр напрямів діяльності цих товариств був надзвичайно широкий: від підтримки бідних учнів – «Товариство опіки над дітьми євреїв міста Острога», що ставило собі за мету фізичний, моральний та розумовий розвиток дітей [56, арк. 53], до організації їдальні для убогих – «Товариство дешевої їдальні в м. Острозі Волинської губернії для бідних євреїв у пам'ять подружжя Ісаака Яковича і Марії Абрамівни Гермаз з с. Кривіна» [56, арк. 52].

Схожі цілі були й у товариств взаємодопомоги, що функціонували не лише в Житомирі, а й містечках губернії. Умовно їх можна поділити на ті, що об'єднували осіб, пов'язаних спільною діяльністю («Волинське товариство взаємодопомоги римо-католицькому духовенству», «Товариство взаємодопомоги нужденним учням Волинської школи фельдшерів та акушерок фельдшерських в м. Житомирі», «Каса взаємодопомоги присяжних повірених і їх помічників при Житомирському Окружному суді» [56, арк. 7, 35, 41] тощо) та ті, діяльність яких охоплювала представників певної конфесії (до прикладу, «Товариство взаємодопомоги бідним при Житомирській Євангелічно-лютеранській парафії» [56, арк. 54]). До цієї групи слід також віднести страхові каси, що діяли на засадах товариств взаємодопомоги у Рівному, Кременці, Радзивилові та у кількох інших повітових містах та містечках. Зокрема, в містечку Тучин Рівненського повіту в 1907 році була створена поховальна каса, що надавала допомогу при похованні своїх членів, стати якими могли усі, хто не досяг 45-річного віку та «мали хороше здоров'я» [93, арк. 464].

Окремо слід виділити благодійні товариства, які ставили перед собою мету допомогти жінкам, котрі потрапили у скрутне становище. «Християнське католицьке товариство жінок-працівниць Dzwignia» діяло у Житомирі та мало на меті «підвищення розумового та морального рівня» своїх членів [56, арк. 14]. Слід також згадати «Житомирське товариство захисту жінок», в проекті статуту якого, зокрема, йшлося про підтримку тих жінок та дівчат, що «бажають залишити аморальне життя» [58, арк. 3]. Хоча це товариство так і не розпочало свою роботу, та основні положення його статуту дають важливу інформацію про проблеми повсякденного життя волинського соціуму початку ХХ ст.

Впровадження в життя «Тимчасових правил про товариства і спілки» стало поштовхом і до легалізації товариства «Просвіта» на території Російської імперії. Так, у лютому 1907 р. Волинське губернське у справах про товариства присутствія зареєструвало статут «Українського товариства «Просвіта» в Житомирі», що декларувало поширення своєї діяльності на усю Волинську

губернію [56, арк. 8]. Ініціаторами її сворення виступили В. Кравченко та О. Фотинський [325, С. 20]. Метою Житомирської «Просвіти» було «допомагати розвиткові української культури і першочергово просвіті українського народу його рідною мовою» [147, С. 2]. Відповідно до цього товариство ставило перед собою завдання видавати книги, часописи тощо українською мовою, створювати свої бібліотеки, читальні, книгарні, а також влаштовувати публічні лекції і читання, просвітницькі курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти, вистави та інші заходи, що мали сприяти піднесенню культурного рівня населення. Варто зауважити, що свою роботу «Просвіта» провадила не лише серед міської, а й серед сільської людності губернії [147, С. 3].

За період існування «Українського товариства «Просвіта» в Житомирі» (1907–1912 рр.) у губернському центрі за його безпосередньою участю було відкрито бібліотеку-читальню, регулярно влаштовувалися українські вистави та концерти, літературно-музичні вечори, щорічно відзначалися пам'ятні шевченківські дати тощо. Член товариства М. Голубничий організував у Житомирі також театральну-артистичний гурток, кількість учасників якого у 1911 р. сягла 40 осіб [326, С. 4]. Оскільки діяльність товариства мала яскраве проукраїнське забарвлення, то й реакція влади не забарилась, тож воно було ліквідоване у квітні 1912 року відповідним розпорядженням губернатора за «антиурядове спрямування» [56, арк. 8].

Просвітництвом займалися й інші товариства. До прикладу, діяльність «Рівненського літературно-артистичного товариства» передбачала допомагати поширенню літературної, музичної, сценічної та художньої освіти у Рівному [56, арк. 68]. Широку мету свого функціонування декларувало «Артистичне товариство в місті Луцьку». Воно «зобов'язувалося виконувати кращі твори вокальної та інструментальної музики всіх націй і віків, влаштовувати музичні зібрання, літературні вечори, лекції з теорії та історії музичного та драматичного мистецтва», а також організовувати художні виставки та спектаклі [57, арк. 3].

Створювалися також товариства, які займалися організацією розважальних заходів для своїх членів. Вони об'єднували людей за спільними інтересами. Так, Житомирське комерційне зібрання ставило перед собою завдання влаштовувати бали, маскаради, танцювальні, музичні та літературні вечори, драматичні вистави, а також ігри в карти, лото тощо [56, арк. 26]. Останнє, зокрема, іноді й ставало причиною закриття такого типу товариств (приклад – клуб за назвою «Житомирське мисливське зібрання» був закритий через азартні ігри в карти) [56, арк. 25].

Окремо слід виділити товариства, діяльність яких була спрямована на розвиток фізичної культури населення. Так, «Житомирське товариство любителів фізичних вправ» ставило собі за мету влаштування приміщень для заняття гімнастикою, фехтуванням, стрільбами; відкриття школи з плавання, бігу на лижах, катання на ковзанах тощо [56, арк. 11]. Схожі завдання мало також «Волинське гімнастичне товариство «Сокіл», основною метою функціонування якого було «фізичне удосконалення та поширення ідей фізичного розвитку в ширших колах населення» Волинської губернії [56, арк. 64].

Варто також згадати про «Волинське фотографічне товариство», метою діяльності якого було «сприяння успіхам фотографії та шляхів вивчення, розробки і поширення наукових, технічних і художніх знань, що стосуються фотографії, як серед членів товариства, так і серед публіки; вивчення природи і побуту Волинського краю шляхом влаштування спеціальних екскурсій і видання добутих фотографічних матеріалів» [61, арк. 1], а також про «Радзивилівське шахове зібрання», яке ставило перед собою завданням теоретичне і практичне вивчення шахової гри, поширення її та об'єднання шанувальників шахів [56 арк. 45].

Особливу увагу дослідників привертає наявність добровільних пожежних товариств, поява яких, за влучним твердженням А. Томіленка, викликана «неспроможністю владних структур організувати надійний захист від вогняної

стихії в повітах та волостях» [361, С. 41]. З цієї причини, зокрема, було створене «Луцьке Вільне пожежне товариство», діяльність якого передбачала гасіння пожеж та загалом протидія виникненню пожежонебезпечних ситуацій у межах міста Луцьк та його околицях [56, арк. 78]. Такі ж товариства діяли й у ряді інших міст та містечок Волинської губернії.

Існували також товариства, метою діяльності яких було сприяння благоустрою своїх населених пунктів (до прикладу, «Товариство благоустрою містечка Чуднова», яке, однак, було ліквідоване через прояви «єврейського націоналізму») [56, арк. 50].

Підозра у прихованій чи явній пропаганді національної (не російської) культури часто ставала причиною відмови у відкритті чи ліквідації уже діючих товариств. Так, чеська громада прагнула надати своїм землякам можливість отримати якісну освіту. Зокрема, в 1910 році відбулася спроба створити «Здолбунівське чеське благочинне та просвітницьке товариство», завданнями якого (окрім усього іншого) були влаштування музеїв, колекцій, виставок, читалень, бібліотек тощо, а також надання матеріальної допомоги тим чехам, які вирішили повернутися на Батьківщину. Товариству було відмовлено в реєстрації у зв'язку з тим, що воно «має на меті духовний розвиток чеської народності», а це нібито веде до «поглиблення початків національної ворожнечі» [59, арк. 7, 35]. Зі схожим формулюванням було відмовлено і в заснуванні «Товариства опіки над бідними жінками і дітьми євреїв міста Кременця» [60, арк. 30].

На противагу таким об'єднанням влада охоче підтримувала створення проурядових товариств, які, як ішлося в статутах «Житомирського патріотичного товариства» та «Почаевского союза Русского Народа», мали на меті «протидію революційним та анархічним спрямуванням на знищення монархічної влади» [56, арк. 3] та «розвиток народної російської самосвідомості» [56, арк. 40].

Отож, впродовж усього досліджуваного періоду чи не єдиною легальною формою участі містян Волинської губернії у суспільно-політичному житті залишалася участь у діяльності різноманітних громадських товариств та організацій. Слід зауважити, що до цього була залучена значна частина міського соціуму як прямо, через активне сприяння їх функціонуванню, так і опосередковано – як об'єктів, на які поширювалася їхня діяльність.

Початок ХХ століття ознаменувався появою цілої низки нових громадських товариств, що стало можливим після оприлюднення «Тимчасових правил про товариства і спілки», які врегульовували законодавчі підстави створення та функціонування громадських організацій та об'єднань. Піднесення національної свідомості окремих народів Російської імперії лише сприяло цьому процесу. Роль партій, осередки яких діяли в окремих містах та містечках губернії на початку ХХ ст., не була значною, хоча події 1905–1907 рр. вплинули на зародження українського національного руху.

Висновки до розділу 2.

Дослідження проблеми повсякденного життя міських жителів Волинської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. не можливе без окреслення основних характеристик, що були притаманні тогочасному суспільно-політичному середовищу Російської імперії. Мова йде про окреслення ряду загальних характеристик міського простору Волині.

Отож, упродовж досліджуваного періоду у Волинській губернії статус міста мали лише дванадцять населених пунктів, а у 1903 р. до їх числа доєднався Здолбунів. Основну масу міських поселень Волині складала містечка, які не отримали офіційного визнання державою як такі, що мають право на повноцінне самосійне врядування.

Міський простір волинських міст як сукупність зримих ознак особливого, відмінного від сільської периферії, населеного пункту, складався з вулиць, майданів, житлових та нежитлових будівель, скверів, садів тощо. Усе це

потребувало унормування та впорядкування, наслідком відсутності яких був антисанітарний стан усіх без винятку міських поселень губернії. Саме тут зіткнення між офіційними приписами місцевої та центральної влади та реаліями повсякденного життя відобразилися найбільш яскраво.

Упродовж досліджуваного періоду правове регулювання міського життя Волині здійснювалося на основі трьох законодавчих актів, що послідовно змінювали один одного. В той же час слід наголосити, що впровадження загальноімперського законодавства у волинських містах не відбувалося синхронно з усією державою, а в окремих містах ще тривалий час діяли міські установи, створені на основі магдебурзького права. Так, дія «Грамоти на права та вигоди містам Російської імперії» набула чинності тут лише у другій половині XIX ст., а міські положення 1870 р. та 1892 р. також впроваджувалися не одразу й часто не у повному розмірі, поширюючись лише на найбільші міста губернії.

В той же час запровадження міських дум та міських спрощених громадських управлінь дало змогу долучитися частині містнян до управління господарськими справами власного міста. Вибори до цих владних установ хоч і проводились на основі позастанового виборчого права, але участь у них була обмежена майновим та національним цензом. Позитивним моментом цього реформування стало створення окремого виконавчого органу місцевої влади – міської управи.

Міста Волинської губернії, що перебували у приватній власності, мали виключне становище, а діяльність міських самоврядних установ обмежувалась тут правом володіння на міські землі приватних осіб чи державних установ, як то Удільного відомства.

Суспільно-політичне життя мешканців волинських міст упродовж досліджуваного періоду мало як спільні, так і відмінні риси, порівняно з Російською імперією загалом. Поява в державі політичних партій різного спрямування у кінці XIX ст. призвела до заснування їх осередків на Волині. У

ході революційні події 1905–1907 рр. в містах Волині відбувалися маніфестації та страйки, саме на цей припадає також початок українського національного відродження.

Впродовж усього досліджуваного періоду мешканці міст мали змогу долучатися також до функціонування різноманітних громадських товариств та організацій як легальної форми суспільно-політичного життя. Їх діяльність поширювалась ледь не на усі аспекти щоденного життя, від освіти до впорядкування міського простору.

У другій половині XIX – на початку XX ст. чисельність міського населення Волинської губернії значно зростає, що стало ознакою входження міст Волині під вплив загальноєвропейських урбанізаційних процесів.

Специфікою структури міського населення упродовж досліджуваного періоду залишалась національна та станова неоднорідність містян як серед волинського міського соціуму загалом, так і в конкретних містах, зокрема.

Складовою частиною будь-якого суспільства є сім'я. На жаль, відсутність статистичних даних дозволяє висвітлити основні характеристики її міського різновиду лише наприкінці XIX ст. Варто зауважити, враховуючи загальні тенденції, притаманні тогочасному міському соціуму, можна припустити, що розвиток внутрішньосімейних відносин відбувався в руслі загальних тенденцій, притаманних населенню Російської імперії загалом.

РОЗДІЛ 3.

МАТЕРІАЛЬНІ СКЛАДОВІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ЩОДЕННОГО ЖИТТЯ МІСЬКОЇ ЛЮДНОСТІ

3.1. Санітарно-побутові умови.

Побут був і залишається значною складовою повсякденного життя соціуму. Дослідження основних побутових проблем та способів їх вирішення дає змогу виокремити ключові питання міського господарювання та значення їх для пересічних мешканців волинських міст.

Загалом, санітарний стан міських поселень Волинської губернії був вкрай незадовільний. За даними Волинської губернської санітарно-виконавчої комісії у 1905 році в Овручі «при громадських установах відхожі місця знаходяться в поганому стані, внаслідок недбалого їх влаштування та надзвичайної неохайності євреїв» [25, арк. 202], в Новоград-Волинську «не всі садиби прибрані, при синагогах та єврейських молитовних домах відхожим місць не має» [25, арк. 202], в Рівному «береги р. Устя та незабруковані вулиці прибрані лише частково, відхожі місця в садибах бувають зазвичай переповнені, прибирання базарного майдану погано організовано» [25, арк. 202], в містечку Межиріччях Рівненського повіту «серед житла знаходиться єврейське кладовище» [25, арк. 202], в Старокостянтинові «майдани та береги ріки, з якої ведеться водопостачання, неприбрані, і водовози беруть воду де хто хоче» [25, арк. 203] й навіть у губернському центрі «не прибрані громадські відхожі місця» [25, арк. 203]. Лише у Володимир-Волинську, за донесенням повітового справника, «все очищено і в належному порядку» [25, арк. 202 зв.].

Однією із центральних побутових проблем волинських міст, яка безпосередньо була пов'язана з підтриманням належного санітарного стану, було забезпечення їх мешканців якісною питною водою. У переважній більшості водопостачання містян здійснювалося за посередництва водовозів, що набирали воду в прилеглих до міських поселень водоймах: річках, джерелах

тощо, а також з влаштованих колодязів. Лише мешканці Овруча та Кременця користувалися виключно колодязною водою [307, с. 320].

Діяльність міських водовозів підлягала чітко встановленим правилам, якими визначалися місця забору води, дотримання санітарних вимог щодо водозабірних ємностей: «бочки та відра мають утримуватися як всередині, так і зовні в повній чистоті» [39, арк. 55] та порядок надання їх послуг населенню: «вода має надаватися споживачу за добровільно узгодженій річній чи місячній ціні [39, арк. 55]. Також вони були зобов'язані надавати свої послуги під час приборкання пожеж у місті.

Реальна ж картина часто кардинально різнилась. Міська влада зазвичай не мала достатніх засобів впливу, щоб врегулювати водовозний промисел. Так, у Житомирі основним джерелом питної води були ріки, серед яких Кам'янка, яка «протікаючи близько трьох верст серед місцевості, де розташовані кладовище, завод з обробітку шкіри, бані, пральня та єврейські квартали, слугує звичним місцем для стоку в неї маси органічних залишків та вуличних нечистот» [43, арк. 15], тож «міським управлінням [...], а також місцевою міською поліцією здавна робляться часті та рішучі спроби для того, щоб змусити місцевих водовозів набирати воду, що доставляється в місто для внутрішнього споживання, в р. Тетерів вище впадіння р. Кам'янки [...]. Але усі ці спроби не призвели ні до чого: вода як набиралась з давнього часу, так і тепер набирається [...], і цю воду, просякнуту та заражену [...], вживає все те населення, яке не має можливості користуватися водою з небагатьох колодязів в місті» [43, арк. 62]. Проблема постачання якісної води у губернському центрі була частково вирішена лише з будівництвом водогону у 1898 р.

Місто Кременець, як було зауважено вище, користувалося виключно колодязною водою, але її якість також не завжди була задовільною: «міські колодязі, що знаходяться в Потоці (частина міста – авт.), в кількості трьох, є головними джерелами водопостачання для міста. З великою вірогідністю можна сказати, що 50 % використання води в місті приходиться на ці колодязі.

[...]. При теперішньому, досить економному використанні, населення змушене користуватися дощовою водою [...]; обходитись без ванн та відчувати гостру необхідність в воді під час пожежі. [...]. Не викликає сумніву те, що при низькому споживанні води, турбота про необхідну чистоту не може бути повністю задоволена. Повертаючись до самих колодязів [Кременецька міська управа] має сказати, що при високій якості питної води, місцевість, де знаходяться колодязі, вкрай забруднена, позбавлена вигрібних ям і відхожих місць, і навряд чи буде перебільшенням, якщо сказати, що ця місцевість одна з найбільш антисанітарних у місті. [...]. Власне рівень колодязів різко змінюється, та в сильну посуху, у зв'язку з тим, що вода в колодязях отримується від поверхневих, неглибоко лежачих джерел, в місті може відчуватися нестача води. Відкриті колодязі, що стоять без будь-якого нагляду, схильні до всіякого забруднення брудними відрами, із яких часто поють тварин, що припинити не завжди вдається можливим» [80, арк. 5–6].

В Острозі «річкова вода вкрай забруднена [...], а [...] облаштованих колодязів в місті, які б могли обслуговувати місто та передмістя, немає» [63, арк. 1].

Критичну ситуацію з водопостачанням міст та містечок Волинської губернії засвідчив звіт лікарської інспекції за 1913 р. Лише Рівне було відзначене як таке, що має достатній рівень забезпечення доброякісною питною водою [100, арк. 70–78].

Окреслена проблема хвилювала й пересічних містян, що звертались до міської влади з численними скаргами на дії місцевих водовозів. До прикладу, ось як описав лучанин у 1914 р. процес постачання води у місті: «Проживаючи у кінці Тринітарської вулиці, я був свідком того, як в річку (р. Стир – авт.), що знаходиться по цій вулиці, звалювали постійно весь лід і нечистоти при прибиранні вулиці, і тепер бачу як щоденно водовози набирають в цій же річці воду та цією водою обпоюють міське населення. Не знаю як кому, а мені вкрай небажано вживати замість питної води рідкий перегній, яким пригощають нас

місцеві водовози» [25, арк. 404]. В той же час варто зауважити, що часто саме мешканці несли безпосередню відповідальність за забруднення водою, скидаючи у них різні побутові нечистоти [19, арк. 12].

Задовільний санітарний стан міст був пов'язаний не лише з вирішенням проблеми постачання його населення водою, а й з дотриманням чистоти міських вулиць та майданів. Благоустрій у місті мав запобігти поширенню епідемій. Так, у Луцьку «досить тривалий час (мова йде про 1909 р. – авт.) існують значні епідемії тифу та скарлатини. Причину цих хвороб слід шукати в антисанітарних умовах, що сприяють поширенню заразних хвороб. Помітно, що епідемії поширюються найбільше в тих кварталах міста, де вулиці незабруковані та завжди заповнені смердючим брудом та нечистотами [...]» [37, арк. 42]. Міська влада намагалася боротися з цим, видаючи нові та доповнюючі діючі приписи для мешканців міста. Зокрема, у 1909 р. за ініціативи Луцької міської управи до розпорядження про заборону вільного вигулу свійських тварин у місті додана заборона «випускати на вулиці м. Луцька і його майдани не лише свиней, а також велику рогату худобу та коней тому, що в Луцьку часто можна зустріти корів, які гуляють тротуарами чи вільно відпочивають на майданах, що суперечить правилам благоустрою міста, і, нарешті, вільно гуляючі вулицями корови становлять небезпеку для публіки, особливо для дітей» [33, арк. 137].

Відповідно, прибирання прибудинкових територій та тротуарів було безпосереднім обов'язком домовласників міста, на чому наголошувалося у приписах міських дум: «1) На вулицях і майданах мають бути дотримані домовласниками чистота кожним в межах своєї власності. Вулиці мають прибиратися щоденно вранці до початку руху вулицями (згодом замінено на «до 8-ї ранку» [77, арк. 108]). Забороняється підмітати вулиці в будь-який інший час. 2) Забороняється жителям міста викидати та виливати на вулиці сміття, помиї та всілякі нечистоти, а також робити стоки помиїв та нечистот на вулицю. Обійстя мають утримуватися в постійній чистоті; для скидання сміття

та нечистот мають бути облаштовані в кожному дворі сміттєві ящики та помийні ями, а при неможливості влаштувати останні, рідкі нечистоти мають зливатися в особливі, щільно закупорені ємкості. 3) Сміття та нечистоти з подвір'їв та ретирадних місць, по мірі їх накопичення, а також перегній та бруд з вулиць домовласники мають вивозити у вказані для цього місця. 4) Забороняється на пустих та незабудованих ділянках у місті [...] скидати сміття перегній та всілякі нечистоти. 5) Домовласники зобов'язані мати на своїх подвір'ях відхожі місця, так облаштовані, щоб не поширювалася на них сморід на сусідні і місцеві приміщення. [...] (згодом цей пункт був відхилений Кременецькою міською думою [77, арк. 108]). 6) Забороняється влаштовувати відхожі місця на видимих для публіки місцях. 7) Справляння природних потреб на відкритих місцях, а також на вулицях і тротуарах забороняється. 8) Господарі не мають випускати без потреби на вулиці рогату худобу та інших домашніх тварин, за виключенням прогону на пасовища і повернення з нього. [...] 11) Торгівля будь-якими продуктами забороняється на вулицях та тротуарах. Вона має відбуватися або на базарному майдані, або в облаштованих для цього крамницях» [77, арк. 79].

Загалом, вивезенням сміття з міста займалися або ж домовласники самотійно, або ж оплачували роботу спеціальних асенізаторських обозів, які з'являються лише на початку ХХ ст. [111, с. 0100]. Їх діяльність не завжди була продуктивною. Так, в особистому зверненні міського голови Кременця до міської думи у 1913 р. йшлося, що «вивезення з міста різних нечистот відбувається існуючим при міській пожежній команді асенізаторським обозом в нічний час на поля, розташовані на відстані 3–4 верст (від міста – авт.). Асенізаторський обоз міста примітивний, складається з двох простих дерев'яних бочок, герметично закупорених, але бочки ці не відповідають своєму призначенню, а вивезення нечистот може бути лише вночі і то, при проїзді цього обозу, заражається повітря [...]. Вивіз [...] на ті місця нечистот можливий лише після збирання посівів, а, відповідно, до того часу у зв'язку з

відсутністю місця для звалища, місто залишається неочищеним, тому необхідно знайти місце під звалище» [79, арк. 127–128]. Така ж ситуація була властива і для інших міст Волині.

Одним із способів вирішення зазначеної проблеми мало стати брукування вулиць та майданів міст, адже часто незабруковані вулиці перетворювалися у смітники для їх мешканці [35, арк. 4 зв.]. Це завдання відповідно до міських положень було покладене на міські управління, але брак коштів у міській скарбниці змушував містян шукати інші шляхи для його вирішення. До прикладу, у Луцьку «не дивлячись на всю бережливість міських грошей (міською управою – авт.) [...], ледь вдається витискати дуже незначні суми на брукування вулиць. Обивателі м. Луцька перейнялись свідомістю, що брукування вулиць впорядковує місто та його оздоровлює, а тому охоче і добровільно дають місту на цю потребу від 30 до 50 %% вартості брукування даної вулиці, завдяки чому м. Луцьк у брукуванні вулиць досяг величезних результатів, і такий порядок брукування вулиць за участі приватних внесків обивателів схвалюється губернським керівництвом [...]» [40, арк. 12]. Місто було поставлене у приклад решті міських поселень Волинської губернії, а губернатор запропонував усім іншим заключити такі ж домовленості з домовласниками [97, арк 73].

Саме мешканці волинських міст мали за власний кошт також облаштовувати й тротуари. Так, в одній з обов'язкових постанов щодо цього йде мова про те, що «тротуар кожен домовласник має влаштувати з каменю чи дерев'яних дощок. [...] З початком весни, і не пізніше п'ятнадцятого квітня зобов'язати (домовласників – авт.) виправити (тобто відремонтувати – авт.) вулиць та тротуарів, так, щоб на них не було ям та вибоїн, й щоб першими проїзд, а другими – прохід, не мав перепон та був зручним; рівномірно підтримувати вулицю і тротуар і справності [...]. З початком зими кожен домовласник, так само як і в літній період, зобов'язаний підтримувати справність та чистоту на тротуарах, вулицях та майданах [...]. На

незабрукованих вулицях, [...], домовласники зобов'язані виправляти полотно вулиць так, щоб на них не було ям, вибоїн та канав, для цього використовувати цегельне сміття, а за відсутності його, землю та хмиз, використання ж для цієї потреби перегною та інших подібних матеріалів забороняється» [30, арк. 76–77]. На жаль, ці розпорядження міських управлінь не завжди добросовісно виконувалися міськими мешканцями, про що, зокрема, свідчить той факт, що обов'язкові постанови постійно доповнювались та перевидавались.

Незважаючи на це, ситуація на місцях фактично не змінювалась. Так, Луцький повітовий Комітет громадського здоров'я, обстежуючи у 1905 році місто на предмет запобігання епідемії холери, зауважив, що «населення м. Луцька та містечок здебільшого живе скупчено і у переважній більшості бідне, не вирізняється охайністю і утримує обійстя, відхожі місця та помийні ями неохайно; при багатьох будинках взагалі не має подвір'я, а, відповідно, немає відхожих місць та вигрібних ям, що, головним чином, й слугує причиною проникнення у верхні шари ґрунту різних нечистот, які навесні та під час сильних дощів влітку частково вимиваються та стікають в притоку ріки Стир, Глушець, а звідти потрапляють й в саму річку Стир, з якої населення отримує воду, інші ж нечистоти розкладаються під дією сонячного проміння та, випаровуючись, заражають повітря» [25, арк. 182].

В Ковелі, за словами одного з гласних місцевої міської думи, «береги річки[...] зовсім безкарно забруднюються людськими випорожненнями та іншими нечистотами в той час, як в цьому ж забрудненому місці населення бере воду для пиття та для приготування їжі» [55, арк. 43].

Неможливість остаточного вирішення питання унормування санітарного стану міст, і, як наслідок, подолання епідемії інфекційних хвороб, мала б стимулювати розвиток медицини загалом, чи, хоча б, збільшення кількості лікарняних установ на місцях. Загалом, медичне забезпечення містян Волинської губернії фактично перебувало у віданні (і на утриманні) місцевої влади, тобто міських управлінь, земств, губернських комісій тощо, хоча на рівні

держави діяв медичний департамент Міністерства внутрішніх справ, а також товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, організації під опікою імператорської родини та інші добродійні організації медичного спрямування [356, с. 149].

В усіх волинських містах та у значній кількості містечок були лікарні, амбулаторій та аптеки, що фінансувалися як за рахунок міської скарбниці, так і на кошти приватних осіб. Так, станом на 1904 р. медичні послуги в Житомирі надавали п'ять лікарень та три лікарняні передпокої, в Заславі та Острозі – три лікарні, у інших повітових центрах – дві, і лише Овруч мав один лікарняний заклад [111, с. 106]. Варто зауважити, що серед них були й ті, що утримувалися місцевою єврейською громадою. З запровадженням земської реформи в губернії з'явилися земські медичні установи. Заможні містяни мали змогу також користуватися послугами приватних лікарів, які мали практику у більшості великих міст Волині.

Незважаючи на це, стан переважної більшості лікарень та лікарняних передпокоїв був незадовільним. Зокрема, у згаданому вище звіті волинського губернської лікарняної інспекції йшлося про те, що в Новоград-Волинську «єврейська лікарня переповнена хворими та потребує розширення» [100, арк. 71], в Дубно вхід до операційної земської лікарні «через палату, в якій за перегородкою живе служитель (лікарні – авт.)» [100, арк. 73] тощо. Як висновок, було зауважено, що в усіх навних медичних закладах необхідно «збільшення кількості заразних (інфекційних – авт.) відділень та заразних (інфекційних – авт.) лікарень для запобігання розміщення в одній палаті заразних хворих з різними захворюваннями, що поєднано з відомим ризиком або ж ще більш небажаною відмовою в прийомі заразному хворому» [100, арк. 78]. Єдине психіатричне відділення в губернії діяло при Житомирській міській лікарні, але його стан неодноразово викликав нарікання з боку губернської влади: «немає належно влаштованого лікувального закладу [...], а хворі [...] утримуються на загальному штатному для хворих утриманні» [87, арк. 10]. До

медичних установ належали також кумисо-лікувальні установи в містечку Шепетівка, Заславського повіту [87, арк. 10].

Активно діяли у волинських містах також місцеві відділення Червоного Хреста, що «переслідували єдину мету – надання медичної допомоги найбільшій частині населення» [100, арк. 90]. До прикладу, у 1912 р. лікарі Заславського комітету цього товариства у власній амбулаторній лікарні допомогли 2 540 особам, зокрема 2 074 міським жителям, що звернулися з «інфекційними, паразитичними, органів дихання, травлення, зору, слуху, кістково-м'язової системи, шкіри та підшкірної клітковини, хірургічними, з іншими хворобами» [98, арк. 322]. Прийом в таких медичних установах здійснювався за невелику плату, а найбільш хворі обслуговувалися безкоштовно.

Матеріальну допомогу на лікування хворих надавали численні благодійні товариства, діяльність яких передбачала видачу необхідних на лікування коштів, ліків та інших фармацевтичних препаратів тощо [93, арк. 8], а товариство тверезості ще й надавало кошти на лікування хворих алкоголізмом [100, арк. 90].

Серед інших установ соціального забезпечення варто також згадати богадільні та сирітські будинки. Притулки для немічних та престарілих у волинських містах найчастіше відкривалися за ініціативи місцевих єврейських громад, а також на кошти церковних братств, як, до прикладу, у Луцьку [100, арк. 8 б зв]. Їх стан також часто був ненайкращий. Так, за даними волинського губернатора, у 1896 р. в Острозькій єврейській богадільні чоловіки та жінки були розміщені разом [52, арк. 29]. Єдиний в губернії сиротинець діяв в Житомирі та утримувався державою [134, с. 13].

Проблема освітлення міст упродовж усього досліджуваного періоду залишалась однією з найбільш актуальних у повсякденному житті містян. У переважній більшості повітових міст на їх мешканців була покладена натуральна повинність щодо освітлення міських вулиць та майданів, що часто

викликало незадоволення зі сторони домовласників, адже вони зазвичай були змушені «домовлятися з сусідами: хто має давати ліхтар, хто стовп, хто лампу, хто гас та скло, і хто запалювати ліхтар. Так як ці предмети належать, очевидно, не одному власнику, то виникають постійні суперечки через правильне освітлення вулиць та доходить іноді це до бійки» [20, арк. 1]. Спроби переведення цієї повинності у грошову форму чи прийняття освітлення вулиць на баланс міських управлінь часто закінчувалися невдачею, причиною чому став спротив містян, які б мали виплачувати додаткові кошти місту, а також брак коштів у міських бюджетах. Лише у губерньському центрі ще з 1882 року на міських вулицях з'явилися газові ліхтарі, облаштування та експлуатація яких була віддана у концесію; міські жителі мали можливість також провести газ до своїх будинків [43, арк. 262, 265].

Газові та газові ліхтарі, облаштовані у більшості міст Волинської губернії, не вирішували повністю окреслену проблему, адже їх експлуатація вимагала введення посад спеціальних працівників, які б займалися їх запалюванням та гасінням в визначений для цього час: «в усі ті ночі і години, коли світить місяць; коли місячного освітлення нема,[...] від сходу зорі до білого дня або від сходу зорі до сходу місяця» [20, арк. 5]. Як наслідок, освітлення міських вулиць зазвичай було вкрай незадовільне: «ліхтарі світять дуже тьмяно, і не завжди запалюються» [72, арк. 115], бо ж «влаштовані вкрай неакуратно, завдяки чому можуть горіти лише в тиху безвітряну погоду, при найменшому ж вітрі ліхтарі гаснуть; по-друге, ліхтарі дуже брудні, завжди закопчені, і, не маючи достатнього догляду, дають не світло, а якесь напівмерехтіння, і, по-третє, за відсутності спеціальних ліхтарників в ліхтарі неакуратно наливається гас, внаслідок чого вони часто гаснуть в середині вечора, і, крім того, зазвичай, можна бачити ввечері десятки ліхтарів, що не горять тому що, як пояснюють домовласники, домашня прислуга неохоче ставиться до догляду за вуличним ліхтарем, і на цю останню обставину посилаються більшість домовласників» [20, арк. 84].

Межа XIX та XX століть стала періодом долучення волинських міст до тогочасних технічних нововведень, що суттєво змінили побутові характеристики щоденного життя. Запровадження електричного освітлення, централізованого водопостачання, телефонного зв'язку, поява автомобільного транспорту тощо – усе це поступово надало нового обличчя міському простору.

Першим містом Волинської губернії, у якому запроваджувалися технічні нововведення у повсякденне життя, став губернський центр. Електричне освітлення на вулицях та майданах Житомира з'явилося у 1899 р. [305, с. 169]. Розширення мережі електрифікації йшло повільними темпами: у 1904 р. з 642 ліхтарів міста лише 74 були електричними, тоді як решта працювали на гасі [111, с. 0100], але уже в 1910 р. вулиці губернського центру освітлювали 160 електричних ліхтарів та лише 15 гасових [112, с. 544].

Наступним містом, у якому почали використовувати електричне освітлення, став повітовий Луцьк. У 1907 р. Луцька міська дума розпочала перемовини з інженером-електротехніком А. Я. Яром щодо отримання ним концесії на будівництво та експлуатацію електричної мережі у місті [108]. Проект договору був затверджений, і у 1909 р. на вулицях Луцька з'явилися перші електричні ліхтарі, хоча у 1910 р. їх нараховувалось лише 27 [112, с. 544]. Очевидно цього було достатньо, оскільки луцький повітовий справник повідомив членів міської думи, що «на сьогодні (листопад 1909 р. – авт.) більша частина міста Луцька вже забрукована, головні вулиці, а навіть і деякі бокові освітлюються вже електрикою [...]» [20, арк. 155].

У Рівному облаштування електричної мережі міська дума планувала здійснити за рахунок коштів з міського бюджету. У 1911 р. вона створила спеціальну комісію [308, с. 177], а 16 лютого 1912 р. був затверджений проект будівництва електростанції «Всезагальною компанією електрики» [337, с. 122]. Той факт, що Рівне залишалося приватновласницьким містом, суттєво вплинув на реалізацію цього плану. Власник міста князь С. К. Любомирський вирішив збудувати в місті свою електростанцію, обґрунтовуючи це тим, що рішення

міської думи обмежує його право одноосібно отримувати прибуток [308, с. 171–172]. Тож у вересні 1912 р. Волинське губернське управління затвердило «проект влаштування електричної станції з устаткуванням для електричного освітлення різних будівель та передачі електричної енергії в м. Рівне власника князя Станіслава Казимировича Любомирського [...]» [62, арк. 157].

У 1914 р. провели електричне освітлення вулиць Дубна, але частина міських провулків разом із передмістям Сурмичі продовжували освітлюватися звичайними гасовими ліхтарями [75, арк. 2].

У 1913 р. міська дума Кременця також прийняла рішення про необхідність якнайшвидшого будівництва електростанції у місті, адже його вулиці «освітлюються на сьогодні 25 калільно-гасовими і 80 звичайними, примітивними ліхтарями» [79, арк. 20.], чого зовсім недостатньо, в той час як «досягнути задовільних результатів зовсім неможливо, так як утримання ліхтарів системи «Люкс» вимагає від працівників спеціальних знань» [79, арк. 20] та додаткових витрат з міської скарбниці. Здійснено ж це було лише згодом.

Таким чином, до початку Першої світової війни електричні мережі були прокладені у чотирьох містах Волинської губернії. У 1915 р. до них долучився Острог, дозвіл на будівництво та експлуатацію електростанції у якому надав начальник Київського удільного округу ще на початку 1914 р. [64, арк. 92]. Затримка з віддачею у відкуп концесії щодо влаштування електромережі в останньому були викликані тим, що майбутній концесіонер був зобов'язаний безоплатно подавати електроенергію до відомчих установ власника міста – Управління Острозьким удільним маєтком, а також безкоштовно освітлювати головну вулицю міста [64, арк. 14 зв.].

Електрифікація у містах Волинської губернії не завжди відбувалося без спротиву з боку містян, для яких вона ставала додатковим фінансовим навантаженням. Показовою є історія облаштування електричного освітлення Луцька. У листопаді 1909 р. начальник Волинського губернського жандармського управління отримав інформацію, що «роки два тому назад

Луцькою міською управою був складений проект обов'язкової постанови про освітлення в м. Луцьку як забрукованих, так і незабрукованих вулиць [...]» [107, арк. 370], але, на думку автора доносу, через «підступи жителів, які мають будинки на незабрукованих вулицях м. Луцька і далекі від будь-якої культури, поєднаної з певними постійними витратами, як в даному випадку – освітлення», котрі до того ж, за чутками, заплатили в «губернії» хабар, «проект цей, за якими то напевне одному лише колишньому губернатору барону Штакельбергу відомими вищими адміністративними міркуваннями щодо незабрукованих вулиць, залишився незатвердженим, і місто Луцьк, маючи лише дві забруковані вулиці, було приречене на постійну темряву на величезній частині, вкритій у темний осінній та весняний час непрохідним брудом» [107, арк. 370]. Проблеми зі своєчасною сплатою містянами за електричне вуличне освітлення швидко призвели до санкцій з боку міського управління. Уже у квітні 1910 р. Луцька міська управа уповноважила поліцейського наглядача 1-ї частини міста повідомити жителів, що «у зв'язку із невнесенням більшістю обивателів плати [...] за освітлення вулиць електрикою слід вимагати від них освітлення вулиць власними ліхтарями, не дивлячись на освітлення їх електрикою, і за невиконання цього винних притягувати до законної відповідальності, додавши, що вулиці освітлюються електрикою лише завдяки турботі міської управи і що відповідальності за неосвітлення вулиць в 1-й частині м. Луцька не несуть наступні домовласники [...] як такі, що внесли в міську касу плату за освітлення вулиць електрикою» [20, арк. 197-197 зв.]. У жовтні цього ж року було оголошено, що «[...] освітлення вулиць електричними ліхтарями [...] буде припинене, у зв'язку з незгодою домовласників м. Луцька вносити плату за це освітлення [...]» [20, арк. 219].

Інше ставлення до впровадження електричного освітлення у місті демонструють численні прохання його мешканців про збільшення кількості вуличних ліхтарів. До прикладу, в одному з таких документів, що надійшов у міську думу у листопаді 1909 р. від домовласників міста, йде мова про те, що

«до 25 вересня цього року всі забруковані вулиці м. Луцька освітлювалися гасовими ліхтарями кожним домовласником в межах своєї садиби: незабруковані ж вулиці перебувають в темряві і вночі пересування такими вулицями є вкрай складним і небезпечним. Нині ж в м. Луцьку введено електричне освітлення і з 25 вересня деякі забруковані вулиці освітлюються електричними ліхтарями; таке освітлення вулиць ми визнаємо досить бажаним і для себе корисним, – бажано тільки щоб освітлювалися вулиці також і незабруковані. Що стосується існуючих до цих пір гасових ліхтарів, то такі хоча і запалюються вночі, але утримуються, в переважній більшості, недбало і дають не світло, а коптіння [...]» [34, арк. 1]. У іншому зверненні домовласника м. Луцька, який аргументує свою позицію тим, що справно платить за освітлення, йде мова про те, що до нього дійшла інформація про заплановане освітлення «великим електричним ліхтарем лише частини вулиці Вульки [...]» [20, арк. 229]. Такий порядок освітлення автор скарги вважав для себе образливим, зокрема, тому, що та частина вулиці, на якій знаходились його будинки та крамниці є, на його думку, найбільшою та найжвавішою, але залишиться неосвітленою.

Загалом, впровадження електрифікації у містах дало змогу запровадити електричне освітлення приватних будинків, громадських установ тощо. На жаль, наразі неможливо встановити хоча б приблизну кількість приватних та державних установ, які були приєднані до електромережі. Є лише окремі згадки про застосування електрики у будинках пересічних містян [46, арк. 2], закладах освіти та культури (мова йде про Волинську духовну семінарію та театр в губернському центрі) [158, с. 1; 45, арк. 77].

Нагальною проблемою для міських жителів Волинської губернії залишалося забезпечення їх якісною питною водою.

Уперше питання про влаштування централізованого водопостачання постало у губернському центрі ще у 1880 р. з поданням у Житомирську міську управу заяви від підприємців про надання їм дозволу на будівництво у місті

водогону [43, арк. 14]. Міське управління відмовилося від залучення на концесійних засадах приватного капіталу, розпочавши його спорудження за рахунок випуску облігаційних позик [307, с. 323]. У 1898 р. будівництво мережі централізованого водопостачання було завершено, що дозволило постачати населенню фільтровану воду та прокладати водогінні системи до міських садиб [44, арк. 13, 70]. Також були споруджені 64 пожежні крани [474, арк. 21]. В той же час слід зауважити, що вже через кілька років після впровадження водогону в дію до міського управління Житомира почали надходити скарги щодо якості води, яка подається ним [51, арк. 2].

Спроби запровадження централізованого водопостачання мали місце й у повітових містах губернії. Так, ще у 1896 р. до Луцької міської управи надійшло прохання від підприємців з проектом контракту на спорудження та експлуатацію водогону [28, арк. 1]. Скоріш за все, на заваді реалізації цих планів стали фінансові проблеми міста, тож воно, як і кілька наступних, було відхилене. Лише у 1914 р. Луцька міська дума постановила «визнати влаштування в м. Луцьку водогону з артезіанським водопостачанням бажаним» [28, арк. 162 зв.] та розпочати перемови з можливими концесіонерами.

У Рівному у 1904 р. була відкрита парова водокачка, що надавала «чудову питну воду для жителів» [62, арк. 7]. Власник міста також мав на меті влаштувати водогін та електричний трамвай [103, арк. 1], що так і не було здійснено.

В Острозі в 1912 році було збудоване спеціальне приміщення «для парового насосу, встановлені водорозбірні крани та прокладені провідні труби від будівлі над колодязем (з артезіанською водою – авт.) до пожежної частини» [63, арк. 10]. Згодом було погоджено з Острозьким міським спрощеним управлінням та Управлінням Острозьким удільним маєтком проведення водогінної системи вулицями міста [63, арк. 30], а за 1915 р. є згадка про функціонування повноцінного водогону [63, арк. 42].

Упродовж усього досліджуваного періоду традиційним видом міського транспорту залишалися візничі екіпажі, до послуг яких могли вдатись усі бажаючі за відповідну плату. Візником міг стати будь-який чоловік віком від 16 років за наявності письмового дозволу від поліції, відповідних навиків та «тверезий» [30, арк 79]. Транспортні засоби мали зберігатися у повній справності та чистоті, а їх керманичі не мали права їхати галопом, обганяючи інших, та зобов'язані дотримуватися правил правостороннього руху, а також у жодному разі не залишати екіпажі чи відходити від коней, не переслідувати перехожих з пропозиціями своїх послуг й не жартувати над ними [30, арк 79].

Обов'язковою була сплата до міського бюджету за право займатися візничим промислом та, відповідно, за отримання від міської управи двох металевих ярликів, з яких «один має бути прибитий до екіпажу, а інший знаходитися у візника на шнурівці нижче коміра (форменного одягу – авт.) з заднього боку» [30, арк. 27-27 зв.]. Візник не мав права відмовити наймачу везти його, незалежно від того, у яку частину міста той планує їхати в межах міської межі, а під час роботи він «зобов'язаний завжди бути тверезим, при їзді не курити тютюн, охороняти від пропажі залишені йому речі [...] і не вимагати з пасажирів плати більшої, ніж встановлена» [55, арк. 94]. До його кола обов'язків також входила безкоштовна допомога у разі виникнення пожежі та перевезення поліцейських під час здійснення ними своїх посадових функцій [79, арк. 66].

Окремими містами курсували й диліжанси, які також здійснювали міжміські перевезення. До прикладу, до міської управи міста Луцька у 1888 р. надійшло прохання від мешканців про заборону курсування диліжанса містом, який до того перевозив пасажирів лише до залізничної станції в містечку Рожище, у зв'язку з тим, що це підриває «міський промисел найбільш бідніших мешканців [міста]: візників, ковалів, стельмахів і дрібних торговців» [21, арк. 91], адже потенційно може позбавити їх клієнтів і, відповідно, прибутку та засобів для існування. В Житомирі внутрішньоміські перевезення також

здійснювалися за посередництвом цього виду транспорту, який містяни називали «балагурою», тоді як в офіційних документах він зазначався як «імперіал». Чітко визначеної кількості місць у ньому не було; пасажери вилазили навіть на дах (що, доречі, було суворо заборонено жінкам) [283, с. 129].

У кінці XIX – на початку XX століття на вулицях волинських міст з'явилися нові види транспорту. Так, спорудження електричної мережі у губернському центрі відбувалося майже одночасно із побудовою трамвайних ліній, перша з яких була відкрита 22 серпня 1899 р. [308, с. 181]. Влаштуванням трамваю в Житомирі займалося Товариство міських та під'їзних шляхів Росії. У 1903 р. його управління подало заяву до Житомирської міської думи про звільнення його від обов'язку будівництва однієї із трьох раніше запланованих ліній, тож в експлуатацію було введено лише дві [96, арк. 3].

Запровадження трамвайного сполучення викликало хвилю незадоволення у місцевих візників, які традиційно займалися внутрішньоміськими перевезеннями, а новий вид транспорту створював суттєву конкуренцію через значну різницю у ціні. У лютому 1907 р. волинському губернатору було повідомлено, що «у грудні 1905 року внаслідок тривалих насильницьких дій з боку місцевих візників щодо житомирського трамвая, які виражалися спочатку в нападах і зазіханнях на руйнацію вагонів і в затримці їх на вокзалі місцевої вузькоколійної залізниці, а згодом 8-го, 9-го та 10-го грудня в повній зупинці руху трамвая по всьому місту» [47, арк. 6] було припинено відправку «причіпних вагонів до прибуття денних потягів вузькоколійної залізниці, а також курсування вагонів до нічних потягів [...]» [47, арк. 6]. Місцеві жителі були проти введення таких обмежень, які створювали їм значні незручності, тому у листопаді 1906 р. подали колективну заяву на ім'я волинського губернатора з проханням відновити існуючий раніше розклад руху електричного трамваю. Як ідеться далі у зверненні житомирського міського голови, «у зв'язку з вищевикладеним, а також беручи до уваги [...], що на

сьогодні, не дивлячись на відсутність причіпних вагонів, пасажирів все ж таки намагаються користуватися трамваєм, переповнюючи курсуючі чергові вагони, і товпляться на обох площадках вагонів, що небажано щодо безпеки руху і загалом може бути допущено лише як виняток і [...] що на сьогодні умови життя можна вважати такими, за яких попередження і недопущення безпорядків і насилля з боку візників вірогідно не є для місцевої влади настільки важким завданням як два роки тому» [47, арк. 6], було би своєчасним відновити в найближчому майбутньому «попередньо існуючий раніше протягом шести років порядок експлуатації трамваю» [47, арк. 6].

В останній чверті XIX ст. на вулицях волинських містах з'являються й інші механічні засоби пересування, що вимагало від міських органів управління унормувати рух транспорту. Так, у 1910 р. Дубнівське міське спрощене громадське управління видало «Обов'язкову постанову про заходи безпеки та порядок руху вулицями та майданами м. Дубна на велосипедах, циклетах та автомобільних екіпажах». В ній, зокрема, йшлося про те, що «їзда [...] швидка і на перегонки, а також їзда без керма і попереджувального сигналу, а також в нічний час без запаленого ліхтаря забороняється [...]» [74, арк. 225]. Схожі правила пересування містом автомобілів запровадила у квітні 1914 р. й Луцька міська дума: «кожен автомобіль має бути оснащений: а) пристосуванням для негайної зупинки; б) сигнальним різком пневматичною грушею чи електричним приладом для сигналів [...]; в) двома ліхтарями попереду та одним позаду, які запалюються з настанням темряви. Швидкість руху не має перевищувати 10 верст (10,66 км – авт.) на годину» [38, арк. 19]. Автомобілісти були зобов'язані дотримуватися правил правостороннього руху, користуватися глушником у межах міста, а перевага на дорозі надавалася гужовому транспорту, тож «у випадку сполохання коней через рух автомобіля, останній зобов'язаний негайно зупинитися та припинити роботу мотора» [79, арк. 106].

Утримання власного автомобіля на початку XX століття залишалось дорогим задоволенням, тож їх кількість у волинських містах була досить

незначною. До прикладу, у 1911 р. у Дубні зареєстровано лише два авто та один мотоциклет [308, с. 180].

Велосипеди були більш доступним засобом пересування для пересічних мешканців міст, але за користування ними, як, до речі і автомобілями, їх власники мали сплачувати обов'язковий збір до міської скарбниці, в середньому 1 та 3 рублі на рік відповідно [79, арк. 108]. Заборонялося їздити «тротуарами, скверами та бульварами, а торговими рядами та майданами – в базарні дні, при скупченні людей; в таких місцях велосипеди мають проводитись в руках» [99, арк. 72], а «при зустрічі з перехожим велосипедисти зобов'язані попереджати їх дзвінком чи ріжком на відстані мінімум 15–20 сажнів (один сажень дорівнює 2,13 м – авт.)» [74, арк. 222]. В Острозі був встановлений мінімальний вік велосипедиста – 12 років [99, арк. 72].

Наприкінці досліджуваного періоду вулицями волинських міст почав курсувати новий вид громадського транспорту – автобуси. Їх діяльність керувалася загальними правилами дорожнього руху для автомобілів, а на перехрестях та поворотах «рух має бути настільки повільним, щоб у випадку потреби можна було б одразу зупинитися» [79, арк. 106]. Так, про існування автобусного пасажирського перевезення є згадки щодо Кременця [79, арк. 106] та Новоград-Волинська [200], а у 1914 р. у Луцьку було віддано на відкуп дві концесії на влаштування в місті автомобільних та автобусних перевезень [38, арк. 16]. Ще у 1912 р. розпочався також рух автобусів між Житомиром та Новоград-Волинськом, подорож якими тривала шість годин, а квиток коштував 1 руб. 50 коп. [200].

Ще однією новацією, що мала на меті полегшити комунікацію містян, стало запровадження телефонного зв'язку, адже це «без сумніву принесе значну користь та надасть великі зручності як для населення [...], так і для урядових установ» [74, арк. 122]. Перша телефонна мережа запрацювала в 1890 р. у губернському центрі та складалася з чотирьох апаратів [308, с. 189], а у 1904 р. кількість її абонентів збільшилась до 120 [111, С. 0110].

Дещо суперечливою є інформацією щодо часу облаштування телефонної мережі у Луцьку. Так, волинський губернатор у 1911 р. повідомив київському, подільському та волинському генерал-губернатору, що «Луцька повітова управа, порушивши клопотання про надання їй концесії на влаштування в м. Луцьку телефонної мережі, мала на увазі лише легалізацію і закріплення за нею права на влаштування мережі, що фактично знаходиться у віданні повітової управи вже кілька років. Означена мережа була влаштована близько семи років тому (тобто у 1904 р. – авт.) за ініціативи колишнього луцького повітового справника Колюбакіна, який з'єднав телефонами поліцейське управління зі своєю квартирою, поліцейськими міськими дільницями, казармами земських стражників, пожежним обозом, поштово-телеграфною конторою та в'язницею. Таким чином, при поліцейському управлінні була влаштована маленька телефонна станція, до якою негайно ж доєднались телефонами: повітова управа у справах земського господарства, міська лікарня, єврейська лікарня, усі лікарі, банки, готелі, адвокати, військове присутствіє, військові частини, при чому кожен абонент купляв для себе телефонний апарат і за свій кошт влаштовував комунікацію під керівництвом техніка поштово-телеграфної контори. Завідування цією мережею тоді ж було зосереджено в повітській управі, яка вважала підприємство це не приватним комерційним, а суспільним і вкрай необхідним в усіх відношеннях, тому і намагалась для загальної зручності лише допомагати можливому розвитку його для загальної користі всього місцевого населення» [118, С. 70]. У постанові ж Луцької міської думи від 29 квітня 1914 р. йде мова про «існування в місті Луцьк достатньо обладнаної і діючої телефонної мережі з 1901 р.» [36, арк. 41] та міститься прохання про те, щоб «луцький телефон, побудований та влаштований за рахунок обивателів міста залишився б у віданні міського управління [...]. Існуючий телефон, що займає міські майдани та вулиці, з метою благоустрою міста вимагає частої зміни напрямків, здійснення чого можливе лише у тому випадку, коли власником підприємства буде місто, а не земство. Передача у відання існуючої телефонної

мережі, що нараховує на сьогодні 112 абонентів, ляже новим тягарем на плечі міського обивателя, який буде змушений нести величезні витрати на утримання і експлуатацію телефону в усьому повіті [...]» [36, арк. 41].

У Рівному станом на 1904 р. телефонним зв'язком користувалося уже 10 абонентів [111, С. 0110], а у 1908 р. до мережі доєдналося також місцеве пожежне товариство. У цьому ж році Рівненська міська дума уклала договір із підприємцями Г. та С. Мечиками про їм надання концесії на будівництво та експлуатацію телефонної мережі загального користування [308, с. 189].

В Кременці в кінці 1913 р. на розгляд міської думи було подано два проекти договорів на будівництво та експлуатацію телефонної мережі. Серед запропонованих умов були й такі, що стосувалися безпосередньо комфорту та безпеки майбутніх абонентів. Так, можливість здійснювати дзвінки не мала залежати від часу доби, гарантувалася таємниця телефонних розмов, адже з'єднання відбувалося за посередництва центральної телефонної станції, але в то й же час «передача за посередництвом телефону даних, зміст яких суперечить законам, громадському порядку, моралі та непристойних висловів не дозволяється» [79, арк. 312, 313, 354]. Початок Першої світової війни не дозволив розпочати будівництво телефонної мережі.

Загалом, до кінця досліджуваного періоду перевагами нового виду зв'язку мали змогу користуватися жителі п'яти міст Волинської губернії: Житомира, Рівного, Луцька, Ковеля та Острога [112, с. 574].

Варто зауважити, що телефонна мережа об'єднувала абонентів тільки конкретного населеного пункту. Питання про будівництво загальної губернської системи було підняте лише у 1911 р. [118, С. 70], а у 1914 р. уряд надав дозвіл Волинському губернському земству на влаштування та експлуатацію телефонної мережі між містами губернії [36, арк. 74].

Отож, перед міськими жителями Волинської губернії упродовж усього досліджуваного періоду однаково гостро стояло вирішення окремих побутових питань, зокрема водопостачання. Саме забезпечення мешканців міст

доброякісною питною водою залишалося невирішеним і до початку Першої світової війни. Також традиційно покращення вимагали ряд питань благоустрою, дотримання якого безпосередньо впливало на встановлення задовільного санітарного стану у місті. Медичне забезпечення, яке перебувало на утриманні держави, не було на достатньому рівні, тож до створення лікарняних закладів долучалися різноманітні громадські організації, засновуючи лікарні та притулки для немічних.

Лише на межі XIX та XX століть побут міських жителів Волинської губернії зазнав суттєвих змін завдяки поширенню електрики, телефонного зв'язку, автомобільного транспорту тощо. До початку Першої світової війни освітлення електричними ліхтарями міських вулиць здійснювалося у чотирьох, а телефонні мережі були прокладені у п'яти волинських містах. Населення губернського центру мало також змогу долучитись до системи централізованого постачання фільтрованої питної води. Збільшення кількості велосипедів, мотоциклів та автомобілів на вулицях міст змусило міські органи управління затвердити спеціальні правила руху, з'являються й перші комерційні пасажирські автомобільні та автобусні перевезення. Часто на перешкоді поступу новацій була нестача достатньої суми коштів на їх впровадження, а також збереження приватної власності на міські поселення губернії.

3.2. Культурно-освітній простір

Дослідження повсякденної історії міст вимагає врахування усіх чинників впливу на формування та функціонування міського середовища. Кількість освічених громадян є сталим показником розвитку суспільства, а наявність достатньої мережі навчальних закладів дає змогу надати доступ до знань усім. Аналіз окреслених проблем у контексті дослідження повсякденного життя міського соціуму Волинської губернії дозволяє з'ясувати значення освіти для пересічних містян другої половини XIX – початку XX ст.

Варто також зауважити, що школи в цей період ставали центрами не лише освітнього, а й культурного життя міст Волині, де у зв'язку з певним економічним відставанням досить слабо була розвинута інфраструктура культурно-розважальних закладів. Вивчення взаємодії представників навчальних установ з міським соціумом дає змогу ширше розглянути окремі аспекти повсякдення міської людності та виокремити напрямки для подальших наукових пошуків.

Міста традиційно були осередками освіти та культури, а їх населення мало кращий доступ для отримання освітніх послуг і, відповідно, містяни мали вищий, у порівнянні з сільським населенням, рівень освіченості. Так, за даними Всеросійського перепису 1897 р. кількість тих, хто потрапив до категорії грамотних, тобто вмів хоча б читати чи писати, на Волині склала 512912 особи, з них у містах проживало 96752 особи або ж 18,9 % від загальної чисельності людності губернії. Власне серед міських мешканців відсоток освічених був значно вищий (41,4 %), а у окремих волинських містах ці показники перевищували загальноміські, зокрема, у губернському центрі він склав 45,1 % від загальної кількості житомирян [Додаток 6].

Аналіз чисельності грамотних у становому розрізі дозволяє констатувати переважання кількості освічених серед міських станів щодо загальної кількості містян, але з врахуванням абсолютних показників станового розподілу міського населення варто зауважити, що серед усіх наявних у волинських містах представників дворянства та чиновництва питома вага тих, хто отримав хоча б початкову освіту, становила 84,3 %, а серед християнського духовництва – 89,4 %.

Таблиця 8

Кількість грамотних у становому розрізі (1897 р.)

Міські стани	Всього у містах	Кількість грамотних, ос.	Кількість грамотних, %
Дворяни	17035	14366	84,3
Духівництво	2368	2117	89,4
Міщани	158374	57358	36,2
Селяни	53331	21798	40,9
Всього	233847	96752	41,4

Пораховано за: [137, С. 52-57]

Розглядаючи співвідношення кількості грамотних серед міських мешканців у віросповідному розрізі, варто зауважити, що найбільше освічених у кількісних показниках було серед іудеїв, які, до того ж, склали більше половини усього населення волинських міст. З усіх православних містян губернії отримали хоча б основи грамотності 38,7 %, а в католицькій спільноті таких налічувалося лише 12,1 %.

Таблиця 9

Кількість грамотних за віросповіданнями (1897 р.)

Віросповідання	Всього у містах	Кількість грамотних, ос.	Кількість грамотних, %
Православні	86759	37464	43,2
Старообрядці	1800	439	24,4
Католики	21199	11753	55,4
Протестанти	3485	1293	37,1
Іудеї	165030	45037	27,3
Всього	233847	96752	41,4

Пораховано за: [137, С. 92-93]

Показову інформацію подає також аналіз рівня грамотності серед представників чоловічої та жіночої половини міського населення Волинської губернії. Так, серед містян освічені чоловіки переважали як у кількісних (63 872 особи проти 32 880), так й у відсоткових показниках (66 % проти 34 %).

Найбільше освічених містянок щодо їх загальної чисельності перепис зафіксував серед жителюк Володимир-Волинського (18,1 %), Житомира (17,7 %) та Острога (14,6 %), тоді як найменше – в Овручі (8,2 %). В кількісних показниках щодо грамотності жителів першість займав губернський центр, де до цієї категорії було зараховано 18 013 чоловіка та 11 692 жінки, а останнє місце серед офіційних міст Волинської губернії отримав Овруч (1 381 та 609 осіб відповідно) [137, С. 93].

Очевидно, що такий рівень грамотності серед населення був недостатнім для подальшого якісного розвитку суспільства в умовах модернізаційних процесів, на шлях яких ступила Російська імперія після впровадження так званих «великих реформ» 1860–1870-х рр. Як наслідок, проблема розширення мережі навчальних закладів, в яких мали б змогу отримувати освіту усі без винятку, стояла гостро як перед імперською владою загалом, так і перед міськими управліннями як виразниками потреб міського соціуму, зокрема.

На середину XIX століття у південно-західних губерніях Російської імперії функціонувало небагато навчальних закладів. Так, в одному документі того часу читаємо: «В Подільській губернії всього лише одне повітове і п'ять парафіяльних училищ, тоді як в Київській існують вже повітових чотири та парафіяльних шістнадцять, а у Волинській повітових чотири і парафіяльних тридцять одне» [83, арк. 9]. Мова йде про дворянські повітові училища, які у Волинській губернії знаходились в Острозі, Луцьку та містечках Полонному (у 1860 р. було переведене до Овруча) і Теофіполі. Також працювали гімназії у Рівному та Житомирі [83, арк. 243]. Всі ці навчальні заклади були розташовані переважно у південній частині губернії, а решта повітів були майже повністю позбавлені освітніх інституцій [83, арк. 252].

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії діяли навчальні заклади чотирьох рівнів: початкові, загальноосвітні і спеціальні післяпочаткові або ж вищі початкові, навчальні заклади «гімназійного» рівня, до яких належали також належали реальні училища та духовні семінарії, та

вищі навчальні заклади (університети, духовні академії тощо) [342, С. 24]. Освітніх установ останньої ланки у Волинській губернії не було взагалі.

До найнижчого рівня початкових навчальних закладів належали однокласні парафіяльні училища, що функціонували відповідно до статуту 1828 р. [144]. Серед початкових шкіл кількісно переважали двокласні міські училища, відкриті відповідно до положення від 26 травня 1869 р. [308, С. 215]; плата за навчання в цих навчальних закладах становила 6 рублів на рік.

Окрему нішу у системі початкової освіти губернії займали єврейські школи: талмуд-тори – училища для бідних та сиріт, що утримувалися за рахунок добровільних пожертв громадськості чи приватних осіб; хадарими (хедери) – школи, в яких навчали меламенти (учителі-іудеї, які мали спеціальні свідоцтва з дозволом «займатися навчанням єврейських дітей закону їхньої віри в приватних будинках та на квартирі своїй, обмежуючись невеликою кількістю учнів – не більше десяти» [70, арк. 8]) дітей за встановлену плату [70, 80–86 зв.]. Відповідно, хедери були як домашні платні, так і громадські безкоштовні, які створювалися для навчання найбідніших учнів та утримувалися коштом єврейської громади [277, С. 53].

До загальноосвітніх шкіл належали міські чотирикласні училища, що діяли на підставі положення від 31 травня 1872 р. В них продовжували здобувати освіту ті, хто закінчив нижчі початкові школи. Станом на 1912 р. таких закладів у Волинській губернії було всього три: у Житомирі, Рівному та Корці; плата за навчання в них становила 10 рублів на рік та додатково за уроки іноземної (французької та німецької) мови [135, С. 5, 52, 208]. У зв'язку з реформуванням системи початкової освіти з 1913 р. в містах та містечках Волинської губернії почали функціонувати також вищі початкові училища.

До середньоосвітніх установ Волинській губернії належали державні та приватні чоловічі й жіночі гімназії та прогімназії (в останніх навчальних курс відповідав чотирьом нижчим класам гімназії), а також єдине на Волині реальне училище у Рівному [308, С. 228]. Вони поділялись на класичні, де вивчалися

латинська та грецька мови, та реальні, в яких основна увага зосереджувалася на засвоєнні учнями точних наук (математики, фізики), а замість «мертвих» мов вивчалися французька і німецька [143]. До структури міських середніх навчальних інституцій губернії також входили дві духовні семінарії (православна і католицька), які на початку ХХ ст. знаходилися в Житомирі [308, С. 232].

На початку ХХ ст. в Волинській губернії з'явилися два комерційні училища – в Кременці (1904 р.) та Житомирі (1907 р.). Заснування першого стало можливим завдяки активній фінансовій підтримці місцевих жителів: «Коли Волинська духовна семінарія, що проіснувала більше ста років в м. Кременець та виникла замість давнього ліцею, була переведена у 1902 р. в м. Житомир, кременчани, що спокін віків звикли до осередка середньої освіти, зажурилися і впали духом, вбачаючи у цьому не лише матеріальне, а й духовне збідніння. Криза ця, однак, тривала недовго і була вирішена відкриттям в 1904 р. комерційного училища, яке стало та міцне підґрунтя завдяки великому потоку пожертв із збіднілих кишень кременчан, місцевих купців, які самостійно запровадили збір (тобто постійне оподаткування – авт.) на користь училища» [100, арк. 63]. Навчальний заклад в губернському центрі був приватний, власницею якого стала Н. Ремезова [308, С. 222].

Містяни були безпосередньо зацікавлені у відкритті нових навчальних закладів у місті, зокрема середньоосвітніх. Ілюстрацією цього може слугувати історія заснування чоловічої гімназії у Луцьку, рішення про яке було прийняте міською думою у 1882 р. [177, С. 78]. Кошти планувалося залучити з капіталу та процентів з нього, який ще у 1809 р. заповів на утримання чотирьох учнів Волинської губернії лікар І. Лернет. Луцька міська дума, наполягаючи на перевазі свого міста перед іншими у губернії щодо претензій на отримання для відкриття освітнього закладу означених коштів, обґрунтовувала своє прохання до керівництва Київського навчального округу тим, що тут проживає значна кількість населення, а місто є «центральним і за географічним положенням, і

через знаходження в ньому Окружного суду, і через розташування двох полків і штабів піхотної дивізії та кавалерійської бригади [...]» [17, арк. 91]. Ці аргументи були відкинуті начальником округу, адже «більшість мешканців м. Луцька в основному міщани, які не потребують гімназійної освіти для своїх дітей, тому не можна очікувати, що при заснуванні [...] прогімназії кількість учнів у ній досягне цифри, яка б виправдовувала відкриття цього закладу [...]» [17, арк. 330], тож було запропоновано відкрити або реальне училище, або ж навчальний заклад, що надає технічно-промислової освіти. У 1888 р. міське управління Луцька погодилося на створення технічного училища, але Міністерство фінансів, яке мало долучитися до фінансування майбутнього навчального закладу, відкинуло цю пропозицію, натомість наполягаючи на заснуванні сільськогосподарського училища [177, С. 80]. Такий спосіб вирішення проблеми не підтримали вже власне мешканці міста [17, арк. 212 зв.].

Певний час також існувала ідея відкриття реального училища, а серед містян збиралися грошові пожертви на дофінансування проекту. Остаточно проблема створення середньоосвітнього навчального закладу у Луцьку була вирішена лише у 1895 р. з заснуванням 4-х класної чоловічої прогімназії, як і передбачалося спочатку. Прогнози начальника Київського навчального округу щодо недостатньої кількості учнів у майбутній гімназії не підтвердились, тож у 1898 р. заклад був перетворений у 6-ти класний, а у 1908 р. – у повну чоловічу гімназію [177, С. 81].

У Російській імперії освітні заклади фінансувалися з кількох джерел: з державного бюджету (через Міністерство народної освіти) та окремих відомств (відомства імператриці Марії, Священного Синоду та інших); з доходів земств, міст, церков і монастирів, громадських організацій; з приватних пожертв; за рахунок плати за навчання [342, С. 67]. Часто школи утримувалися завдяки надходженню коштів з різних джерел. Так, у Ковелі та Здолбунові двокласні міські залізничні училища частково або повністю фінансувалися управлінням

Південно-Західних залізниць [134, С. 121, 167]. У Житомирі діяло однокласне міське парафіяльне училище для дітей фабрично-заводських робітників, відкрите на кошти міської казни та власників фабрик та заводів міста [136, С. 8] та однокласне початкове училище при Земському сирітському домі, що утримувалося за кошти Волинського губернського земства [134, С. 13].

Активно долучались до фінансування міських навчальних закладів і місцеві жителі, які створювали різноманітні благодійні товариства як для підтримки незаможних учнів конкретних освітніх установ (державних та приватних), так і усіх шкіл міста. Ці громадські організації мали на меті частково або повністю оплачувати навчання та проживання здібних дітей з бідних родин. Для цього вони регулярно організовували різні благодійні заходи: публічні читання, концерти, бали тощо. Наприклад, у 1912 р. в Житомирі відбувся бал-маскарад єврейського благодійного товариства, влаштований для збору коштів на користь бідних учениць Маріїнської жіночої гімназії та учнів 2-ї чоловічої гімназії [159, С. 3]. Подібні товариства також створювалися з ініціативи педагогічних колективів та існували при багатьох навчальних закладах, зокрема, у Луцьку (при міському двокласному училищі) [135, С. 137] та Рівному (при реальному училищі) [248, С. 276]. Окремо можна згадати «Житомирське товариство взаємодопомоги працюючих», яке у 1907 р. на свої кошти відкрило початкове училище для дітей [135, С. 19].

Міські освітні заклади сприяли й поширенню письменності серед дорослого населення. Так, при приватному училищі вчительки М. М. Грінштейн в Житомирі працювала безкоштовна суботня школа для жінок-єврейок [135, С. 18], у містечку Володимирець Луцького повіту при двокласному сільському училищі – класи для дорослих, в яких навчалось 68 чоловіків станом на 1912 рік [135, С. 140], в деяких містечках Овруцького повіту при двокласних училищах – безкоштовні народні бібліотеки [135, С. 214–227].

Надання основ грамотності містянам ставили перед собою також православні церковні товариства. Так, Луцьке Хрестовоздвиженське братство у 1912 р. на базі уже діючої парафіяльної школи заснувало вечірні класи, навчатись у яких мали змогу дорослі. Їх відкриттям «Рада (Братства – авт.) мала на меті прийти на допомогу тим з осіб найбільшнього населення міста Луцька, які, в повсякденних турботах про насушний шматок хліба, були позбавлені можливості потурбуватися про їжу духовну. Результати перевершили усі сподівання і більш ніж п'ятдесят осіб отримали в минулому році початкову освіту, якої були позбавлені внаслідок складних для них умов життя» [100, арк. 8а]. Загалом, протягом першого навчального року освіти тут змогли отримати 55 осіб у віці від 15 до 48 років (серед них і 13 католиків) з середовища ремісників, робітників, прислуги тощо [100, арк. 7].

Учні та вчителі були невід'ємною складовою місцевого соціуму. Вони долучались не лише до освітнього, а й до культурного життя міста. На школи покладалося завдання не лише навчати, а й виховувати дітей, тому в середніх навчальних закладах працювали шкільний інспектор (або ж наглядач) та помічники класних наставників. Одним з їхніх обов'язків було відвідання учнівських квартир, слідкування за поведінкою учнів під час міських прогулянок та відвідання ними театрів, кінотеатрів, концертів тощо [68, арк. 211]. Письменник В. Короленко, котрий навчався в Рівненській реальній гімназії у 1866–1871 рр., згадував, що «недозволені книги» [...], купання в недозволеному місці, катання на човнах, прогулянки після сьомої вечора – все це входило в кодекс гімназійних порушень» [248, С. 179]. Відвідання театру і інших «видовищ» дозволялося учням переважно в неділю та святкові дні за спеціальними білетами, виданими інспектором [68, арк. 211, арк. 92]. В той же час, за підрахунками директора Рівненського реального училища, «зі ста учнів міських училищ навряд чи знайдеться більше п'яти, які мають можливість постійно відвідувати театри чи концерти, іншим ж це задоволення не по

кишені, та й часу у них на це немає. [...]. Більш доступною розвагою є біоскоп, але й тут бажаючих загалом дуже мало» [69, арк. 28].

Типовими порушеннями та покараннями за них були: несвоєчасне перебування на вулиці без поважної причини – сувора догана шкільного інспектора, «був на вокзалі без дозволу»– арешт на дві години (в карцері), «не був на учнівській квартирі під час відвідання її помічником класного наставника»– також арешт на дві години, «близько третьої ночі гуляв біля свого будинку»– арешт на три години тощо; каралося навіть перебування у недозволеному місці та у неналежний час з батьками чи родичами [69, арк. 16 зв.].

В роки тимчасової лібералізації суспільно-політичного життя в імперії під час революції 1905–1907 рр. позашкільний нагляд був переданий на розсуд батьків учнів. Також були дещо послаблені вимоги щодо обов'язковості носіння шкільної форми. Все це не влаштовувало як керівництво шкіл, так і очільника Київського навчального округу, але відкрито згорнути ці реформи вони не наважувалися. Вирішення цього питання було відкладено на майбутнє, а директор Рівненського реального училища запропонував своєму керівництву наступне: потрібно «зачекати, доки встановиться більш довірливе ставлення більшості батьків до училища, [...], і поки більшість батьків на досвіді не переконається в необхідності нагляду над учнями поза школою, організувати який без допомоги батьки не можуть. Як результат, можна очікувати, що самі ж батьки звернуться до училища з проханням прийняти назад на себе нагляд за учнями поза школою і відновити обов'язковість форми. Якщо ж і це не відбудеться, якщо надмірне самолюбство утримає батьків від руйнування того, що самі вони необережно створили, то розпорядження навчального керівництва (попечителя Київського навчального округу – авт.) про відміну невдалих педагогічних нововведень минулого року, зроблене своєчасно, буде зустрінуте з боку більшості батьків мовчазним схваленням, захисники ж нововведень залишаться в безсильній незначній меншості» [67, арк. 192–193]. Після початку

післяреволюційної реакції як позашкільний нагляд, так і шкільна форма були повернені.

Враховуючи специфіку волинських міст, у яких постійно дислокувалися військові частини російської армії та відбувалися регулярні військові збори призовників, деякі навчальні заклади були змушені влаштовувати для своїх учнів позапланові канікули. Так, у приватній жіночій гімназії А. Н. Коленко у Луцьку щорічно влаштовувалися вакації під час періоду військового призову у місті, оскільки поруч з будівлею школи знаходилося військове присутствіє та «був випадок, що рекрути хапали, обіймали та цілували на вулиці гімназисток, коли останні поверталися додому з гімназії» [107, арк. 385].

Варто також погодитися з думкою О. Прищепи, що «школи впродовж усього досліджуваного періоду, крім основного свого призначення [...], «приміряли» ще на себе роль модератора культурного життя» [Прищепка О. Заклади, С/ 164] і не лише для учнівської молоді, а й для місцевих жителів. На підтвердження цієї тези можна згадати Рівненське реальне училище, де «з метою надати учням корисну і приємну розвагу [...] добре поставлено навчання співам та музиці; з цією ж метою, зазвичай, влаштовуються два літературно-музичних вечори з танцями після літературно-музичної частини (перший – після закінчення 1-ї четверті навчального року (на початку листопада) і другий – в четверті на Масляному тижні)» [68, арк. 92], а «для учнів молодших класів в осінньому півріччі (1909–1910 н. р. – авт.) були влаштовані читання з туманними картинами (діапозитивами – авт.) з історії та географії на теми «Полтавська битва», «Воцаріння дому Романових» і «Вода» [...]. Як читання, так і реферати проходили в недільні чи святкові дні у присутності директора, вчителів та великої кількості учнів. Особливо багатолюдними були читання з туманними картинами і доповіддю Годлевського про «Електричний розряд», у зв'язку з чим неможливо було вмістити в фізичній лабораторії всіх бажаючих» [68, арк. 25–25 зв.].

Дотримання зовнішніх ознак благопристойності і відповідного рівня навчального закладу мало важливе значення для директора і керівництва всього навчального округу. Наприклад, чутка про існування в Луцьку товариства «огарків» (товариства міської молоді, яке нібито пропагувало ідеї «вільного кохання»), членами якого також могли бути учениці старших класів місцевої жіночої гімназії, викликала значний скандал як серед учнів та їх батьків, так і серед очільників місцевих освітніх установ. Ось як пояснив походження чуток директор Луцької чоловічої гімназії у офіційному листі до попечителя Київського навчального округу: «Всебічним розслідуванням навчального керівництва, адміністрації і батьків встановлено, що ніякого «товариства огарків» серед учнів в чоловічій та жіночій гімназіях немає та бути не може, в умовах життя маленького міста. Але не можна заперечувати, що зовнішній привід для таких чуток є – це надто вільна, на мій погляд, поведінка учениць жіночої гімназії, в цьому випадку майже винятково учениць-єврейок через слабкий нагляд навчального керівництва жіночої гімназії, з одного боку, а з іншого боку, внаслідок ліберальних поглядів на ці речі більшості батьків-євреїв [...]. Під цією надто вільною поведінкою розумію гуляння учениць вулицями, порівняно пізні прогулянки з учнями і навіть з офіцерами місцевого гарнізону та певну свободу у спілкуванні з кавалерами» [104, арк. 37].

Слід сказати, що не лише шкільне керівництво турбувалося про збереження належної позиції навчального закладу в освітньому та культурному середовищі міста. Наявність шкільної установи позитивно впливала й на інші сфери міського повсякденного життя. Так, у зверненні жителів Кременця (1862 р.) до попечителя навчального округу з проханням відкрити в місті повітове училище йшлося: «При відкритті в м. Кременець в 1805 р. Волинської гімназії [...] об'єднання обивателів всі свої достатки обернуло на будівництво будинків під розміщення різних сімей поміщиків і дворян, що прибували [...] для виховання своїх дітей – з найму означених будинків власники їх мали достатньо засобів для утримання себе з сімействами і для виховання своїх

дітей; крім того, торгівля міста протягом згадуваного періоду знаходилася в задовільному стані. Після переведу ж Волинського ліцею в Київ місто Кременець, багатолюдніше і забудоване набагато краще від інших міст Волинської губернії, занепадає стосовно матеріального побуту і освіти. Торгівля, головний предмет багатства міста, також у повному тут застої» [83, арк. 437]. Тож у містах уже на початку ХХ ст. з'являються громадські товариства, діяльність яких була спрямована на відкриття та утримання гімназій, реальних училищ тощо (як у Радзивілові [56, арк. 22]) або ж «середніх навчальних закладів, типу урядових шкіл» (як у Рівному [56, арк. 3]).

Отже, рівень грамотності міського населення є вагомим показником, що характеризує повсякдення соціуму, адже дає уявлення про стан як культурної, так і освітньої ситуації в містах як традиційних осередках передових новацій у всіх аспектах щоденного життя. Відповідно до статистичних даних, кількість писемних осіб серед містян була досить низькою, але, аналізуючи інші джерела, стає очевидно, що основна проблема часто полягала у відсутності необхідних освітніх установ, кількість яких зростала досить повільно.

Упродовж окресленого міська мережа шкіл Волинської губернії складалася з початкових, загальноосвітніх та середніх навчальних закладів. У переважній більшості з них мали змогу отримувати освіту діти місцевих мешканців незалежно від станової чи конфесійної приналежності, а також рівня матеріального забезпечення. В той же час середні навчальні заклади були доступні переважно заможній частині міського соціуму. До початку Першої світової війни на Волині не було відкрито вищого навчального закладу.

Освітні установи відігравали помітну роль у повсякденному житті усіх верств міського населення. Вони ставали центрами не лише просвітницького, а й культурного та дозвілевого життя містян, які до того ж долучалися до підтримки та фінансування навчальних закладів шляхом створення благодійних товариств та участі в заходах, спрямованих на збір коштів для незаможних

учнів. Учні та вчителі шкіл також ставали помітною частиною міської щоденності, беручи участь у функціонуванні міста.

3.3. Церква у щоденному житті міських жителів

Повсякденне життя міських жителів у багатьох аспектах було підпорядковано релігійним традиціям. Варто зауважити, що саме у містах найбільш чітко відобразилося релігійне різнобарв'я, що було притаманне населенню Російської імперії. Панівною ж релігією в державі залишалося православ'я, яке складало одну з підвалин, на яких ґрунтувалося російське самодержавство.

Міста Волині входили до так званої «смуги осілості», у зв'язку з чим переважаючою національною спільнотою тут було єврейство, більшість яких сповідувала іудаїзм. Так, частка іудеїв протягом усього досліджуваного періоду коливалася в межах 50 %, хоча станом на 1912 р. їх питома вага у загальній структурі міського населення зменшилась на 11,1 % у порівнянні з 1883 р. та становила 48,7 % від усієї людності міст.

Другою за чисельністю віросповідною групою були православні. Зокрема, упродовж 1883–1912 рр. їх чисельність зросла на 79235 осіб або ж на 167,1 %. У другій половині XIX – на початку XX ст. вони становили лише третину міських жителів.

Значною у цей час залишалася чисельність тих, хто сповідував католицизм. Так, у 1883 р. католиків у волинських містах було 20833 особи, а на кінець 1912 р. їх кількість збільшилася на 93 %. В той же час варто зазначити, що питома вага католиків у загальній структурі міського населення майже не змінювалась; вони становили лише близько 10 % від загальної чисельності містян.

Таблиця 10

Динаміка приросту населення за віросповіданням (1883 – 1912 рр.)

Віросповідання	Роки			Приріст					
				1883–1897		1897–1912		1883–1912	
	1883	1897	1912	ос.	%	ос.	%	ос.	%
Православні	47416	86759	126651	39343	83,0	39892	46,0	79235	167,1
Старообрядці	1180	1800	2633	620	52,5	833	46,3	1453	123,1
Католики	20833	21199	40225	366	1,8	19026	89,7	19392	93,1
Протестанти	913	2019	3485	1106	121,1	1466	72,6	2572	281,7
Іудеї	105076	119274	165030	14198	13,5	45756	38,4	59954	57,1
Мусульмани	72	2601	529	2529	3512,5	-2072	-79,7	457	634,7
Всього у містах	175490	233847	338575	58357	33,3	104728	44,8	163085	92,9

Складено за: [115, додаток 2; 130, С. 84-85; 133, С. 54-59] Серед інших віросповідань, які склали релігійний спектр суспільства Російської імперії, варто виокремити представників різних течій протестантизму. Так, Всеросійський перепис 1897 р. зафіксував присутність серед міського населення Волинської губернії лютеран (1 992 ос.), баптистів (4 ос.) та навіть двох менонітів і двох англіканців [137, С. 84-85]. Загалом, саме протестантська спільнота, незважаючи на свою кількісну нечисельність, на кінець досліджуваного періоду зросла майже утричі.

Таблиця 11

Динаміка приросту частки населення за віросповіданням (1883–1912 рр.)

Віросповідання	Роки			Абсолютний приріст		
	1883	1897	1912	1883-1897	1897-1912	1883-1912
Православні	27,0	37,1	37,4	10,1	0,3	10,4
Старообрядці	0,7	0,8	0,8	0,1	0,0	0,1
Католики	11,9	9,1	11,9	-2,8	2,8	0,0
Протестанти	0,5	0,9	1,0	0,3	0,2	0,5
Іудеї	59,9	51,0	48,7	-8,9	-2,3	-11,1
Мусульмани	0,0	1,1	0,2	1,1	-1,0	0,1

Складено за: [115, додаток 2; 130, С. 84-85; 133, С. 54-59]

Традиційно, частка старообрядців та мусульман серед міських жителів Волинської губернії була досить незначною. Так, у 1883 р. старообрядництво

сповідувало 1180 осіб, тоді як іслам – лише 72 особи. Перепис 1897 р. зафіксував значне збільшення у порівнянні з 1883 р. кількості мусульман (2601 ос.), та вже у 1912 р. їх налічувалося лише 529 осіб.

Іудаїзм був панівною релігійною спільнотою у переважній більшості міст Волинської губернії у другій половині XIX ст. Переважання православних у цей період спостерігалось лише у Кременці та Овручі, частка яких складала понад 50 % у 1897 р. На початку XX ст. питома вага іудеїв серед містян дещо впала, а у Здолбунові, який лише нещодавно долучився до когорти офіційних міст губернії, вона становила тільки 12,7 % усього населення [Додаток 7, 8, 9].

Абсолютним рекордсменом щодо чисельності представників іудаїзму станом на 1912 р. став Луцьк. Так, частка іудеїв тут досягла 85,4 %, тоді як, до прикладу, православних – лише 8,4 %. Також саме у цьому місті проживала незначна кількість караїмів, тюркомовного етносу, який сповідував один з різновидів іудаїзму. Їх становище було відмінним від євреїв, адже урядом «була взята до уваги та різниця між цими двома народностями іудаїзму, як щодо характеру осіб, які сповідують одну та іншу релігію, так і щодо різного впливу, який здійснюють [караїми та євреї] на [...] населення інших сповідань» [91, арк. 2]. Відповідно, на караїмів офіційно не мали поширюватися ті обмеження прав, що на євреїв.

Найбільш православними за віросповідним складом на кінець досліджуваного періоду було населення Овруча (69,8 %) та Здолбунова (64,7 %). У переважній ж більшості волинських міст їх частка коливалася у межах третини від усієї міської людності.

Станом на 1912 р. найбільше протестантів проживало в Новоград-Волинську, Рівному та Здолбунові. У інших ж містах їх частка була дуже незначною, а у Старокостантинові представників протестантизму не було взагалі.

Упродовж досліджуваного періоду мали місце також переходи віруючих з однієї конфесії у іншу. Так, у 1900 р. у православ'я перейшли 56 містян

Волинської губернії, зокрема 48 з католицизму, двоє зі старообрядництва, четверо з протестантизму та по одному – з іудаїзму та ісламу [141, Ведомость № 3]. Відбувався і зворотній процес, який, на думку волинського губернатора, для тих, хто бажав стати католиком, зазвичай був пов'язаний з бажанням вступу у змішаний шлюб, а перехід у сектантство, до якого, зокрема, відносили баптизм, був викликаний «привабливістю для темного люду легкістю віри, тобто відсутністю таїнств, обрядів, постів тощо. Туди потрапляють лише найгірші люди з православної спільноти [...]» [120, С. 92]. Серед заходів, які вживалися щодо попередження таких випадків, були «влаштування в заражених пунктах храмів, церковно-приходських шкіл, введення місцевих свят з урочистими богослужіннями та місіонерською проповіддю» [120, С. 92] тощо.

Найбільше ж схвалювалися переходи у православ'я іудеїв. Як зауважив Ю. Поліщук, для кандидатів у вступ до православної конфесії вимагалось лише знання кількох молитов та написання прохання на ім'я архієрея [296, С. 300].

Відповідно до законодавства Російської імперії перехід з православ'я у будь-яку іншу конфесію тривалий час був кримінальним злочином. Лише у 1905 р. був прийнятий закон «Об укреплении начал веротерпимости» [121] з метою забезпечення усіх підданих імперії «свободу вірування і молитов за велінням власного сумління» [121, С.257]. Відтепер усі православні після досягнення ними повноліття (21-го року) мали змогу перейти в інше, але обов'язково християнське віросповідання. Ті ж релігійні течії, які згідно російської законодавчої традиції називалися розкольничими, були розподілені на три групи: власне старообрядництво, сектантство та на спільноту послідовників так званих «изуверных» вчень, сповідування яких каралося законом.

Конфесійна багатоманітність міського населення не сприяла налагодженню релігійної віротерпимості. Чи не найбільше протистояння було між православ'ям, як панівною релігією держави, та іудаїзмом, представників якого традиційно вважали винними в усіх проблемах, що виникали, «одвічними

ворогами усіх національностей та релігій за виключенням власної» [94, арк. 397]. Хвиля єврейських погромів, що прокотилася частиною європейських губерній Російської імперії у 1881 р., не оминула і Волинь [360, С. 66].

У середовищі міського населення активно діяли представники шовіністичних товариств, зокрема «Союза русского народа», за ініціативи яких на ім'я міських управлінь подавалися різноманітні заяви, спрямовані на запровадження додаткових обмежувальних санкцій проти євреїв як представників торгово-промислової більшості. Так, обґрунтовуючи своє прохання заборонити торгівлю у недільні та святкові (за православним календарем) дні, до Луцької міської управи у 1890 р. був поданий документ наступного змісту: «під враженням тих повчань [...] про кару Божу, яка іноді настає людей ще тут, на землі, за порушення четвертої заповіді про святість недільних та святкових днів, й самі, переконані гірким досвідом, до яких жахливих наслідків призводить це порушення святості дня – як люди забувши різницю між буднем та святом, забули ходити в церкву на богослужіння [...], як від того впала моральність в народі, розхитуються основи сімейних зв'язків, руйнується народне благополуччя, будучи в кінці кінців свідками як іноді євреї з гордістю вказуючи на своє ревнісне виконання закону про суботу і інші свята як на перевагу іудейства перед християнством, дозволяють собі з презирливою усмішкою вказувати християнам на неповагу до власних свят, і навіть з презирством висміюють пануюче в народі [...] в свята п'янство, що слугує для них самих одним з найкращих джерел прибутку [...]» [23, арк 47–47 зв.]. Отож, іудеїв звинувачували не лише у неповазі до православ'я, а й, фактично, у навмисному споюванні населення.

Чергові масові антисемітські виступи на Волині мали місце під час революційних подій 1905–1907 рр. Так, найжорстокіший (з поміж усіх, що відбулися в цей час в українських губерніях Російської імперії) єврейський погром відбувся у квітні 1905 р. в Житомирі. Закликом до нього стали прокламації, поширені приміськими селами та серед селян, які жили біля міста. В

них йшла мова про те, що євреї треба різати тому, що «1) вони вирішили вирізати всіх християн, 2) євреїв дозволено бити вищим начальством» [Цит. за: 289, С/ 62].

Конфлікти виникали й на побутовому рівні, оскільки багато з традиційних міських промислів перебували у руках саме іудеїв. Як наслідок, в обов'язкових постановах міських дум губернії щодо діяльності візників та водовозів був пункт [39, арк. 55], який зобов'язував усіх, хто цим займався, працювати й по суботах, тобто у священний день іудаїзму, у який релігійні канони забороняли виконувати будь-яку роботу. Міська влада намагалася змусити їх наймати собі на заміну на ці дні працівників християнських віросповідань, що було вкрай невігідно, тож, до прикладу, равин Ковеля у 1906 р. відповів на таку вимогу відмовою, оскільки «худоба їхня (тобто іудеїв – авт.)» є членом родини та, згідно з Божими заповідями, також має відпочивати у суботу [55, арк. 101]. Антисемітичні настрої батьків часто впливали й на відносини між учнями місцевих шкіл, де відбувалися конфлікти на ґрунті конфесійної приналежності [76, арк. 33, 36.].

Зримою ознакою окресленого вище поліконфесійного характеру населення міст Волинської губернії була специфіка формування їх просторової структури, у якій важливе місце займали храми та монастирі, що належали різним віросповідним спільнотам. Їх кількість також постійно зростала. Так, якщо у 1904 р. в Ковелі було чотири православні церкви [111, С. 0122], то у 1910 р. – уже шість, а також одна каплиця [112, С. 610]. Найбільше у волинських містах було іудейських синагог та молитовних будинків, а на початку ХХ ст. з'являються також протестантські кірхи – у Житомирі, Володимир-Волинську, Луцьку, Новоград-Волинську, Рівному та Старокостянтиніві [112, С. 610]. У кожному місті також знаходились, окрім, властиво, православних храмів, католицькі костели, а у губернському центрі, Ковелі та тих же Новоград-Волинську та Старокостянтиніві – ще й молитовні будинки старообрядців.. Незважаючи на наявність невеликої спільноти

мусульман серед волинського міського населення, ісламських культових споруд не було, як і на кінець досліджуваного періоду не зафіксованого жодного представниками ісламського духовенства серед міських станів [133, С. 165].

Що ж щодо монастирів, то, зважаючи на активну антикатолицьку політику імперської влади, їх кількість у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у волинських містах була досить незначною, адже переважна кількість католицьких монастирських обителів, що діяли тут за часів Речі Посполитої, була закрита, а їхні будівлі або ж пристосовувалися під інші потреби, або ж розбиралися на будівельні матеріали. До прикладу, у Луцьку рештки вірменського костелу у 1900 р. були передані Раді Рожищинського Евангелістсько-лютеранського притчу з метою спорудження на їх місці протестантського молитовного будинку [29, арк. 30 зв.]. Станом на 1910 р. лише у Ізяславі існував католицький (Бернардинський) чоловічий монастир, тоді як православних налічувалося сім – чотири чоловічих та два жіночих [112, С. 610].

Специфіка поліконфесійної структури волинського міського соціуму відобразилася також у назвах вулиць та майданів міст губернії. Так, у Луцьку до кінця його входження до складу Російської імперії існувала Тринітарська та Домініканська вулиці (за назвами колись існуючих тут католицьких чернечих монастирів), а вулиця Шкільна серед містян носила ще назву «Жидівщина», адже починалася від іудейської синагоги [27, арк. 6]. До нині ж зберегла свою колишню назву і Караїмська вулиця.

Окремо варто виділити роль православних церковних товариств у повсякденному житті мешканців Волинської губернії, частина з яких обирала полем своєї діяльності саме міста. Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на території Волинської губернії 87 церковних православних братств, 20 з яких – серед міського населення [341, С. 36], зокрема у Житомирі, Володимир-Волинську, Луцьку, Острозі тощо. Основною метою їх діяльності

було «відродження православ'я та російської народності» в регіоні, як, до прикладу, зазначалось у статуті Острозького Кирило-Мефодіївського братства, заснованого у 1865 р. Ці релігійні товариства опікувалися створенням навчальних та благодійних закладів, а також проводили пропагандистську роботу серед населення з метою навернення їх у православ'я. Так, як зазначається у звіті за 1895–1896 рр. вище згаданого православного братства, «пройшов лише тридцять один рік з часу початку діяльності братств м. Острозі Волинської губернії, і це невелике, мало кому тоді відоме місто, частина здавна російської землі, став центром виховної та благодійницької діяльності серед населення, що переживає вікову боротьбу з постійним у своїй впертості польсько-єзуїтським натиском [...]» [16, арк. 3]. Саме на кошти цього товариства у місті утримувалося жіноче училище ім. графа Д. Н. Блудова, обов'язковою умовою якого була приналежність усього навчального персоналу, вихованок та навіть прислуги до православного віросповідання [16, арк. 4 зв.].

Луцьке Хрестовоздвиженське братство, відкрите у 1871 р., також провадило свою діяльність «у дусі православ'я», заснувавши церковнопарафіяльну школу та класи для дорослих. Навчальний заклад, що діяв під егідою, не був закритий, на відміну від Острозького училища, для представників інших християнських віросповідань. Так, у 1912–1913 рр. тут навчалось також 34 католика та двоє лютеран [100, арк. 8 а зв.]. Також на кошти братства було відкрито притулок для бідних старих містян-православних [100, арк. 8 б зв.]. Міська влада активно підтримувала його діяльність, надаючи безкоштовно приміщення управи для проведення «народних читань духовно-морального змісту» [23, арк. 132.].

У 1888 р. у Володимир-Волинську було створене Свято-Володимирське православне братство. З метою сприяння освіченості населення ним у 1896 р. була заснована тут народна бібліотека-читальня, яка діяла до 1912 р. [340, С. 281].

Представники інших християнських віросповідань на початку ХХ ст. також отримали змогу створювати власні релігійні об'єднання під прикриттям благодійницьких організацій. Так, у 1906 р. був утверджений статут Заславського римо-католицького благодійного товариства; мета його діяльності полягала у «наданні засобів для покращення матеріального та морального стану бідних римо-католицького віросповідання м. Заславля та Заславського повіту без різниці статі, віку, звання та стану» [93, арк. 102].

Варто зауважити, що домінанта панівної релігії Російської імперії – православ'я, упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. справляла значний вплив на усі сторони життя суспільства, зокрема і у містах. Так, до прикладу, обов'язковим для предметом у школах усіх рівнів був Закон Божий, а перед початком навчання здійснювалася загальна молитва. Як згадував В. Короленко, в будівлі Житомирської гімназії була своя церква, а її відвідування було обов'язковим для усіх православних учнів [248, С. 191]. Також встановлювалися квоти на кількість представників нехристиянських релігій, які мали право вступити у той чи інший навчальний заклад. Саме православна віра, за твердженням одного з волинських єпископів початку ХХ ст., «єдина в силі підтримати та зберегти народну мораль, падіння якої відобразиться і на послабленні державної могутності Росії» [100, арк. 52].

Релігійні церемонії супроводжували також святкування усіх значимих державних свят в імперії, а російські чиновники були зобов'язані регулярно відвідувати церкву. Так, у циркулярі волинського губернатора за 1901 р. йшлося, що «соборні церкви в повітових містах Волинської губернії в табельні (церковні та державні свята в Російській імперії, в які не працювали усі державні установи – авт.) та інші урочисті дні не відвідуються чинами як цивільного, так і військового відомства, через невиділення місцевою поліцією вільних місць в названих церквах. Беручи до уваги те, що за встановленим порядком, відвідання соборних храмів у згадані дні обов'язкове для представників окремих відомств, наказую п. п. повітовим справникам

забезпечити відвід місць для згаданих осіб в соборних церквах, не обмежуючи, однак, й інших богомольців» [92, арк. 89 а.]. Приналежність ж до іудаїзму автоматично ставала перешкодою для зайняття вищих адміністративних посад як у місті зокрема, так і у державі загалом.

Ділове життя міста також обмежувалося відповідно до канонів православ'я: «у неділю та наступні святкові дні: Стрітення, св. Петра і Павла тощо та третій день Пасхи, контори, магазини, крамниці, комори, будь-які майстерні, як на базарах, ринках, майданах, так і в усіх інших місцях міста дозволяється відкривати для торгівлі не раніше, ніж після закінчення богослужіння соборної церкви; [...]. Торгові та промислові заклади мають бути закриті протягом усього дня у наступні свята: Пасхи (два дні), Вознесіння, Трійці (два дні), Нового року, Богоявлення та Різдва (два дні)» [55, арк. 89]. Протягом усього дня цілий рік могли бути відкритими лише готелі, заклади громадського харчування та крамниці з товарами першої необхідності. З церковним календарем узгоджувалося й проведення світських розважальних заходів, які заборонялися під час постів та великих релігійних свят.

Життя кожного було тісно пов'язане з приналежністю до конкретного віросповідання. Народження, одруження, смерть – усе це супроводжувалося релігійними церемоніями, відповідно до традицій тієї чи іншої церкви, а на представників духовенства покладався обов'язок ведення метричних книг, в яких вівся облік населення. До того ж для представників усіх великих віросповідних груп відводилася окрема територія під кладовище, за чим чітко слідкували міські управління.

Отож, у повсякденному житті міст Волинської губернії упродовж усього досліджуваного періоду чітко простежуються риси традиційного суспільства з підпорядкуванням його релігійним канонам. Незважаючи на те, що панівною релігією в Російській імперії залишалася православ'я, масова частка православних у волинських містах коливалася лише у межах третини від усієї міської людності, тоді як близько половини складала євреї. В той же час саме

православ'я мало найбільший вплив на регулювання ритму життя у місті, запроваджуючи для усіх, незалежно від віросповідання, обов'язковість дотримання його церковних традицій.

3.4. Дозвілля та відпочинок містян.

Повсякденне життя – це комплекс життєвих проблем та потреб, до якого, зокрема, входить і проведення вільного часу та організація відпочинку. Міський соціум Волинської губернії не був однорідним за соціальним та майновим станом, тож і можливості задовольнити свої запити щодо урізноманітнення дозвілля різними верствами містян мали суттєві відмінності.

Вагоме місце в організації проведення вільного часу жителів міст та містечок займали громадські товариства та міські клуби. Такі заклади, зазвичай, об'єднували представників заможних верств міського населення та створювалися з метою забезпечити своїх членів цікавими формами проведення дозвілля. До прикладу, Житомирське комерційне зібрання ставило перед собою завдання організувати бали, маскаради, танцювальні, музичні та літературні вечори, драматичні вистави, а також ігри в карти, лото тощо [56, арк 26], а Житомирське товариство любителів фізичних вправ зобов'язувалося облаштовувати арени та майданчики для рухливих ігор, їзди на велосипеді, верхової їзди тощо [56, арк. 11].

Розповсюдженим способом проведення дозвілля, до організації якого долучалися ці товариства, було проведення різноманітних балів-маскарадів, не лише задля розваги, а й у благодійних цілях. Про популярність цих заходів свідчать численні публікації у місцевій пресі, автори яких детально описують вигадливість містян щодо підготовки до таких вечорів. «Масок було багато: маска-стовбур, з сучками, гілками та листям, яка була алегорією єврейського народу з величезною плеядою його діячів у галузі науки, мистецтва, богослов'я та ін., маска-діаспора, чи двоїстий єврей – наполовину інтелігент і наполовину ортодокс, маска – злий дух, Живий труп, сестра милосердя [...]» [159, С.. 3] –

так розповів кореспондент «Волыни» у 1912 р. про бал-маскарад єврейського благодійного товариства в Житомирі, влаштований для збору коштів на користь бідних учениць Маріїнської жіночої гімназії і учнів 2-ї чоловічої гімназії. На балі-маскарадї в Комерційному зібранні губернського центру, проведеному у тому ж році, цікавими, на думку автора іншої статті, стали костюми «Автомобіль» (до речі, жіночий) та «Сучасник», а маски «Гімназистка», «Конфетті», «Кавказець», «Пошта» названі дописувачем шаблонними [160, С. 3].

Окрім задекларованих розважальних заходів для своїх членів часто такі заклади пропонували заборонені розваги. Так, у 1909 р. через зафіксований факт гри в карти на гроші було закрито Житомирське мисливське зібрання [56, арк. 24]. Про непоодинокість таких випадків свідчать також циркуляри житомирського поліцеймейстера одному з приставів міста про те, що при клубах в губернському центрі відбуваються азартні ігри [53, арк. 47]. Гра в карти захоплювала не лише заможних міських мешканців. «Простий робочий люд манять до себе відкриті двері різних картярських притонів [...]» – цитата зі статті за назвою «Играй во всю» у газеті «Волынский вестник» з іншого циркуляру житомирського поліцеймейстера у 1907 р. [53, арк. 294].

До організації дозвілля мешканців міст долучалися також навчальні заклади Волинської губернії, адже «школи впродовж усього досліджуваного періоду, крім основного свого призначення [...], «приміряли» ще на себе роль модератора культурного життя» [303, С. 164]. Зокрема, для школярів проводилися літературні, вокальні, музичні ранки та вечори, а також театральні вистави [54. арк. 8-10]. Гімназії та школи губернії виконували також роль просвітницького майданчика, адже учителі читали публічні лекції з актуальних проблем тогочасної дійсності з метою поглибити знання слухачів та зібрати кошти на підтримку бідних учнів. До прикладу, у 1881 р. у Рівненському реальному училищі відбулася публічна лекція вчителя хімії І. Тимофєєва «Про повітря», квитки на яку коштували від одного рубля за місця у першому та

другому рядках до п'ятдесяти копійок за усі решта. Під час дійства відбувався збір пожертв [65, арк. 21].

Працівники державних та приватних підприємств також мали можливість провести цікаво вільний час у професійному колі. Так, у 1897 р. для робітників Дубнівського казенного очисного складу був проведений культурно-розважальний вечір, під час якого відбулися читання повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя, ілюстроване «чарівним ліхтарем» (апаратом для проєкції зображень – авт.), виступ фокусника, а також танці до 4-ї ранку [153, С. 4]. У Ковелі при місцевій залізничній станції діяв театр імені М. Гоголя [132, С. 103].

Важливу роль у організації дозвілля для незаможних верств міського населення Волинської губернії на межі XIX та XX століть почали відігравати товариства тверезості, що мали на меті «[...] надання населенню можливості проводити дозвілля за межами шинків і відволікти його, таким чином, від пияцтва» [...]» [128., С. 3]. На губернському рівні існував центральний комітет (Губернський комітет опіки над народною тверезістю), який курував діяльністю місцевих повітових комітетів. Загалом, було зауважено, що «народ особливо схильний зловживати міцними напоями» [81, арк. 53], тож на противагу наявним «горілочним» та «пивним» створювалися народні чайні, відвідувачі яких мали можливість не лише випити чаю чи кави, а й взяти для прочитання книжку чи газету з книгозбірні закладу.

З наближенням великих християнських свят губернським комітетом регулярно поширювалися звернення до повітових осередків товариств тверезості з закликами протидії традиціям вживання алкоголю населенням впродовж цього періоду, адже, «підключись, зі свого боку, про лікування його від такого зловживання напоями» [81, арк. 53], було б «досить корисним влаштувати в цей час в містах народні гуляння, на яких, незалежно від запрошення хору військової музики чи пісенників, могли б бути влаштовані різні гімнастичні вправи, каруселі, бенгальські вогні тощо» [81, арк. 53].

Активну діяльність розгорнув Кременецький комітет товариства тверезості. Так, ним у 1897 р. були влаштовані народні гуляння в місті «на торговому майдані в усі три дні свята Святої Пасхи [...]». Для народних розваг були влаштовані: гігантські кроки (споруда для гімнастичної гри у вигляді стовпа з вертушкою зверху, до якої прикріплені довгі мотузки з лямками – авт.), дві гойдалки та місце для танцюючих. Майдан був декорований прапорами, наданими містом. Кожного, зі вказаних днів, з третьої години пополудні до дев'ятої вечора, на спеціально влаштованій естраді, грали почергово, хор полкової музики, а в третій день святкувань, окрім того, оркестр євреїв. Тим, хто вилазив на шест, видавалися призи, при чому було видано: кашемірових сорочок – 4, ситцевих сорочок – 3, годинників – 3 пари, грошима, через нестачу призів – 3 рублі. Для заохочення танцівників видавалися портсигари – 4. При організації народного гуляння розпорядники мали на меті влаштувати такого роду веселощі, які давали б можливість, при найменших витратах, в майбутньому влаштовувати такого ж роду народні гуляння. У зв'язку з цим був закуплений матеріал і влаштовані постійні гігантські кроки, дві гойдалки та стовп для вилізання. [...]. В усі дні святкувань гуляння відвідала велика кількість людей, з ранку до пізньої ночі. Порядок був повний і в місті не було помічено п'янства. Таким чином, ідея святкувань повністю здійсненна на практиці» [81, арк. 55–56].

За ініціативи цих товариств проводилися благодійні спектаклі, вокально-інструментальні вечори, а також народні читання, що супроводжувалися показом «туманних картин» за допомогою «чарівного ліхтаря», з метою пропагування здорового способу життя [127, С. 32]. Варто зауважити, що плата за вхід на ці розважальні заходи не стягувалася. До прикладу, у 1906 р. у Луцькій народній чайній відбулося два концерти, які відвідали в середньому, за даними місцевого повітового комітету товариства, 120 осіб кожен, та чотири вистави драматичної трупи Феберс, з середньою кількістю відвідувачів у межах 80–150 осіб відповідно [127, С. 38].

У 1893 р. в Житомирі розпочала свою діяльність «Комісія народних читань», діяльність якої передбачала організацію та проведення різноманітних публічних лекцій для пересічних містян, вхід на які коштував від 20 до 5 коп. залежно від ряду; на цих читаннях піднімалися як релігійні, так і історичні та природничі проблеми. Про їх популярність свідчить той факт, що уже у перший рік своєї діяльності комісією було проведено 18 заходів, які відвідали 4 363 особи [126, С. 1–4].

Долучалися до урізноманітнення форм проведення вільного часу місцевими мешканцями й міські управління. Так, Луцька міська управа у 1889 році «найняла для артиста-режисера [...] Олександра Миколайовича Василенка на весь поточний зимовий сезон до Великого посту для постановки вистав залу управи та чотири при ній кімнати [...]» [23, арк. 35].

Слід вказати також на роль преси у висвітленні та організації дозвілля містян. Зокрема, одна з найбільших приватних громадсько-політичних газет на теренах Волинської губернії «Вольнь» регулярно публікувала на своїх сторінках у постійній рубриці «Городской театр» відгуки про вистави та бенефіси, поставлені на сцені Житомирського театру. Вони слугували інформаційно-рекламними повідомленнями з метою привабити ширше коло глядачів до перегляду тих чи інших театральних заходів.

Відвідання театральних вистав було однією з найбільш поширених форм проведення вільного часу для значної частини містян. Першість була за губернським центром, де ще на початку XIX століття з'явився стаціонарний театр. Театральний репертуар здебільшого складався з творів російських класиків та перекладених з французької, німецької, італійської п'єс, хоч наприкінці XIX – на початку XX століття цензура дозволила вистави українською та польською мовами. Окрім виступів місцевих труп, житомиряни та гості міста мали змогу насолодитися виступами відомих театральних колективів М. Кропивницького, М. Садовського, П. Саксаганського, М.

Старицького, а також російських акторів Г. Федотової, М. Ходотова та інших [354, С. 18, 30].

Мандрівні театральні трупи виходили на сцену не лише у губернському центрі. До прикладу, у 1897 р. Кременець відвідав український колектив під керівництвом режисера Світлова. Особливий успіх серед глядачів, за оцінкою місцевого кореспондента, мала опера «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського та драма «Грішниця» [152, С. 4].

Приміщення Житомирського театру використовувалося також для проведення благодійних заходів. Так, у лютому 1897 р. на його сцені йшла вистава драматичного гуртка, кошти від якої були направлені комітету з боротьби з епідемією тифу серед найбіднішого міського населення [154, С. 3].

Основною мовою театрального мистецтва того часу залишалася російська. Адже, за задумом влади, театр мав слугувати не лише формою задоволення культурних потреб міського населення, а й засобом утвердження російської культури. Ось що писав кореспондент «Вольни» у 1892 р.: «в нашому місті театр необхідний не лише як храм насолоди та школа виховання моралі, а й як центр, що духовно зв'язує певною мірою всю російську місцеву громаду [...]» [148, С. 3].

Поступово мережа театрів у Волинській губернії розширилися. Так, станом на 1913 рік у переважній більшості повітових центрів були або стаціонарні театральні приміщення, або літні театри [133, С. 225–226]. Збільшується їх кількість й у Житомирі: з'являються театр «Аркадія», Малий театр та інші.

Варто зауважити, що відсутність стаціонарних театральних приміщень часто ставала на заваді функціонуванню й літніх театрів. Зокрема, орендарі громадського саду у Луцьку, обґрунтовуючи своє прохання про переобладнання наявної будівлі для облаштування цирку, у 1893 р. поскаржились у міську управу, що «літній міський театр, як виявилось на практиці, зовсім не виправдовує свого призначення, так як у м. Луцьку немає

зимового міського театру, а, відповідно, немає й театральної трупи, у зв'язку з чим літнє театральне приміщення слугує лише для вистав мандрівних труп, які іноді випадково з'являються та, в свою чергу, не в стані привабити в театр відвідувачів [...]» [24, арк. 52 зв. –53].

На межі XIX та XX століть у повсякденне життя міських жителів входить новий вид мистецтва – кіно. Перший показ кінострічки у Російській імперії відбулися ще восени 1896 р. в Москві. Це була загальновідома сьогодні кінокартина братів Люм'єр про потяг, що прибуває на залізничну станцію [272, С. 24]. Поступово склалося жанрове різноманіття: з'явилися кінокомедії, драми, бойовики, науково-пізнавальні стрічки. Тодішні кіносеанси тривали не більше 20-25 хвилин.

Певний час не існувало стаціонарних кінотеатрів, а власники кіноапаратури гастролювали містами та містечками імперії, демонструючи німі чорно-білі стрічки у непристосованих для цього приміщеннях. Лише на початку XX століття з'являються так звані «електротеатри», але показ кінострічок у них був лише одним із видів розваг, що пропонувалися відвідувачам. У перервах між сеансами виступали акробати, співаки тощо [272, С. 28]. Що ж до самих кіносеансів, то вони відбувалися під живий музичний супровід або озвучувалися за допомогою звукомонтажних пристроїв.

Новий вид проведення дозволя досить швидко завоював популярність. Так, станом на 1913 рік різного роду кінотеатри (електротеатри, кінематографічні театри, біоскопи тощо) з'явилися не лише у Житомирі, а й у більшості повітових центрах Волинської губернії [133, С. 225-226], і навіть у містечках (до прикладу, у м. Купіль був кінематографічний театр Будневича і Близнюкевича) [133, С. 226]. Учні міських училищ мали право на пільговий квиток на кіносеанс [69, арк. 28 зв.], до речі, як і на театральні постановки [45, арк. 81].

Для розваги містянам пропонувалося також відвідати різноманітні атракціони, виступи фокусників чи циркові вистави. До прикладу, в Житомирі

у 1897 р. гастролював престіджіратор (фокусник – авт.) Н. А. Козлов, що запрошував глядачів на «спіритичний, медіумічний та престіджіраторський вечір». Як розповідав кореспондент «Волыни», «особливо сподобалось публіці ловити срібні рублі у повітрі та «спіритичний» сеанс [...]» [155, С. 3].

Форми проведення дозвілля для пересічних міських мешканців різнилися від пори року. Взимку популярністю серед містян користувалися катання на ковзанах на спеціально влаштованих катках чи замерзлих водоймах. Як зауважив В. Короленко у своїх спогадах про Рівне 70-х рр. XIX ст., до розваг на ковзанках долучалися не лише діти, а й дорослі, серед яких і вчителі місцевого реального училища [248, С. 183].

З весняним потеплінням місцем масового відпочинку ставали громадські сади та парки, що існували у переважній більшості повітових міст губернії. Тут, окрім прогулянок алеями, можна було послухати музику чи подивитися театральну виставу на сцені літнього театру. Варто зауважити, що вхід у міські громадські сади зазвичай був платним, тож бажаючі мали придбати так звані «сезонні квитки», що діяли на усіх членів сім'ї, або ж здійснити одноразовий платіж. Додатково з відвідувачів стягувалася плата під час виступів оркестрів та «інших влаштованих розваг» [31, арк 204–205].

Житомиряни мали змогу також відвідувати стаціонарний приватний зоопарк «Віваріум», що працював щоденно [162, С. 3].

Доступними та традиційними формами проведення дозвілля усіма верствами міського населення упродовж усього досліджуваного періоду залишалися відвідування розважальних заходів, що влаштовувалися на міських майданах мандрівними труппами акторів та циркачів під час щорічних ярмарків. У тимчасових балаганах, що з'являлися у цей час у волинських містах та містечках, до уваги відвідувачів пропонувалися не лише перегляд театральних вистав та циркових виступів, а й демонстрація колекцій пересувних музеїв [26, арк. 80], в яких зазвичай експонувалися всілякі «дива». Упродовж днів ярмарки

тут також активно діяли шахраї, які організовували азартні ігри в карти, наперстки тощо [92, арк. 92].

Поступово у повсякденне життя містян ввійшов такий вид проведення вільного часу як прочитання книжок, про що опосередковано свідчить зростання бібліотечної мережі Волинської губернії упродовж усього досліджуваного періоду. У 1866 р. в Житомирі була відкрита перша публічна бібліотека [304, С. 83], яка тривалий час залишалася і єдиною. Згодом мережа бібліотечних закладів значно розширилася, а до їх створення долучилися й різні товариства. Так, якщо у 1904 р. послугами бібліотек мали змогу користуватися мешканці 10 з 12 офіційних міст Волині (окрім Володимир-Волинського та Ковеля) [111, С. 0125], а їх загальна кількість дорівнювала 19, то у 1910 р. й у цих містах з'явилися постійні бібліотеки [112, С. 620]. Серед незаможних містян популярністю користувалися бібліотеки та читальні, відкриті на кошти місцевих комітетів товариства тверезості; тут для потреб читачів пропонувалися книги, журнали та газети [127, С. 22]. Одним із перших такий заклад був відкритий в 1897 р. в губернському центрі. Так, в перший день його функціонування «з'явилося читачів всього вісім осіб, в наступний день прийшло шістнадцять читачів. Коли ж містом були розклеєні сповіщення про відкриття читальні, то кількість відвідувачів її почала прогресивно збільшуватись, тож останнім часом в деякі дні кількість читачів досягала більше шістдесяти осіб щоденно» [49, арк. 147]. Відвідували їх в основному ремісники, учнів місцевих училищ, службовці, робітники, приїжджі селяни тощо, тобто усі ті, хто не мав можливості оплатити абонемент у публічній бібліотеці [279, С. 95]. Існували бібліотечні збірки при навчальних закладах, клубах, місцевих військових відомствах, які «також слугують освітньою силою для населення» [88, арк. 49].

У зазначений для дослідження період у містах Волинської губернії з'явилися музейні заклади, перший з яких був заснований у Житомирі в 1865 році. У 1901–1913 рр. Житомирський музей перебував у підпорядкуванні

Товариства дослідників Волині, а у 1914 р. він виділився в самостійну установу під назвою «Центральний волинський музей» [304, С. 86]. Відвідувати його мали змогу усі бажаючі. Церковні православні братства також долучалися до збереження пам'яток історії, створюючи давньосховища, хоч екскурсії тут проводились з нагоди великих церковних свят чи приїзду високопоставлених державних та громадських діячів [257, С. 111].

Існували й приватні музейні заклади. Так, у 1908 р. при сільськогосподарському складі у Рівному його завідувач Г. Окенцкий організував збирання та експонування речей, які на його прохання приносили сюди місцеві землевласники. Серед музейної колекції був стародавній одяг, зброя (козацька, турецька, польська), монети хрести тощо [106, арк. 63].

Кінець XIX – початок XX століття ознаменувався ростом зацікавлення населення Російської імперії здоровим способом життя. Це торкнулося і міст Волинської губернії. Тут з'явилися різні товариства, що пропагували заняття фізкультурою та спортом. Окрім згаданого вище Житомирського товариства любителів фізичних вправ, активну діяльність розгорнуло «Волинське гімнастичне товариство «Сокіл», основною метою функціонування якого було «фізичне удосконалення та поширення ідей фізичного розвитку в ширших колах населення» Волинської губернії [56, арк. 64]. За ініціативи цих громадських об'єднань організовувалися велосипедні подорожі мальовничими околицями міст, а також перегони на велосипедах, які приваблювали «багаточисельну публіку» [161, С. 3].

Слід зауважити, що мешканці повітових міст мали менші можливості урізноманітнити своє дозвілля порівняно з населенням губернського центру. До прикладу, станом на 1897 рік, за твердженням місцевого кореспондента: «в Рівному – хоч конем грай: чайних немає, читалень немає, народних читань не проводиться [...]. Молодь з простого люду [...] безцільно вештається вулицями, лузаючи насіння [...]» [151, С. 3]. На початку XX століття ситуація дещо

поліпшується завдяки появі кінотеатрів та діяльності товариств тверезості, але людність невеликих міст та містечок Волинської губернії мала обмежені можливості урізноманітнити своє дозвілля.

Загалом, протягом окресленого для дослідження періоду мережа культурно-розважальних закладів у Волинській губернії значно зросла. До організації дозвілля містян активно долучалися громадські товариства та навчальні заклади. На початку ХХ століття не лише у губернському центрі, а й у повітових містах з'явилися театри, кінотеатри, проводились публічні читання тощо. Мандрівні театральні трупи та виставки суттєво урізноманітнювали повсякденне життя жителів невеликих містечок.

Висновки до розділу 3.

Побут є невід'ємною складовою повсякденного життя соціуму. Перед містянами Волинської губернії упродовж усього досліджуваного періоду виникали проблеми, вирішення яких потребувало залучення як значних коштів, так і технічних нововведень. В той же час, новації часто провокували спротив окремих мешканців міст, спричинений нерозумінням або ж небажанням їх введення.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. частково були вирішення питання покращення водопостачання населення, освітлення міських вулиць та майданів, їх забрукування. На початку ХХ ст. у повсякденне життя міського соціуму ввійшли технічні нововведення, серед яких електричне освітлення, механічні засоби пересування тощо. В той же час варто зауважити, що традиційні способи вирішення окреслених побутових проблем ще тривалий час були домінуючими у волинських містах.

Традиційність суспільства відобразилась й у домінанті релігії у всіх сферах життя містян Волинської губернії. Приналежність до того чи іншого віросповідання була визначальним чинником нормування повсякдення міського соціуму. В той же час православ'я, як панівна релігія Російської

імперії, визначало на загальнодержавному рівні правила життєвого розпорядку для усіх без винятку мешканців держави.

Рівень освіченості населення є однією з визначальних характеристик модерного суспільства. Варто зауважити, що міські мешканці Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст. мали значно більші можливості здобути освіту, ніж населення сільської периферії, але, очевидно, кількість та доступність наявних навчальних закладів були недостатніми, оскільки менше половини волинських містян уміли читати чи писати.

В той же час освітні установи відігравали роль не лише центрів зосередження освітніх та культурних цінностей, а й як допоміжного засобу економічного процвітання. Так, містяни не лише мали змогу навчати своїх дітей у школах різних рівнів, що знаходилися у їхньому місті, а й долучали навчальні установи до його господарського життя, оскільки сюди прибували жителі сусідніх сільських поселень, які, відповідно, потребували надання необхідних їм послуг у харчуванні та проживанні.

Школи також долучалися до організації дозвілля міських мешканців, адже за їх ініціативи проводилися різноманітні публічні просвітницькі лекції та розважальні заходи.

Загалом, саме традиції проведення вільного часу містянами упродовж досліджуваного періоду зазнали значних якісних змін. Так, на початку XX ст. у волинських містах з'явилися кінотеатри, перегляд кіносеансіву яких був більш доступним для пересічного люд, ніж театральні постановки. В той же час зберігалися традиційні види розваг, що різнилися залежно від пори року. Міські управління та громадські товариства всіляко сприяли розширенню мережі та способів задоволення потреб міського люду у проведенні корисного дозвілля, долучаючись до організації масових заходів різної спрямованості, таких як відкриті читання просвітницького характеру та святкування релігійних дат.

ВИСНОВКИ

Результатом дисертаційного дослідження стали наступні висновки.

Отож, був з'ясований стан наукового вивчення проблеми, у процесі якого було проаналізовано доробок сучасних українських та зарубіжних вчених щодо висвітлення теми повсякденного життя як в методологічному, так і в власне конкретно-історичному розрізі. Утвердження історії повсякденності в європейській історіографії традиційно пов'язують з діяльністю французької наукової школи «Анналів» у 60–70-х рр. ХХ ст. В той же час варто зауважити, що ця проблематика ввійшла до кола зацікавлень українських істориків лише в останнє десятиліття. На сьогодні бракує вітчизняних праць, присвячених реаліям щоденного життя містян Волинської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., тоді як в сучасній російській історіографії наявний значний масив напрацювань щодо висвітлення питання повсякдення мешканців різних регіонів Російської імперії. Окремі аспекти міської повсякденності Волині в окреслений для дослідження період ввійшли в загальні доробки щодо вивчення проблеми міста та його місця в структурі держави.

Охарактеризовано джерельну базу проблеми повсякденного життя міських мешканців Волинської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Для репрезентативності викладу її було поділено на кілька груп: директивні матеріали загальнодержавного, губернського та міського призначення, діловодна документація міських управлінь, загальноросійські законодавчі акти, статистичні та довідкові збірники, матеріали періодичної преси, музейні джерела, джерела особового походження. Найбільш інформативними є журнали міських управлінь, справи з якими зосереджені в обласних архівах Житомира, Луцька, Рівного та Тернополя, а також в Центральному державному архіві України у м. Києві. Саме в них наявні дані щодо основних проблем щоденного життя містян Волині, вміщені їх скарги та прохання, які характеризують загальні аспекти тогочасного повсякдення. Серед опублікованих джерел варто виокремити статистичні та довідкові збірки, які подають інформацію про

кількісний, становий, національний, віросповідний склад міської людності. У місцевих періодичних виданнях збереглися окремі дані щодо специфіки міського дозвілля. Корпус джерел особового походження, що стосуються повсякденного життя містян Волині, є обмеженим, тож було залучено лише єдину автобіографічну повість В. Короленка.

Визначено методологічні засади дослідження, для чого було проаналізовано доробок сучасних вчених щодо проблеми дефініції поняття та предметного поля історії повсякденності. Відповідно, було представлено авторське бачення предмету висвітлення повсякдення міських жителів Волинської губернії у досліджуваній період. Поставлені завдання вирішувалися також згідно з загальнонауковими та спеціальними історичними методами дослідження.

Визначено основні семантичні риси, притаманні міському простору Волинської губернії. Під статус офіційного міста Волинської губернії підпадало лише дванадцять міських поселень, у 1903 р. до їх числа був доєднаний позаштатний Здолбунів. Статистичні дані щодо кількості містечок різняться упродовж усього періоду дослідження, що було спричинене труднощами з зарахуванням того чи іншого населеного пункту до розряду міських поселень, відповідно їх кількість коливалася у межах 140. Власне міському простору Волині у досліджуваній період були притаманні непорядкованість та антисанітарний стан. Обов'язкові приписи міської влади, спрямовані на вирішення окресленої проблеми, частково змінили ситуацію лише на початку ХХ ст.

Проаналізовано основні засади правового регулювання міського управління. Врядування волинськими містами упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. здійснювалося на основі загальнодержавних законодавчих актів: «Грамоти на права та вигоди містам Російської імперії» та міських положень 1870 р. та 1892 р. В той же час тривалий час зберігалася дія магдебурзького міського права. Впровадження у дію нового міського

законодавства у волинських містах мало свої характерні особливості. Введення позастанового виборчого законодавства дало часткові позитивні наслідки, адже воно було обмежене майновим та національним цензом. Управління окремими містами Волинської губернії мало власні специфічні риси, адже п'ять міських поселень перебували у приватній власності.

Виокремлено характерні особливості громадського життя містян, якому були притаманні як загальнодержавні, так і місцеві риси. Діяльність партій не набула особливого поширення серед міської людності, тоді як на початку ХХ ст. з'явився ряд громадських товариств та організацій, до функціонування яких долучилася значна кількість міських мешканців Волині. Було зауважено, що значна кількість новостворених організацій об'єднувала своїх членів за конфесійною ознакою. Серед товариств також основну масу складали ті, метою діяльності яких було урізноманітнення дозвілля за рахунок влаштування різних розважальних заходів, часто з благодійними цілями.

Проаналізовано основні характеристики міського соціуму. Містам Волинської губернії упродовж досліджуваного періоду була притаманна значна неоднорідність людності, як у становому, так і в національному розрізі. Серед міських поселень також виокремлювалися ті, в яких окрема національна група домінувала. В той же час упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. найбільшу частку в національній структурі населення займали євреї, тоді як у становій – міщани. Складовою частиною соціуму традиційно вважається сім'я, але, на жаль, відсутність необхідних даних дає можливість висвітлити лише окремі загальні аспекти окресленої проблеми. Зокрема, було з'ясовано, що індекси шлюбності та розлучуваності в містах Волинської губернії значно відрізнялися від тих же показників у губернії загалом.

Розкрито особливості побутового забезпечення містян. Перед мешканцями волинських міст упродовж досліджуваного періоду особливо гостро стояло питання забезпечення їх якісною питною водою, основними джерелами якої залишалися природні водойми. В той же час кінець ХІХ –

початок ХХ ст. ознаменувався впровадженням технічних новацій у повсякденне життя містян, що дозволило частково подолати основні побутові проблеми, пов'язані з дотримання санітарної безпеки у місті. У кінці ХІХ ст. у волинських містах з'являються електричні вуличні ліхтарі, поступово використання електрики поширюється й на державні та приватні установи та заклади. На початку ХХ ст. мешканці окремих міст губернії отримують можливість користуватися телефоном, хоча повноцінна мережа телефонного зв'язку, яка б об'єднувала усі міські поселення Волині, так і не була споруджена. У цей же період на вулицях волинських міст та містечок з'являються нові види транспорту такі як автомобілі та мотоцикли, а у губернському центрі до послуг пасажирів – й трамвай. В той же час основним засобом пересування залишався гужовий транспорт.

Висвітлено роль освіти на формування міського середовища. Навчальні заклади упродовж досліджуваного періоду відігравали роль як освітнього, так і культурного чинника повсякденного життя міського соціуму Волинської губернії. В той же час рівень освіченості містян дає змогу зробити висновок щодо недостатньої кількості освітніх установ в волинських містах. Варто також зауважити, що мешканці волинських міст були безпосередньо зацікавлені у появі нових та збереженні старих освітніх закладів, які займали значне місце в економічному житті поселення.

Прослідковано основні фактори впливу церкви на перебіг щоденного життя міських мешканців. Також висвітлено конфесійну структуру міського соціуму Волині. Мешканцям Волинської губернії упродовж усього досліджуваного періоду були притаманні традиційні риси суспільного устрою, відповідно, роль церкви позначалася на усіх сферах повсякденного життя, в тому числі й містян. Поліконфесійність міської людності впливала також на просторову семантику міст та містечок, що відобразилося навіть у назвах їх вулиць та районів. Незважаючи на значну кількість представників інших

віросповідань, саме православ'я було домінантою, яка впливала на регулювання міського життя.

Окреслено характерні риси проведення та організації дозвілля містянами. У переважній більшості міст Волинської губернії упродовж другої половини XIX – початку XX ст. їх мешканці були обмежені у виборі способів проведення власного вільного часу в закладах культури, оскільки лише у кількох міських поселеннях були наявні постійні театри. Відповідно, основними культурно-розважальними заходами, влаштованими для місцевих мешканців громадськими товариствами різного спрямування, залишалися масові святкування релігійних та державних свят, а також прочитання публічних просвітницьких лекцій. В той же час з кінця XIX ст. в волинських містах з'являються кінотеатри, які були досить доступним способом проведення дозвілля для пересічних містян.

Серед перспектив майбутніх досліджень виокремлено проблеми: особливостей приватного побуту містян Волинської губернії; дослідження внутрішньосімейних стосунків міських мешканців; з'ясування рівня взаємодії та впливів між міським та периферійним сільським середовищем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Державний архів Волинської області

Ф. 3. Луцька міська управа

1. Оп. 1. Спр. 11. Огляд діяльності Острозького Кирило-Мефодіївського церковного братства за 1895–1896 рр. та інструкція для управління Острозьким жіночим училищем графа Блудова. 15 арк. 1876–1896 рр.
2. Оп. 1. Спр. 18. Матеріали про відкриття в м. Луцьку чоловічої гімназії (протоколи засідань міської думи, постанови, списки пожертв на відкриття гімназії, проект плану утримання гімназії та ін.). 444 арк. 1883–1894 рр.
3. Оп. 1. Спр. 20. Постанови Луцької міської думи. 109 арк. 1885 р.
4. Оп. 1. Спр. 25. Постанови Луцької міської думи за 1887 рік. 116 арк. 1887 р.
5. Оп. 1. Спр. 26. Матеріали про будівництво електростанції в м. Луцьку та електричне освітлення міста. Протоколи засідань міської думи, постанови та листування. 332 арк. рр.
6. Оп. 1. Спр. 28. Постанови Луцької міської думи. 94 арк. 1888 р.
7. Оп. 1. Спр. 30. Постанови Луцької міської думи. 68 арк. 1889 р.
8. Оп. 1. Спр. 31. Постанови Луцької міської думи. 191 арк. 1889–1890 рр.
9. Оп. 1. Спр. 43. Постанови Луцької міської думи. 119 арк. 1893 р.
10. Оп. 1. Спр. 106. Матеріали (протоколи засідань і постанови Волинського губернського правління та Луцької міської думи, витратні відомості, списки хворих) та листування з волинським губернатором щодо епідемії холери в м. Луцьку і боротьбі з нею. 422 арк. 1885–1895 рр.
11. Оп. 1. Спр. 107. Журнал засідань Луцької міської думи за 1895 р. 219 арк. 1895 р.
12. Оп. 1. Спр. 112. Інвентарна книга м. Луцька (опис меж міської зеилі, майданів, вулиць, будівель і споруд та ін.). 45 арк. 1895–1923 рр.

13. Оп. 1. Спр. 160. Листування з волинським губернатором та ін. про будівництво водогону в м. Луцьку й проект договору про водопостачання міста. 175 арк. 1896–1921 рр.
14. Оп. 1. Спр. 395. Постанови Луцької міської думи за 1900 рік. 137 арк. 1900 р.
15. Оп. 1. Спр. 527. Листування з Волинським губернським правлінням, постанови Луцької міської думи про стягнення податку з візників м. Луцька та про встановлення такси за проїзд. 198 арк. 1902–1915 рр.
16. Оп. 1. Спр. 544. Листування з Волинським губернським присутством, постанови Луцької міської думи та прохання жителів щодо благоустрою головного майдану і міського саду в м. Луцьку. 254 арк. 1903–1908 рр.
17. Оп. 1. Спр. 546. Постанови Луцької міської думи. За 1903 р. 115 арк. 1903 р.
18. Оп. 1. Спр. 875. Постанови Луцької міської думи за 1909 р. 187 арк. 1909 р.
19. Оп. 1. Спр. 882. Прохання домовласників м. Луцька та постанови міської думи про освітлення вулиць і майданів м. Луцька 33 арк. 1909–1911 рр.
20. Оп. 1. Спр. 884. Прохання жителів м. Луцька та постанови міської думи щодо благоустрою вулиць і майданів м. Луцька. 58 арк. 1909–1919 рр.
21. Оп. 1. Спр. 885. Проект облаштування телефонної мережі загального користування в м. Луцьку та листування з Волинським губернським правлінням щодо цього питання. 96 арк. 1909 – 1914 рр.
22. Оп. 1. Спр. 937. Постанови Луцької міської думи за 1910 р. 172 арк. 1910 р.
23. Оп. 1. Спр. 983. Листування з волинським губернатором, Київською міською управою та Ізюмським і Камчатським полками про дозвіл щодо автобусного руху м. Луцьком та розквартирування військ. 61 арк. 1911–1914 рр.
24. Оп. 1. Спр. 1053. Постанови Луцької міської думи за 1912 р. 187 арк. 1912 р.

25. Оп. 1. Спр. 1133. Листування з Волинським губернським присутствієм та заяви жителів м. Луцька щодо благоустрою й санітарного стану вулиць і майданів м. Луцька. 212 арк. 1913–1915 рр.

26. Оп. 1. Спр. 1139. Листування з волинським губернатором про склад населення м. Луцька за майновим станом, ступенем освіти, роду занять і т. д. 60 арк. 1913–1914 рр.

Ф. 413. Ковельська повітова управа.

27. Оп. 1. Спр. 1. Доповіді Ковельському повітовому земському зібранню про створення санітарних організацій, про земські пошти та ін. (97 доповідей) і журнал Ковельського повітового земського зібрання. 85 арк. 1913 р.

Державний архів Житомирської області

Ф. 62. Житомирська міська управа

28. Оп. 1. Спр. 83. Прохання інженер-полковника Чернова та Сирокомського дозволити побудувати водогони в м. Житомирі. 306 арк. 1880–1889 рр.

29. Оп. 1. Спр. 854. Про віддачу в експлуатацію міського водогону. 200 арк. 1898–1904 рр.

30. Оп. 1. Спр. 1058. Про віддачу міського театру в оренду, про слабку групу театру. Фінансові рахунки та квитанції. 207 арк. 1908 р.

31. Оп. 1. Спр. 1180. Про освітлення міста електрикою. 129 арк. 1905–1911 рр.

32. Оп. 1. Спр. 1201. Про трамвайний рух в місті, про брукування. 66 арк. 1907–1908 рр.

33. Оп. 1. Спр. 1245. Звіт про діяльність Житомирського товариства взаємної допомоги працюючих за 1913 р. 6 арк. 1913–1914 рр.

34. Оп. 1(дод.). Спр. 36. Про відкриття в Житомирі безкоштовної народної читальні. 151 арк. 1895–1900 рр.

35. Оп. 1(дод.). Спр. 143. Про благоустрій міста, про покращення його санітарного стану. 62 арк. 1908 р.

36. Оп. 2. Спр. 312. Про постачання міста недоброякісною водою, про руйнування водогонних труб, про епідемічні захворювання в військових частинах. 14 арк. 1910 р.

Ф. 70. Канцелярія волинського губернатора.

37. Оп. 1. Спр. 543. Про відрядження волинського губернатора генерал-майора Ф. Ф. Трепова по губернії [Рапорти повітових справників та дані про стан повітів]. 39 арк. 1896 р.

38. Оп. 2. Спр. 24. Циркуляри волинського губернатора повітовим справникам та житомирському поліцмейстеру про встановлення суворого нагляду за недопущенням заборонених видань, про збір пожертв на користь сліпих, про закриття шкіл, що працюють без належного на те дозволу, про суворий нагляд за діяльністю різних приватних просвітницьких товариств та ін. 307 арк. 1907–1914 рр.

Ф. 80. Житомирське приватне 8-класне чоловіче та жіноче комерційне училище Н. А. Ремезової.

39. Оп. 1. Спр. 33. Про влаштування шкільних свят та екскурсій з учнями. 28 арк. 1914 р.

Ф. 161. Волинське губернське у земських та міських справах присутствіє.

40. Оп. 1. Спр. 9. Справа Волинського губернського у міських справах присутствія. Обов'язкові постанови у місті Ковель. 345 арк. 1904–1911 рр.

Ф. 329. Волинське губернське у справах про товариства присутствіє.

41. Оп. 1. Спр. 3. Реєстр товариств та спілок в Волинській губернії. Частина 1. 105 арк. 1906–1912 рр.

42. Оп. 1. Спр. 12. Про заснування Артистичного товариства в місті Луцьк. 79 арк. 1907 р.

43. Оп. 1. Спр. 14. Про заснування Житомирського товариства захисту жінок. 17 арк. 1907–1914 рр.

44. Оп. 1. Спр. 45. Про заснування Здолбунівського чеського благодійного та просвітницького товариства. 42. арк. 1910 р.

45. Оп. 1. Спр. 94. Про заснування товариства опіки над бідними жінками та дітьми євреїв міста Кременця. 33 арк. 1912 р.

46. Оп. 1. Спр. 122 А. Листування з Головним управлінням у справах місцевого господарства, з житомирським поліцмейстером про утвердження статуту Волинського фотографічного товариства. 20 арк. 1909 р.

Державний архів Рівненської області

Ф. 165. Рівненська міська управа.

47. Оп. 1. Спр. 23. Листування Рівненської міської управи з фірмами й особами щодо складання проекту кошторису на будівництво електростанції та водогону в м. Рівне. 249 арк. 1911–1912 рр.

Ф. 168. Управління 8-ого Острозького маєтку Київського удільного округу.

48. Оп. 1. Спр. 25. Листування з управляючим 8-им Острозьким маєтком. 52 арк. 1911–1919 рр.

49. Оп. 1. Спр. 55. Листування з поліцейським управлінням та управляючим 8-им Острозьким маєтком. 133 арк. 1913 р.

Ф. 215. Рівненське реальне училище.

50. Оп. 2. Спр. 23. Циркуляри та розпорядження попечителя Київського навчального округу щодо учнівських літературних читань і публічних лекціях, про наукову роботу викладачів середніх навчальних закладів. 26 арк. 1862–1881 рр.

51. Оп. 2. Спр. 42. Циркуляри попечителя Київського навчального округу з питань навчального процесу, про боротьбу з поширенням революційної агітації серед учнів, правила для учнів середніх навчальних закладів. 63 арк. 1879–1880 рр.

52. Оп. 2. Спр. 45. Циркуляри попечителя Київського навчального округу про боротьбу з епідемічними захворюваннями, про санітарний нагляд, списки вчителів училища, програми на 1906–1907 навчальний рік та ін. 205 арк. 1906 р.

53. Оп. 2. Спр. 46. Циркуляри попечителя Київського навчального округу про ведення звітності щодо стану навчальних закладів, про проведення

святкування 100-річчя з дня народження М. В. Гоголя та ін. 294 арк. 1909–1910 рр.

54. Оп. 2. Спр. 72. Рапорти помічників класних наставників про позакласний нагляд за учнями. 44 арк. 1912 р.

55. Оп. 2. Спр. 920. Прохання меламедів євреїв про право на навчання єврейських дітей в приватних школах. 168 арк. 1891 р.

Ф. 283. Острозьке міське спрощене громадське управління.

56. Оп. 1. Спр. 3. Журнал Острозького зібрання міських уповноважених. 122 арк. 1887–1888 рр.

Ф. 359. Дубенське міське спрощене громадське управління.

57. Оп. 1. Спр. 2. Журнали зібрання дубенських міських уповноважених за 1900 рік. 119 арк. 1900 р.

58. Оп. 1. Спр. 5. Журнали зібрання уповноважених м. Дубно за 1903 рік. 134 арк. 1903 р.

59. Оп. 1. Спр. 10. Журнали зібрання міських уповноважених за 1910 рік. 410 арк. 1910 р.

60. Оп. 1. Спр. 11. Журнали зібрання міських уповноважених за 1911 рік. 465 арк. 1911 р.

Ф. 568. Рівненська жіноча гімназія.

61. Оп. 1. Спр. 1. Циркуляри попечителя Київського навчального округу щодо надання інформації про революційні виступи учениць в 1905–1906 рр., донесення начальника гімназії щодо цього питання, списки членів батьківського комітету, прохання батьків про звільнення їх дітей від плати за навчання, вивчення необов'язкових предметів, заяви викладачів про місцезнаходження їх під час відпусток та ін. 228 арк. 1905–1906 рр.

Державний архів Тернопільської області

Ф. 242. Кременецька міська дума

62. Оп. 1. Спр. 31. Журнали міської думи. Книга протоколів нарад членів міської думи щодо благоустрою міста Кременця. 149 арк. 1884 р.

63. Оп. 1. Спр. 54. Журнали міської думи за 1905 рік. Книга протоколів нарад членів міської думи. 187 арк. 1905 р.

64. Оп. 1. Спр. 64. Книга протоколів нарад членів міської думи. 387 арк. 1913 р.

65. Оп. 1. Спр. 65. Журнали Кременецької міської думи за 1914 рік. Книга протоколів нарад членів міської думи. 356 арк. 1914 р.

Ф. 240. Кременецький повітовий комітет попечительства про народну тверезість Волинської губернії.

66. Оп. 1. Спр. 1. Програма питейної реформи, звіти про облаштування чайних і при них читалень та вечорів народних читань, заяви та списки членів попечительства про народну тверезість, брошура «Казенная продажа питей», кошторис спеціальних коштів комітету та прохання про влаштування на роботу при відкритих їдальнях. Ч. 1. 268 арк. 1896–1898 рр.

Центральний державний історичний архів України у м. Київ

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління.

67. Оп. 1. Спр. 385. Огляд найважливіших дізнань, що здійснювалися в Житомирському управлінні за 1897 рік (друк). 166 арк. 1902 р.

Ф. 442. Канцелярія київського, подільського, волинського генерал-губернатора.

68. Оп. 34. Спр. 1415. Про відкриття в містах Бар, Умані, Каневі та інших містах училищ. 481 арк. 1857–1869 рр.

69. Оп. 44. Спр. 437. По представленню волинського губернатора про відрахування з Новоград-Волинської міської думи Рівненського та Острозького повітів та підпорядкування їх у господарському й громадському управлінні Дубенській міській думі. 25 арк. 1865–1866 рр.

70. Оп. 108. Спр. 130. Про введення в м. Житомирі нового міського положення, відповідно до Височайшого розпорядження 29 квітня 1875 року. 99 арк. 1875–1883 рр.

71. Оп. 527. Спр. 79. По проханню статського радника Івана Велісарія про надання йому посади. 17 арк. 1889 р.
72. Оп. 532. Спр. 181. По поданню волинського губернатора з копією всепідданішого звіту про стан ввіреної йому губернії за 1878 рік. 109 арк. 1879 р.
73. Оп. 539. Спр. 154. По поданню волинського губернатора з копією всепідданішого звіту про стан губернії за 1885 рік. 202 арк. 1886 р.
74. Оп. 549. Спр. 25. Про введення міського положення в містах: Новоград-Волинському, Заславі, Острозі, Старокостянтиніві та Рівному на засадах 16 червня 1870 року. 58 арк. 1880–1882 рр.
75. Оп. 549. Спр. 43. Про введення міського положення в мм. Луцьку, Ковелі, Володимир-Волинському, Кременці та Овручі Волинської губернії. 277 арк. 1880–1887 рр.
76. Оп. 623. Спр. 66. Про не найменування караїмів євреями. 4 арк. 1893 р.
77. Оп. 631. Спр. 217 (ч. 1). Справа про надання губернаторами копій розпоряджень, які ними видаються щодо питань адміністративного управління та проведення нових заходів. 152 арк. 1901 р.
78. Оп. 636. Спр. 647 (ч. 1). Про товариства і спілки, утвержені відповідно до закону 4 березня 1906 р. 851 арк. 1906–1909 рр.
79. Оп. 643. Спр. 1. Справа із паперів що стосуються різних предметів. 752 арк. 1931 р.
80. Оп. 653. Спр. 121. Про утворення з поселення Здолбунів міського поселення. 194 арк. 1900–1906 рр.
81. Оп. 657. Спр. 55. По заяві Івана Карташова щодо порушень в Житомирській міській управі. 15 арк. 1904 р.
82. Оп. 657. Спр. 66. Про благоустрій міст, містечок, сіл та селищ Південно-Західного краю в будівельному та санітарному відношеннях. 134 арк. 1904–1912 рр.
83. Оп. 666. Спр. 4. Справа з різним листуванням. 369 арк. 1913–1914 рр.

84. Оп. 666. Спр. 26. З обов'язковими постановами по Волинській губернії. 121 арк. 1910–1913 рр.

85. Оп. 667. Спр. 5. Справа з паперами, що не потребують виконання. Реєстри журналів земських зібрань щодо мобілізації. 232 арк. 1914 р.

86. Оп. 860. Спр. 256. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ за 1910 рік. 222 арк. 1910 р.

Ф. 486. Київська палата цивільного суду.

87. Оп. 4. Спр. 119а. Накази Правлячого Сенату. 179 арк. рр.

Ф. 692. Київський округ шляхів сполучення.

88. Оп. 11. Спр. 150 (1896). По заяві князів І. та А. Любомирських про дозвіл на влаштування в м. Рівне, на Києво-Брестському шосе водогону та електричного трамваю. 12 арк. 1896–1897 рр.

Ф. 707. Управління Київського навчального округу.

89. Оп. 169. Спр. 48. Про виникнення серед учнів таємних товариств розпусти під назвами «Ліги вільного кохання», «Дорефа», «Лови момент» та ін. 44 арк. 1908 р.

Ф. 1335. Волинське губернське жандармське управління.

90. Оп. 1. Спр. 974. Циркуляри Департаменту поліції та листування з помічниками начальника Волинського ГЖУ в повітах і іншими особами про розшук різних осіб. 840 арк. 1908 р.

91. Оп. 1 (секр. ч.). Спр. 1293. Листування з волинським губернатором щодо перевірки програм спектаклів та рефератів, що влаштовуються Луцьким відділенням єврейського літературного товариства, про правила ведення подвірних книг, складання донесень, про створення музею в м. Рівне та з інших питань. 146 арк. 1910 р.

Ф. 1598. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Луцькому, Ковельському та Володимир-Волинському повітах, м. Луцьк Волинської губернії.

92. Оп. 1. Спр. 174. Листування з начальником Волинського ГЖУ та унтер-офіцерами додаткового штату про встановлення спостереження за особами, які займаються переведенням емігрантів через кордон, про пограбування, пожежі, про організацію охорони потяга царя і з інших питань. 422 арк. 1909–1910 рр.

Опубліковані документи і матеріали

93. Высочайше утвержденное Городовое Положение 16/28 июня 1870 г. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.* Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1874. Т. XLV. Отделение первое. 1870. № 48498. С. 821–839.

94. Высочайше утвержденное Городовое Положение 11 июня. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье.* Санкт-Петербург: [б. и.], 1895. Т. XII. 1892. № 8708. С. 430–456.

95. Высочайше утвержденный, 26 ноября 1893 года, список городских поселений Московского, Киевского, и Виленского генерал-губернаторств, в коих вводится предусмотренное статьей 22 Высочайше утвержденного, 11 июня 1892 года, Городовое положение, упрощенное городское общественное управление. Приложение к № 10094. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье.* Санкт-Петербург: [б. и.], 1893. Т. XIII. 1895. № 10094. С. 313–314.

96. Города России в 1904 году. Санкт-Петербург: Центр. статист. ком. МВД, 1906. 876 с.

97. Города России в 1910 году. Санкт-Петербург: Центр. статист. ком. МВД, 1914. 1158 с.

98. Городские поселения Российской империи. В 7 тт. Санкт-Петербург, 1860. Т. 1. 466 с.

99. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. *Полное собрание законов Российской империи с 1649 года.* Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. XXII, 1784–1788. № 16187. С. 358–384.

100. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Киев: Тип. Штаба Киев. воен. Округа, 1887. Ч. 1. 365 с.
101. Законы о женщинах (сборник всех постановлений действующего законодательства, относящихся к женскому полу) / сост. Я. А. Канторович. Санкт-Петербург:, 1899. 273 с.
102. Законы о состояниях: (свод законов Т. IX, изд.1899 г., по Прод. 1906, 1908 и 1909 гг.): с разъяснениями, извлеч. из: Кодификационной объяснительной записки к Законам о состояниях, изд. 1899 г. [и др.] / Сост. Я. А. Канторович. 2-е изд., значит. доп Санкт-Петербург: Изд. Юридич. кн. склада «Право», 1911. 1032 с.
103. Луцьку 900 років: 1085–1985. Зб. документів і матеріалів. Київ: Наук. думка, 1983. 300 с.
104. Обзор Волынской губернии за 1906 год. Житомир: Волынская губернская типография, 1907. 53 с.
105. Обзор Волынской губернии за 1913 год. Житомир: Волынская губернская типография, 1914. 106 с.
106. Об укреплении начал веротерпимости. Именной Высочайший указ, данный Сенату. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье*. Санкт-Петербург: [б. и.], 1908. Т. XXV. 1905. № 26125. С. 257–258.
107. О воспрещении городским думам уменьшать и отменять содержание должностным лицам городского общественного управления до истечения сроков их службы или выбытия их из должности. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье*. Санкт-Петербург: [б. и.], 1886. Т. VI. 1888. № 5720. С. 228.
108. О временных правилах об обществах и союзах. Именной высочайший указ Правительствующему Сенату. *Российское законодательство X–XX вв. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. В 9-ти томах*. Москва. 1994. Т. 9. С. 208.

109. О порядке переименования селений в города. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 10 декабря [1863 г.]. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе*. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1866. Т. XXXVIII. Отделение второе. № 40621. С. 296–297.
110. О применении Городового положения 16 июля 1870 года к городам Западных губерний. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 6 июня [1875 г.]. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе*. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875. Т. L. Отделение первое. 1877. № 54640. С. 462–464.
111. Отчет Житомирской комиссии народных чтений за 1893–94 год (1-й год). Житомир: Типография Е. В. Коровицкой (газеты «Волынь»). 6 с.
112. Отчет о деятельности Волынского попечительства о народной трезвости за 1906 год. Житомир: Электропаровая типолитография М. Денепмана, 1908. 111 с.
113. Отчет о деятельности Волынского попечительства о народной трезвости за 1913 год. Житомир, 1917. 53 с.
114. Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. Житомир: Изд. Вол. губернск. статист. ком., 1885. 351 с.
115. Памятная книжка Волынской губернии на 1898 год. Житомир: Изд. Вол. губернск. статист. ком., 1898. 472 с.
116. Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. Житомир: Изд. Вол. губернск. статист. ком., 1900. 561 с.
117. Памятная книжка Волынской губернии на 1908 год. Житомир: Изд. Вол. губернск. статист. ком., 1907. 576 с.
118. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир: Изд. Вол. губернск. статист. ком., 1913. 548 с.

119. Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1912 г. Издание Дирекции народных училищ. Житомир: Типография насл. М. Дененмана, 1912. 333 с.
120. Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии. На 1914 г. Издание Дирекции народных училищ. Житомир: Типография насл. М. Дененмана, 1914. 461 с.
121. Памятная книжка на 1909–1910 г. Издание Дирекции народных училищ. Острог: Типография Ш. Шейнберга, 1909. 288 с.
122. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Санкт-Петербург: Изд. Центр. статист. ком. МВД, 1904. Т. VIII. Волынская губерния. 281 с.
123. Правила об упрощенном городском общественном управлении. Приложение к № 8708. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье*. Санкт-Петербург: [б. и.], 1895. Т. XII. 1892. № 8708. С. 170–171.
124. Проект Высочайше утвержденной редакционной комиссии по составлению проекта Гражданского уложения. URL: <http://oldlawbook.narod.ru/proektGU.htm> (дата звернения: 25.05.2017).
125. Список населенных мест Волынской губернии. Житомир: Волынская губернская типография, 1906. 219 с.
126. Статистический обзор Волынской губернии за 1900 год. Житомир, 1901. 97 с.
127. Устав Волынского общества содействия воспитанию детей с отделом защиты их. Житомир: Типография Городинской и Даенмана, 1900. 24 с.
128. Устав гимназий и прогимназий 19 ноября 1864 г. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург, 1865. Т. III. Столб. 1301–1311.
129. Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов С.-Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского.

1828 г. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.* Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. III. № 2502. С. 1097–1127.

130. Устав Общества исследователей Волыни. Житомир: Волынская губернская типография, 1900. 24 с.

131. Устав Попечительства о народной трезвости (Высочайше утвержден 20 декабря 1894 г.). Житомир: Волынская губернская типография, 1896. 9 с.

132. Устав Украинского общества «Просвіта» в Житомире. Статут українського товариства «Просвіта» у Житомирі. Житомир: Типография Е. И. Щербицкого, 1907. 17 с.

Періодика

133. Волынская жизнь. 1899. № 5.

134. Волынь. 1892. № 51.

135. Волынь. 1897. № 4.

136. Волынь. 1897. № 17.

137. Волынь. 1897. № 19.

138. Волынь. 1897. № 22.

139. Волынь. 1897. № 26.

140. Волынь. 1897. № 36.

141. Волынь. 1897. № 51.

142. Волынь. 1899. № 2.

143. Волынь. 1899. № 6.

144. Волынь. 1906. № 12.

145. Волынь. 1912. № 8.

146. Волынь. 1912. № 14.

147. Волынь. 1912. № 127.

148. Волынь. 1912. № 171.

Наукові видання, монографії, статті

149. Аверіна–Лугова Д. Міждисциплінарні зв'язки історії міської повсякденності. *Історія повсякденності: теорія та практика*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.). Переяслав-Хмельницький: [Б. в], 2010. С. 62–64.
150. Аверіна-Лугова Д. Ю. Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність: дис... канд. іст. наук. Сімферополь, 2009. 282 с.
151. Агапов Ю. Ю. Приватна освіта на Волині та її роль у збереженні самобутніх рис національних меншин URL: Режим доступ: <http://studentam.net.ua/content/view/7872/97/> (дата звернення: 14.03.2016)
152. Альков В. А. Загальнодоступний театр як явище міської культури в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX століття (на прикладі Харкова). *Сумська старовина*. 2010. № XXXI–XXXII. С. 95–106.
153. Альков В. А. «Повітряне безумство»: причини популярності аерошоу серед городян Російської імперії початку XX ст. (на матеріалах м. Харкова). *Третя Всеукраїнська наукова конференція «Людина в структурах повсякдення в історії України»*. Матеріали (м. Луганськ, 23–24 листопада 2011 р.). Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2011. С. 5–8.
154. Альков В. А. Повсякдення: проблема дефініції та предмету на локальному рівні. *Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць / ред. кол. В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов*. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. Вип. 7. С. 98–101.
155. Альков В. А. Трансформація харківського клубного дозвілля в умовах модернізаційних перетворень кінця XIX – початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Харків, 2013. № 1088. С. 30–38.
156. Альков В. А. Харків наприкінці XIX – на початку XX ст. дозвілля міських мешканців в умовах модернізації: дис... канд. наук, Харків, 2012. 354 с.

157. Альков В. Модерні розваги харків'ян наприкінці XIX – на початку XX ст. *Харків багатонаціональний: Збірник наукових праць*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. С.10–20.
158. Антонова С. Є., Цецик Я. П. Роль органів місцевого самоврядування у розвитку інфраструктури повітових міст Волині на початку XX ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип. 16. С. 11–16.
159. Аронов А. А. Досуговая культура в городах Курской губернии второй половины XIX – начала XX вв.: автореф. дис... к. и. н. Курск, 2012. 25 с.
160. Аскерова Л. Місцеві ресторани та трактири Чернігова XIX – початку XX ст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки*. 2011. № 8. С. 163–167.
161. Аскерова Л. С. Чернігів у XIX – на початку XX ст.: формування міського середовища: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернігів, 2011. 25 с.
162. Бармак М. Особливості проведення міської реформи 1870 р. у Волинській губернії. Україна в контексті європейської історії: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. С. 83–92.
163. Білик В. До історії відкриття Луцької чоловічої прогімназії (1895 р.). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада : історія, традиції, люди*: матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцького православного братства. Луцьк, 2007. С. 78–80.
164. Бойченко М. Повсякденність історична. *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: [Навч. посіб.]* / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ: Вища школа, 2002. С. 291–292.
165. Бондарчук П. М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації / Гол. ред. В. А. Смолій; Наук. ред. В.

М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2012. 322 с.

166. Борисенко В. Й., Г. А. Непорожня. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. Київ: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. 149 с.

167. Бородій А. І. Чисельність та розміщення єврейського населення у Волинській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Євреї в Україні: історія і сучасність*: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 20 берез. 2009 р.) / М-во освіти і науки України. Ін-т політ. та етнонац. досліджень ім. І. Кураса НАН України. Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир, 2009. С. 103–107.

168. Бригадина О. В. Парадигма повсякденності в ранній советській історії (1917 – начало 1920-х гг.): проблемное поле исследований. Российские и славянские исследование: науч. сб. / редкол.: А П. Сальков, О. А. Яновский (отв. редакторы) и [др.]. Минск: БГУ, 2011. Вып. 6. С. 212–222.

169. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV–XVIII вв.: В 3 т. Москва, 1986. Т. 1. Структура повседневности: Возможное и невозможное. 624 с.

170. Бубін А. Розвиток суспільного дошкільного виховання на Волині (початок XX ст.). *Освітній простір України*. 2014. Вип. 1. С. 4–10.

171. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.

172. Буравський О. А. Розселення, соціальний склад та професійна зайнятість польського населення Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т.12. с. 299–307.

173. Буравський О. А. Соціально-економічне становище Римо-католицької церкви на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.).

Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Історичне релігієзнавство. 2012. Вип. 6. С. 89–97.

174. Буравський О. Римо-католицька церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні в другій половині XIX ст. *Мандрівець*. Тернопіль, 2011. № 1. С. 43–46.

175. Бусько С. И. Велосипед в повседневной жизни белорусских губерний (конец XIX – начало XX вв.). *Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. / рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]*. Мінск.: БДУ, 2014. Вип. 9. С. 15–26.

176. Бушин В. С. Дозвілля мешканців повітового міста Павлограда на початку XX століття. *Історія і культура Придніпров'я*. 2001. Вип. 8. С. 80–89.

177. Бушин В. С. Південноукраїнське повітове місто кінця XVIII – початку XX століття: формування міського середовища Павлограда: автореф. дис... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2010. 22 с.

178. Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. Левківського М. В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. 630 с.

179. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.

180. Верменич Я. В., Дмитрук В. І., Архипова С. І. Міська історія України: проблеми початкового датування. Науково-довідкове видання. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 140 с.

181. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.

182. Вільшанська О. Л. Вдалиий шлюб в уявленнях городян у другій половині XIX – на початку XX ст. (на основі джерел особового походження та художньої літератури). *Проблеми історії України XIX – початку XX*. Київ, 2012. Вип. XX. С. 77–95.

183. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України кін. XIX – поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. 172 с.
184. Вільшанська О. Л. Реклама на рубежі XIX – XX ст. у повсякденному житті населення України. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. Вип. 12. С. 87–94.
185. Вітренко В., Коган Л. Новоград-Волинський у складі Російської імперії. Новоград-Волинський. Історія міста. Новоград-Волинський: НОВОГрад, 2010. С. 85–218.
186. Вітренко В., Коган Л. Транспорт і зв'язок. *Віртуальний музей міста Звягель: [сайт].* URL: <http://www.zviahel.info/museum/room6/room6-13> (дата зверення: 11.10.2016).
187. Воробьева Н. И. Формирование городской среды Ярославля в конце XIX–начале XX вв.: автореф. к. и. н. Архангельск, 2014. 21 с.
188. Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряму. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. Вип. 17. С. 87–101.
189. Гончарова О. Повседневная жизнь провинциального российского города на рубеже XIX – XX вв. (на материалах Нижнего Поволжья): автореф. дис... к. и. н. Астрахань, 2007. 21 с.
190. Гончаров Ю. М. Городская семья второй половины XIX – начала XX в. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. 384 с.
191. Городское состояние. *Энциклопедический словарь.* URL: <http://www.vehi.net/brokgauz/> (дата зверення: 12.07.2016)
192. Гриженко Л. В. Особливості побуту жителів міст Катеринославської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження.* 2012–2013. Вип. 11. С. 55–61.
193. Гриженко Л. В. Організація дозвілля міського населення Катеринослава та його особливості наприкінці XIX – початку XX ст. *Наддніпрянська Україна:*

історичні процеси, події, постаті. Збірник наукових праць / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2011. Вип. 9. С. 183–189.

194. Гриженко Л. В. Прояви соціальних девіацій в міському просторі Катеринославської губернії (кінець XIX – початок XX ст.). *Грані*. 2014. № 4. С. 143–148.

195. Гуменюк А. О. Вплив розвитку транспортної системи у Правобережній Україні на урбанізаційні процеси (60–90-х рр. XIX ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. Т. 11. С. 121–127.

196. Гуменюк А. О. Динаміка чисельності представників селянських станів у міському населенні Правобережної України (1861–1914). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т.14: На пошану академіка І. С. Винокура. С. 218–224.

197. Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: дис... канд. іст. наук. Київ, 1992. 240 с.

198. Гуменюк А. О. Кількість та особливості міських поселень Правобережної України у 60–90-х роках XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 5 (7). С. 189–194.

199. Гуменюк А. О. Роль міграційних процесів у формуванні міського населення Правобережної України (1861–1914 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т.12. С. 114–120.

200. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 159–177.

201. Донік О. М. Взаємодія підприємців та органів самоврядування у процесі модернізації міської інфраструктури України наприкінці XIX – на початку XX

- ст. (на прикладі електропостачання та електротранспорту). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 24. С. 3–23.
202. Донік О. М. Етнічна диференціація і процеси соціально-культурної адаптації підприємців України у пореформену добу. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: Зб. наук. пр. 2012. Вип. 20. С. 96–111.
203. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. М. Донік. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 271 с.
204. Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 16–41.
205. Донік О. М. Участь купецтва України в органах міського самоврядування (1870–1918 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: Зб. наук. пр. 2008. Вип. 14. С. 63–76.
206. Донік О. М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2009. № 5. С. 71–96.
207. Доценко В. О. Єврейські культурно-просвітницькі товариства українських губерній Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Сер.: «Історія та географія». Харків, 2014. Вип. 50. С. 9–14.
208. Доценко В. О. Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ: [б. в.], 2005. 20 с.
209. Елизов А. Г. Локальний підхід к исследованию повседневной жизни городского населения Красноярского края в середине 1940-х – середине 1960-х гг. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2012. № 6. Ч. 2. С. 75–78.
210. Єршова Л. М. Жіноча освіта на Волині: Монографія. Житомир: «Полісся», 2006. 488 с.

211. Єсюнін С. М. Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 15: На пошану професора Л. В. Баженова. С. 391–397.
212. Єсюнін С. М. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 336 с.
213. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти: автореф. дис... канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський, 2011. 22 с.
214. Єсюнін С. М. Роль міст як адміністративних, економічних, культурно-освітніх центрів у Подільській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. *Матеріали V Буковинської міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяченої 130-річчю заснування Чернігівського нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича*. м. Чернівці, 29 вересня 2005 р. Чернівці: Книга–XXI, 2005. Т. 1. Історія України. Краєзнавство. С. 109–112.
215. Жулева М. С. История повседневности жителей г. Кургана в 1929–1941 гг.: автореф. дис... к. и. н. Курган, 2004. 24 с.
216. Заболотна Т. Історія повсякденності – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика? *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.)*. Переяслав-Хмельницький: [Б. в], 2010. С. 38–43.
217. Капран И. К. Повседневная жизнь русского населения Харбина (конец XIX в. – 50-е гг. XX в.). Владивосток: Изд-во Дальневост. федерал. ун-та, 2011. 204 с.
218. Карліна О. Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою місцевого управління на Волині наприкінці XVIII ст. – перших десятиліттях XIX ст. *Соціум: Альманах соціальної історії*. Київ, 2007. Вип. 7. С. 280–289.

219. Карліна О. М. Організація міського управління в «заштатних» містечках Правобережної України у першій половині XIX ст. (за матеріалами Олики Волинської губернії). *Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки.* 2007. № 1. С. 170–175.
220. Карліна О. М. Волинське містечко XIX ст.: міській чи сільський тип поселення? *Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки.* 2010. № 1. С. 28–33.
221. Карліна О. М. Становлення та розвиток Житомирської публічної бібліотеки та її культурно-освітній потенціал у XIX – на початку XX ст. *Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки.* 2008. № 11. С. 29–35.
222. Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. *Соціум: Альманах соціальної історії.* 2013. Вип. 10. С. 97–114.
223. Карліна О. Соціокультурний портрет волинського містечка першої половини XIX ст. (за матеріалами Олицької ратуші). *Наук. зап. Інституту укр. Археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського: зб. пр. молодих вчених та аспірантів.* Київ, 2009. Т. 19. Кн. 1. С. 492–502.
224. Кароєва Т. Р. Провінція у галактиці Гутенберга: книжкова культура подолян другої половини XIX – початку XX ст. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 472 с.
225. Кобозева З. М. Мещанская повседневность провинциальных городов России во второй половине XIX – начале XX вв.: дис... д. и. н. Самара, 2014. 738 с.
226. Коляструк О. А. Історія повсякденності в сучасній західній науковій традиції. Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. Вінниця, 2009. Вип. 16. С. 231–238.
227. Коляструк О. А. Історія повсякденності в Україні: проблема становлення і легітимізації. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного*

університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: збірник наукових праць. / за заг. ред. П. С. Григорчука. Вінниця: [б. и.], 2012. Вип. 20 368 с.

228. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Харків: Вид-во «Курсор», 2008. 112 с.

229. Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія.* Харків, 2011. № 982. Вип. 44. С. 8–21.

230. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: проблема постановки й окресленості в сучасній гуманітаристиці. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія.* Вінниця, 2009. Вип. 15. С. 170–173.

231. Комарніцький О. Б. Українське містечко: поняття, демографічний, етнічний та конфесійний склад населення (на матеріалах Правобережної України кінця ХІХ – початку ХХ ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т.12. С. 120–129.

232. Кондратюк Ю. С. Становлення православних братств на Волині в ІІ половині ХІХ ст. *Тези Всеукраїнської науково-практичної on-line конференції аспірантів, молодих учених та студентів, присвяченої Дню науки.* Житомир: ЖДТУ. 2016. Т.2. С. 328–329.

233. Коробка М. Становлення та розвиток українських товариств «Просвіта» як осередків національно-культурного відродження (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.). *Етнічна історія народів Європи.* 2014. Вип. 42. С. 142–148.

234. Короленко В. Собрание сочинений: В 5 т. / Редколл. Г. Бялый, Г. Иванов, В. Туниманов; сост. Б. Аверин. Ленинград: Худож. лит., 1990. Т. 4: История моего современника: К. 1, 2 / Подгот. текста, примеч. Б. Аверина. 656 с.

235. Костриця М. Товариство дослідників Волині крізь призму ХХ ст. *Краєзнавство*. 2000. № 1–2. С. 26–31.
236. Косякова Е. И. Городская повседневность Новониколаевска-Новосибирска в конце 1919 – первой половине 1941 г.: автореф. дис... к. и. н. Новосибирск, 2006. 24 с.
237. Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. 448 с.
238. Кошман Л. В. Культурное пространство русского города XIX – начала ХХ вв. К вопросу о креативности исторической памяти. *Человек и культура*. 2013. № 2. С. 42–115.
239. Кривоконь А. В. Повседневная жизнь городского населения Кубани и Черноморья: досуговая сфера (1860-е – 1914 гг.): автореф. к. и. н. Краснодар, 2013. 33 с.
240. Кром М. М. Повседневность как предмет исторического исследования (вместо предисловия). *История повседневности: Сборник научных работ (Серия «Источник. Историк. История»)*. / Отв. ред. М. М. Кром. Санктпетербург: Изд-во Европейского ун-та; Алетейя, 2003. Вып. 3 С. 7–14.
241. Кругляк М. Життя та побут студентства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Житомир: Вид-во «Волинь», 2015. 464 с.
242. Кушпетюк О. Бібліотечні збірки музейних закладів Волинської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Літопис Волині: всеукр. наук. часоп. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки; [редкол.: І. Я. Коцан та ін.]*. Луцьк, 2012. Чис. 11. С. 55–60.
243. Кушпетюк О. І. Екскурсійна діяльність музейних закладів Волині другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк: Вежа, 2011. № 23 (220). С. 110–114.

244. Леснича П. Виникнення та основні напрямки діяльності громадських товариств у Волинській губернії на початку ХХ століття. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет*. Збірник наукових праць. Рівне: О. Зень, 2015. Вип. 26. С. 17–20.
245. Леснича П. Місцеві періодичні видання як джерело з історії повсякденності міст Волинської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*. Матеріали Х Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів (17–18 травня 2016 року): у 3 т. Луцьк: Терен, 2016. Т. 3. С. 91–94.
246. Леснича П. Навчальні заклади у повсякденному житті мешканців міст та містечок Волинської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту*. Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 27. С. 224–227.
247. Леснича П. Новації у побуті міських жителів Волинської губернії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2017. № 4 (353). С. 27–31.
248. Леснича П. Організація та форми проведення дозвілля міськими жителями Волинської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки: збірник наукових праць / за ред. проф. М. Шитюка*. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2016. № 1(41), червень 2016. С. 18–22.
249. Леснича П. Питання благоустрою міста у повсякденному житті мешканців Луцька наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Старий Луцьк*. Науково-інформаційний збірник. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2017. Вип. ХІІІ. С. 405–414.

250. Леснича П. Повсякденне життя міського населення Російської імперії другої половини XIX – початку XX століть крізь призму музейних експонатів (за матеріалами Волинської губернії). *Матеріали XXXIII-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих вчених, присвяченої 100-річчю з дня народження Героя України, академіка П. Т. Тронька (1915–2011)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. С. 68–70.
251. Леснича П. Поняття «повсякденність» у пострадянській історіографії. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2015. № 5 (306). С. 152–157.
252. Леснича П. Поняття «повсякденність» у сучасній українській історіографії *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень* Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів (м. Луцьк, 12 – 13 травня 2015 року): у 3 т. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. Т. 1. С. 62–65.
253. Леснича П. Реформування міського управління у Волинській губернії (остання третина XIX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2017. № 5 (354). С. 17–23.
254. Леснича П. С. Нормативно-правові акти Російської імперії як джерело з історії міської повсякденності (друга половина XIX – початок XX ст.). *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*. Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів (16–17 травня 2017 року): Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2017. С. 82–85.
255. Лесничая П. С. Повседневная жизнь провинциальных городов Российской империи второй половины XIX – начала XX века: проблемное поле исследований. *Метадалогія дослідження історії Білорусі: проблеми,*

досягненні, перспективи: збірник наукових артыкулаў. Мінск, 2018. С. 101–108.

256. Леснича П. С. Повсякденне життя в містах Російської імперії в сучасній українській історіографії. *Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 8 травня 2015 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2015. С. 19–22.

257. Леснича П. С. Повсякденність у сучасній російській історіографії: методологічний аспект. *Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 17 – 18 липня 2015 року). Одеса: ГО «Причорноморський центр дослідження проблем суспільства», 2015. С. 31–33.

258. Леснича П. С. Просторова семантика міст Волинської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Гілея: науковий збірник*. Київ, 2018. Вип. 128 (1). С. 16–19.

259. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки). *Історія повсякденності: теорія та практика*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.). Переяслав-Хмельницький: [Б. в], 2010. С. 11–19.

260. Литягина А. В. Досуг в городах России во второй половине ХІХ – начале ХХ в. *Вопросы истории*. 2001. № 10. С. 136–142.

261. Лихачев Б.С. Кино в России (1896–1926): Материалы к истории русского кино. В 3-х книгах. Ленинград: Academia, 1927. Ч.1: 1896–1913. 209 с.

262. Максимова И. В. Организация досуга населения в Российской провинции рубежа ХІХ–ХХ веков (на примере уездных городов Саратовской губернии). *Научно-теоретический журнал «Научные проблемы гуманитарных исследований»*. Выпуск 11. С. 24–29.

263. Максимова И. В. Уездные города Саратовской губернии в условиях модернизации конца XIX– начала XX века (культурологический аспект): автореф. к. и. н. Волгоград, 2012. 28 с.
264. Маслова И. В. Культура повседневности уездного купечества в России в XIX– начале XX столетия: на материалах Вятской губернии. *Вестник Томского государственного университета*. Томск, 2010. № 3 (11). С. 16–25.
265. Маслова И. В. Организация досуга и развлечения купечества уездных городов Вятской губернии в XIX– начале XX века / И. В. Маслова .– 62–71.
266. Мелещенко А.А. Хедер – Єврейська початкова школа на Волині другої половини XIX – початку XX ст. *Науково-методичний журнал «Початкова школа»*. Київ: Вид-во «Преса України», 2012. Вип. 2 (512). С. 53–54.
267. Мілясевич І. Бібліотеки Волинського опікунства про народну тверезість (кінець XIX – початок XX ст.). *Бібліотечна планета*. 2007. № 4 (38). С. 21–24.
268. Мілясевич І. Народні бібліотеки Волині кінця XIX – початку XX століття. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. зап. РДГУ*. Рівне, 2009. Вип. 15. С. 93–98.
269. Миронов Б. Город из деревни: четыреста лет российской урбанизации *Отечественные записки*. 2012. № 3 (48). URL: <http://magazines.russ.ru/oz/2012/3/m45.html>
270. Миронов М. Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX века): В 2 т. Санктпетербург: Дмитрий Буланин. Т. 1. 549 с.
271. Миронов М. Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX века): В 2 т. Санктпетербург: Дмитрий Буланин. Т. 2. 567 с.
272. Молчанов В. Б. Еволюція транспортного забезпечення населення губернських міст Правобережної України у кінці XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2004. – № 8. – С. 164–185.
273. Молчанов В. Б. Життєвий рівень еліти губернських центрів Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці*

- історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2008. Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. С.88–109.
274. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914). Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 318 с.
275. Молчанов В. Б. Культурно-освітні чинники добробуту міщан Правобережної України на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 44–49.
276. Молчанов В. Б. Матеріальне становище населення губернських центрів Правобережної України напередодні Першої світової війни. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2005. № 9. С. 165–174.
277. Молчанов В. Житлове забезпечення міського населення в Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст. *Волинські історичні записки*: зб. наук. праць. Житомир: Полісся, 2008. Т. 2 / [за ред. О. М. Швидак]. 2009. С. 33–49.
278. Молчанов В. Життєвий рівень представників науково-освітньої сфери в Правобережній Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2004. №7. С. 55–74.
279. Назилко С. П. Участь міських верств населення України у національно-визвольному русі (1905–1907 рр.): дис... канд. іст. наук. Київ, 1994. 213 с.
280. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч. 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 445 с., Ч. 2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 382 с.
281. Некрылова А. Ф. Русские народные праздники, увеселения и зрелища: Конец XVIII – начало XX века. Москва: Книга по Требованию, 2012. 191 с.
282. Острянюк А., Аскерова Л. Чернігів у ХІХ – на початку ХХ ст.: формування міського середовища. *Краєзнавство*. 2012. № 3. С. 5–19.
283. Пovoєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. [Кн. 2], ч. 3. Київ: Інститут історії

України НАН України, 2010. 336 с., [Кн. 2], ч. 1–2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 351 с.

284. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / Гол. ред. В. Смолій; Відп. ред. В. Горобець; Ред. колег.: Н. Старченко (заст. відп. ред.), Н. Білоус, В. Зема, О. Романова (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2012. 328 с., Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень / Гол. ред. В. Смолій; Відп. ред. В. Горобець; Ред. кол.: Н. Старченко (заст. відп. ред.), Н. Білоус (відп. секр.), О. Романова. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2013. 358 с.

285. Поліщук Ю. М. Етноконфесійна політика російського царизму в Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) . *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2008. Вип. XXIV. С. 71–76.

286. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.

287. Поліщук Ю. Політика російського царизму щодо польської освіти в Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX століття). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 37. С. 152–166.

288. Поліщук Ю. Політика російського царизму щодо релігійного життя єврейських громад Правобережної України (кінець XVIII – початок XX століття). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 3. С. 104–120.

289. Поляков Ю. А. Человек в повседневности (исторические аспекты). *Вопросы истории*. 2000. № 3. С. 125–133.

290. Посохов І. Студентство університетів Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст.: становлення та еволюція субкультури. Харків: Раритети України, 2013. 276 с.
291. Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. 2-е изд. Казань, 1913. 546 с.
292. Прищепа О. Вплив нових містоутворюючих факторів на розвиток Славути в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Славути і Славутичина: минуле і сучасне*. Славути, 2003 р. С. 22–25.
293. Прищепа О. Заклади освіти в культурному житті міст Волині ХІХ – початку ХХ ст. *Студії і матеріали з історії Волині*. 2013. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2015. 310 с. С. 162–172.
294. Прищепа О. Зростання культурних потреб мешканців міських поселень Волинської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. як показник новацій в урбаністичному процесі. *Слов'янський світ і Україна: збірник наукових праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, професора Руслана Постолювського*. Рівне: видавець О. Зень, 2011. С. 83–89.
295. Прищепа О. Нові тенденції в розвитку міського господарства Волині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) *Наук. вісн. Чернівецького ун-ту: зб. наук. ст.* Чернівці: Рута, 2006. Вип. 323–324. С. 168–173.
296. Прищепа О. П. Виборчий закон, згідно з міським положенням 1870 р., та його реалізація на Волині. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2001. № 2. С. 136–142.
297. Прищепа О. П. Водопостачання та нові види зв'язку у міському господарстві Волині в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 13. С. 319–328.

298. Прищеп О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.
299. Прищеп О. П. Місце Новоград-Волинського у процесі реформування міського самоврядування на Волині на засадах міського положення 1870 р. *Звягель – Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення* / Голов. ред. М. Ю. Костиця. У 2-х тт. Житомир: М. Косенко, 2007. Т. 1. С. 195–199.
300. Прищеп О. П. Міська реформа 1892 р. та її запровадження на Волині. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2001. № 2. С. 142–148.
301. Прищеп О. П. Планування та забудова міських поселень на Волині в практичній діяльності міських органів самоврядування (XIX – початок XX ст.). *Архітектурна спадщина Волині: зб. наук. праць.* Рівне : ПП ДМ, 2008. С. 80–85.
302. Прищеп О. Побутування книжок в культурному житті міст Правобережної України (XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки.* 2015. Вип. 24. С. 36–41.
303. Прищеп О. П. Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст Волині у другій половині XIX – початку XX ст. Бердичів древній і вічно молодий: матеріали науково-краєзнавчої конференції 8–14 червня 2005 року. Житомир: видання М. Косенко, 2005. С. 128–132.
304. Прищеп О. П. Реформування Луцького міського самоврядування на засадах міського положення 1870 року. *Волинський музей: історія і сучасність: наук. зб.: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Волинського краєзнавчого музею та 55-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки.* Луцьк–Колодяжне, 19 травня 2004 року. Луцьк, 2004. Вип. 3. С. 368–370.
305. Прищеп О. П. Реформування міського самоуправління на Волині за міським положенням 1870 р.: особливості впровадження та регіональна специфіка. *Наукові записки Університету «Острозька академія»: Історичні науки.* Острог: Ун-т «Острозька академія», 2000. Вип. 1. С. 102–109.

306. Прищеп О. Рівненська реальна гімназія (училище) у житті міста ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею: до 165-річчя заснування Рівненської гімназії*: (матеріали наук. конф. 23. 11. 2004). Рівне, 2005. Вип. 2. С.7–10.
307. Прищеп О. П. Старокостянтинів в урбанізаційному процесі на Волині у ХІХ – на початку ХХ ст. *Кобудь–Костянтинів–Старокостянтинів: Історія, археологія, культура, архітектура*. Старокостянтинів: б. в., 2006. С. 77–80.
308. Прищеп О. Шляхи поширення книги в культурному просторі міст Правобережної України (ХІХ – початок ХХ століття). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2015. Вип. 20. С. 229–235.
309. Пугачев В. В. Провинциальный читатель в Российской империи. *Вестник Томского государственного университета. Филология*. 2014. №2. С. 169–179.
310. Пушкарева Н. Л. «История повседневности» и этнографическое исследование быта: расхождения и пересечения. *Glasnik Etnografskoga instituta SAN*. Beograd, 2005. № NLIII. 3. 21–34.
311. Пушкарева Н. Л. Повседневная жизнь в России: междисциплинарный подход. *Социальная история: ежегодник*. 2010. Санкт-Петербург: Алетейя, 2011. С. 359–368.
312. Пушкарева Н. Л. Предмет и методы исследования «истории повседневности». *Этнографическое обозрение*. 2004. № 5. С. 3–19.
313. Пушкарева Н. Л. Частная жизнь и проблема повседневности глазами историка. *Демографическая модернизация, частная жизнь и идентичность в России*. Научная конференция 27–28 февраля 2002 г. Тезисы докладов. Москва, 2002. С. 44–46.
314. Пясецький В. Е., Ф. Г. Мандзюк Вулиці і майдани Луцька: Історико-краєзнавчий довідник Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. 400 с.
315. Рацілевич А. П. Діяльність житомирської «Просвіти» (1907–1912) у контексті українського національного руху на Волині. *Вісник Київського*

національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» Київ: Вид. Центр КНЛУ, 2004. Вип. 9. С. 19–25.

316. Рацілевич А. Національно-культурний рух на початку ХХ ст. (на матеріалах Волині). *Житомищина: минуле, сьогодні, поступ у майбутнє*: наук. зб. Т. 1 / [за заг. ред. П. Ю. Сауха, О. М. Швидака, І. І. Ярмошика та ін.]. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Я. Франка, 2007. С. 262–270.

317. Рацілевич А. П. Український національний рух на Волині наприкінці ХІХ ст. – 1917 р.: дис... канд. іст. наук. Київ, 2009. 213 с.

318. Реєнт О. П. Історія України ХІХ – початку ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. *Український історичний журнал* 2007. № 6. С. 218–232.

319. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.

320. Реєнт О. П. Українське ХІХ століття: сучасні проблеми дослідження. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2011. Вип. 19. С. 6–26.

321. Рогожина Н. Д. Пасхальний праздник в повседневной жизни Петербурга и Москвы в конце ХІХ – начале ХХ века: автореф. дис... к. и. н. Москва, 2009. 24 с.

322. Руга В., А Кокорев. Москва повседневная. Очерки городской жизни начала ХХ века. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. 512с.

323. Рудницька Н.В. Професійна освіта євреїв Волині у ХІХ – на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2001. № 6. С. 123–132.

324. Рудницька Н. В. Система освіти у Волинській губернії на початку ХХ ст. *Житомищина: минуле, сьогодні, поступ у майбутнє*. Науковий збірник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка. С. 51–58.

325. Рябова С. А. Увеселительные сады в социокультурном пространстве городов России в конце ХІХ– начале ХХ века: дис... канд. ист. наук. Москва, 2016. 304 с.

326. Рядченко Е. А. Купеческий вклад в развитие общественных садов как элементов социокультурного развития и новых форм проведения досуга горожан самарского Поволжья во второй половине XIX– начале XX в. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2013. № 10 (36): в 2-х ч. Ч. II. С. 167–171.
327. Савіна Н. Б., Цецик Я. П. Перспективи економічного розвитку Рівного на основі електрифікації міста на початку XX ст. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Економічні науки*. 2015. Вип. 1. С. 118–126.
328. Сажок О. В. Бібліотеки Острозького Кирило-Мефодіївського церковного православного братства у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Історичне релігієзнавство*. 2011. Вип. 4. С. 159–169.
329. Сажок О. В. Бібліотечна діяльність Шепетівського Архангело-Михайлівського братства у 90-х рр. XIX ст. *Сторінки історії*. 2013. Вип. 36. С. 23–34.
330. Сажок О. Народна читальня Володимир-Волинського Свято-Володимирського братства у 1896–1899 рр. *Вісник Львівського ун-ту. Серія книгозн. бібліот. та інф. технол.* 2014. Вип. 8. С. 280–287.
331. Сажок О. Становлення і розвиток церковного братського руху у Волинській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2013. № 21. С. 33–38.
332. Сапрыкин Д. Л. Образовательный потенциал Российской империи. Москва: ИИЕТ РАН, 2009. 176 с.
333. Свинцова И. Городская повседневность в оценках российских исследователей. *Вестник КарГУ*, 2008. URL: <http://articlekz.com/article/4994>

334. Седляр А. В. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892–1918 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2009. 24 с.
335. Седляр А. Діяльність органів міського громадського управління Волинської та Подільської губерній у сфері медичного та санітарного забезпечення проживання населення (кінець XIX – початок XX ст.). *Матеріали III Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції*. С. 91–93.
336. Седляр А. Діяльність органів міського громадського управління Волинської та Подільської губерній у сфері соціальної опіки (кінець XIX – початок XX ст.). *Волинські історичні записки*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. Т. 1. С.166–169.
337. Седляр А. Діяльність органів міського самоврядування Волинської та Подільської губерній у сфері освітлення міст (кінець XIX – початок XX ст.). *Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції*, 9–10 листопада 2012 року. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. С.110–112.
338. Седляр А. Повноваження та правові основи формування міських дум Волині й Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. *Волинські історичні записки*. Житомир: Полісся, 2009. Т. 2. С.110–116.
339. Симчишин О. Зародження бундівських осередків на території Правобережної України. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т.14: На пошану академіка І. С. Винокура. С. 240–246.
340. Собчук В. Історична Волинь: Північний Захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2017. 316 с.
341. Соколов В. Ю. Бібліотеки та читальні комітетів піклування про народну тверезість в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2016 р. № 3. 34–49.

342. Соркина И. Праздничная культура местечек Беларуси в конце XVIII – начале XX в. *Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст.* Збірник наукових праць. Київ, 2013. С. 153–172.
343. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко; Ред.-упоряд. Н. О. Лаас; Авт. кол.: О. Г. Бажан, П. М. Бондарчук, В. К. Борисенко, О. В. Булгакова, В. М. Даниленко, П. І. Киричевський, В. О. Крупина, Н. О. Лаас, В. М. Мазур, М. К. Смольницька, Н. М. Хоменко, В. П. Швидкий, О. В. Янковська. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2014. 697 с.
344. Станіславський М. Д., Рубінштейн А. А. Театр Житомира. Москва: Наука, 1990. 269 с.
345. Ступак Ф. Я. Добродійні громади за національною і віросповідною ознакою XIX – початку XX ст. (м. Київ і Волинська губ.). *Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність.* Наук. зб. Житомир: Волинь, 1998. Т. 18. С. 52–55.
346. Ступак Ф. Я. Особливості розвитку охорони здоров'я в Україні у першій половині XX століття. *Грані.* 2015. № 1. С. 148–152.
347. Тарногурська К. А. Товариство дослідників Волині: діяльність та напрями дослідження (1900–1920 рр.). *Молодий вчений.* 2014. № 10(13)(2). С. 89–92.
348. Татаркина А. Р. Теоретические основы изучения проблемы повседневности (региональный аспект). *Мир культуры, науки, образования,* 2007. Вып. 1. С. 72–75.
349. Титова А. А. Эволюция повседневной жизни населения городов российской провинции во второй половине XIX – начала XX вв. (по материалам Курской губернии): дис... к. и. н. Белгород, 2016. 234 с.
350. Тихонов А. К. Єврейські погроми 1881 р. в українських губерніях Російської імперії. *Український історичний журнал.* 2007. № 5. С. 65–74 .

351. Томіленко А. Г. Діяльність добровільних пожежних товариств на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник*. Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2000. Т.5: Історичні науки. С. 39–42.
352. Туманова А. С. Общественные организации и русская публика в начале XX века. Москва: Новый хронограф, 2008. 320 с.
353. Удод О. А. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) URL: <http://www.novadoba.org.ua/ukr/node/58> (дата зверення: 12.08.2016).
354. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: .нариси повсякденного життя / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2012. 786 с.
355. Ульянова Г. Н. Досуг и развлечения. Зарождение массовой культуры. *Очерки истории русской культуры. Конец XIX – начало XX века. Т.1. Общественно-культурная среда*. Москва: Издательство Московского университета, 2011. С.455–526.
356. Федьков О. М., Хоптяр А. Ю. «Волинська тривога 1907 року» (з історії суспільно-політичного життя початку XX ст.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2013. Вип. 6. С. 530–541.
357. Цецик Я. П. Діяльність закладів освіти у Волинській губернії у 1895–1914 рр. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 34. С. 47–54.
358. Цецик Я. П. Заклади освіти у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Чорноморський літопис*. 2012. Вип. 6. С. 166–171.
359. Чорний Д. М. Повсякденне життя міст України на початку XX століття (за матеріалами анкет міст Російської імперії 1904–1910 рр.). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Історія*. 2011. № 982. Вип. 44. С. 114–122.

360. Чорний Д. М. По лівий бік від Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 304с.
361. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 427 с.
362. Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 345 с.
363. Шара Л. М. Чернігівська міська дума (70–90-і роки XIX ст.). Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. 224 с.
364. Шара Л. Положення 1892 р.: вплив губернатора та губернського із земських і міських справ присутствія на процес формування й діяльність міського громадського управління. *Сіверянський літопис*. 2015. № 5. С. 76–83.
365. Шкільнюк Н. Міста Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна структура, адміністративний та економічний аспекти: дис.. канд. іст. наук. Тернопіль, 2017. 272 с.
366. Шкільнюк Н. Національний склад міського населення Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Історія України: сучасні виклики*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Тернопіль, 15 квітня 2015 р.). Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 27–34.
367. Шкільнюк Н. Соціальна і національна структура міського населення Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. *Тези доповідей III Міжнародного форуму студентів, аспірантів і молодих вчених* (м. Дніпропетровськ, 23–24 квітня 2015 р.). Дніпропетровськ, 2015. С. 150–152.
368. Щербак Н. О. До політики царизму щодо «польського елемента» у Правобережній Україні в другій половині XIX століття. *Поляки на Хмельниччині*: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 року). Хмельницький: Поділля, 1999. С. 181–186.

369. Щерба Т. О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук. Донецьк, 2001. 19 с.
370. Юнусова Л. В. Городская провинциальная семья Тобольской губернии во второй половине XIX – начале XX в.: автореф. к. и. н. Екатеринбург, 2013. 28 с.
371. Яковлева И.В. Досуг и ритм жизни городского населения Вятской губернии во второй половине XIX – начале XX в. *Современные проблемы науки и образования*. 2014. № 1. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=11364> (дата звернення: 26.09.2017)
372. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2011. 339 с.
373. Яценко О. Городской быт в белорусских губерниях Российской империи начала XX века: традиции и новации. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*: [збірник наукових праць]. Чернігів: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2012. Вип. 106 С. 133–137.
374. Яценко О. Г. Интерьеры жилья горожан Беларуси конца XIX – начала XX вв. *Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины*, Гомель, 2015. № 4 (91) С. 89–94.
375. Яценко О.Г. Повседневная жизнь еврейского населения Гомеля в начале XX в. *Евреи в Гомеле. История и культура (конец XIX – начало XX в.)*. Сборник материалов научно-теоретической конференции. Гомель, 21 сентября 2003. Гомель, 2004. С. 61–64.
376. Яценко О. Г. Праздничная культура населения Гомеля в начале XX века. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Історичні науки*. 2008. № 5. Вип. 52. С. 242–246.
377. Яценко О. Г. Празднование Масленицы в городах Европейской России в конце XIX – начале XX в. *Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы*: Материалы VI Международной научной конференции. Гомель, 22–23 мая 2009 г. / М-во образования Респ.

Беларусь [и др.]; под общ. ред. В. В. Кириенко. Гомель: ГГТУ им. П.О. Сухого, 2009. С. 321–323.

437. Яценко О. Г. Предметы быта горожан в музеях Беларуси как источник по этнографии города конца XIX – начала XX века. *Актуальные проблемы источниковедения: III Межд. науч.-практич. конф.*, Витебск, 8–9 окт. 2015 г. / Вит. гос. ун-т; А. Н. Дулов, М. Ф. Румянцева [и др.]. Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2015. С. 57–60.

ДОДАТКИ

Додаток А

Динаміка приросту міського населення 1861–1913 рр.

Офіційні міста	Роки		Приріст	
	1961	1913	Абс.	%
Всі міста	129284	345878	216594	167,5
Житомир	40564	90720	50156	123,6
Володимир- Волинський	6305	16227	9922	157,4
Дубно	8365	23201	14836	177,4
Заславль	8034	15113	7079	88,1
Ковель	3902	29919	26017	666,8
Кременець	12585	22770	10185	80,9
Луцьк	7135	29329	22194	311,1
Новоград- Волинський	8813	21317	12504	141,9
Овруч	5394	11040	5646	104,7
Острог	9409	18263	8854	94,1
Рівне	6402	34923	28521	445,5
Старокостянтинів	12376	22050	9674	78,2

Пораховано за: [340, С. 48, 105, С. 23]

Додаток Б

Розподіл міського населення за мовною ознакою на 1897 р.

Офіційні міста	Мовні групи					
	Російськ а	Українська	Полька	Німецьк а	Єврейсь ка	Татарська
Всі міста	44351	46060	17834	2009	118727	1987
Житомир	16944	9152	7464	677	30572	261
Володимир- Волинський	1735	1367	776	100	5837	18
Дубно	2962	2474	913	95	7096	401
Заславль	1722	3990	682	22	5991	73
Ковель	4828	2093	1651	197	8502	93
Кременець	1863	8322	691	40	6476	177
Луцьк	2830	1478	1233	202	9396	404
Новоград- Волинський	2939	2662	1291	344	9363	39
Овруч	649	3119	152	9	3441	11
Острог	2199	2446	544	56	9185	176
Рівне	4278	4071	1664	253	13704	284
Старокостянтинів	1402	4886	773	14	9164	50

Пораховано за: [137, С. 85 – 89]

Додаток В

Національний склад міського населення Волинської губернії на 1912 р.

Офіційні міста	Національність										Всього
	Росіяни		Українці		Поляки		Євреї		Татари		
	Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%	
Всі міста	12802	3,8	112714	33,3	39455	11,7	164861	48,7	417	0,1	338575
Житомир	10790	12,1	23414	26,3	15090	17,0	37681	42,4	54	0,1	88940
Володимир-Волинський	-	-	6712	42,1	1912	12,0	7156	44,9	-	-	15955
Дубно	1142	5,0	6775	29,5	3405	14,8	10749	46,8	50	0,2	22977
Заславль	-	-	7201	48,6	1218	8,2	6365	43,0	-	-	14812
Ковель	35	0,1	13288	44,9	3342	11,3	12542	42,4	-	-	29581
Кременець	2	0,0	10889	48,8	2434	10,9	8789	39,4	-	-	22310
Луцьк	31	0,1	2300	8,0	1614	5,6	24398	84,9	-	-	28753
Новоград-Волинський	244	1,2	6478	30,9	2632	12,6	10865	51,8	4	0,0	20955
Овруч	17	0,2	7633	69,8	199	1,8	3066	28,0	-	-	10935
Острог	30	0,2	5442	30,4	1759	9,8	10628	59,3	11	0,1	17913
Рівне	94	0,3	10538	30,8	2750	8,0	19403	56,7	294	0,9	34240
Старокостянтинів	-	-	7505	36,4	1161	5,6	11874	57,7	4	0,0	20594
Здолбунів	417	3,9	4539	42,8	1939	18,3	1345	12,7	-	-	10610

Пораховано за: [134, С. 66–71]

Додаток Д

Становий склад міського населення Волинської губернії на 1897 р.

Офіційні міста	Стани										Всього
	Дворяни		Духовенство		Купці		Міщани		Селяни		
	Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%	
Всі міста	17035	7,3	2368	1,0	2690	1,2	1556 84	66,6	53331	22,8	2338 47
Житомир	8512	12, 9	857	1,3	888	1,3	4468 2	67,8	9937	15,1	6589 5
Володимир- Волинський	473	4,8	105	1,1	52	0,5	7360	74,5	1466	14,8	9883
Дубно	717	5,0	90	0,6	203	1,4	8215	57,6	4841	34,0	1425 7
Заславль	545	4,3	51	0,4	57	0,5	6519	51,7	5384	42,7	1261 1
Ковель	1065	6,0	52	0,3	227	1,3	1130 7	63,9	4951	28,0	1769 7
Кременець	839	4,7	801	4,5	145	0,8	1251 2	70,7	3243	18,3	1770 4
Луцьк	1075	6,8	56	0,4	164	1,0	1045 7	66,2	3839	24,3	1580 4
Новоград- Волинський	684	4,0	81	0,5	278	1,6	1358 8	80,4	2173	12,9	1690 4
Овруч	317	4,3	25	0,3	52	0,7	6243	84,4	742	10,0	7393
Острог	889	6,0	120	0,8	114	0,8	1014 5	68,8	3391	23,0	1474 9
Рівне	1345	5,5	71	0,3	396	1,6	1459 1	59,4	7899	32,1	2457 3
Старокостянтинів	574	3,5	59	0,4	114	0,7	1006 5	61,5	5465	33,4	1637 7

Пораховано за: [104, С. 56]

Додаток Е

Становий склад міського населення Волинської губернії на 1912 р.

Офіційні міста	Стани										Всього
	Дворяни		Духовенство		Купці		Міщани		Селяни		
	Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%	
Всі міста	18158	5,4	996	0,3	2976	0,9	270741	80,0	41253	12,2	338575
Житомир	7698	8,7	135	0,2	337	0,4	74073	83,3	5822	6,5	88940
Володимир-Волинський	370	2,3	127	0,8	157	1,0	14015	87,8	909	5,7	15955
Дубно	1293	5,6	118	0,5	514	2,2	17106	74,4	3285	14,3	22977
Заславль	208	1,4	22	0,1	33	0,2	7105	48,0	7427	50,1	14812
Ковель	1313	4,4	62	0,2	85	0,3	27542	93,1	430	1,5	29581
Кременець	1648	7,4	66	0,3	115	0,5	19898	89,2	297	1,3	22310
Луцьк	589	2,0	49	0,2	335	1,2	26401	91,8	920	3,2	28753
Новоград-Волинський	1177	5,6	101	0,5	382	1,8	17485	83,4	1115	5,3	20955
Овруч	304	2,8	139	1,3	26	0,2	8823	80,7	1643	15,0	10935
Острог	628	3,5	86	0,5	88	0,5	16978	94,8	107	0,6	17913
Рівне	2214	6,5	41	0,1	859	2,5	24361	71,1	6192	18,1	34240
Старокостянтинів	375	1,8	31	0,2	37	0,2	14297	69,4	5810	28,2	20594
Здолбунів	341	3,2	19	0,2	8	0,1	2657	25,0	7296	68,8	10610

Порашовано за: [108, С. 15]

Додаток Ж

Кількість грамотних у містах (1897 р.)

	Офіційні міста												
	Всі міста	Житомир	Володимир-Волинський	Дубно	Заславль	Ковель	Кременець	Луцьк	Новоград-Волинський	Овруч	Острого	Рівне	Старокостянтинів
Все населення, ос.	233847	65895	9883	14257	12611	17697	17704	15804	16904	7393	14749	24573	16377
Кількість грамотних, ос.	96752	29705	4914	6639	4867	7361	6536	6116	5502	1990	6256	11286	5580
Кількість грамотних, %	41,4	45,1	49,7	46,6	38,6	41,6	36,9	38,7	32,5	26,9	42,4	45,9	34,1

Пораховано за: [137, С. 50

Додаток 3

Віросповідний склад міського населення у Волинській губернії (1883 р.)

Офіційні міста	Все населення	Віросповідання											
		Православні		Старообрядці		Католики		Протестанти		Іудеї		Мусульмани	
		Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%
Всі міста	175490	47416	27,0	1180	0,7	20833	11,9	913	0,5	105076	59,9	72	0,0
Житомир	51928	14822	28,5	1020	2,0	8802	17,0	193	0,4	27064	52,1	27	0,1
Володимир-Волинський	8051	928	11,5	-	0,0	669	8,3	2	0,0	6452	80,1	-	0,0
Дубно	7192	1043	14,5	-	0,0	894	12,4	133	1,8	5116	71,1	-	0,0
Заславль	9990	2653	26,6	-	0,0	1005	10,1	24	0,2	6297	63,0	11	0,1
Ковель	13752	5503	40,0	-	0,0	3003	21,8	152	1,1	5094	37,0	-	0,0
Кременець	10212	4529	44,3	-	0,0	1460	14,3	0	0,0	4223	41,4	-	0,0
Луцьк	13601	606	4,5	-	0,0	1323	9,7	289	2,1	11383	83,7	-	0,0
Новоград-Волинський	13383	4751	35,5	147	1,1	1202	9,0	11	0,1	7269	54,3	3	0,0
Овруч	6356	2941	46,3	13	0,2	134	2,1	4	0,1	3264	51,4	-	0,0
Острого	16406	2014	12,3	-	0,0	1206	7,4	27	0,2	13138	80,1	21	0,1
Рівне	7008	1734	24,7	-	0,0	663	9,5	72	1,0	4534	64,7	5	0,1
Старокостянтинів	17611	5892	33,5	-	0,0	472	2,7	0	0,0	11242	63,8	5	0,0

Пораховано за: [98, С. 41

Додаток И

Віросповідний склад міського населення у Волинській губернії (1897 р.)

Офіційні міста	Все населення	Віросповідання											
		Православні		Старообрядці		Католики		Протестанти		Іудеї		Мусульмани	
		Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%
Всі міста	233847	86759	37,1	1800	0,8	21199	9,1	2019	0,9	119274	51,0	2601	1,1
Житомир	65895	23384	35,5	1393	2,1	8932	13,6	700	1,1	30748	46,7	607	0,9
Володимир-Волинський	9883	2874	29,1	54	0,5	977	9,9	91	0,9	5869	59,4	18	0,2
Дубно	14257	5552	38,9	7	0,0	1093	7,7	89	0,6	7108	49,9	405	2,8
Заславль	12611	5605	44,4	3	0,0	886	7,0	20	0,2	5998	47,6	95	0,8
Ковель	17697	7107	40,2	31	0,2	1715	9,7	206	1,2	8521	48,1	115	0,6
Кременець	17704	9820	55,5	4	0,0	1119	6,3	43	0,2	6539	36,9	177	1,0
Луцьк	15804	4451	28,2	10	0,1	1314	8,3	208	1,3	9468	59,9	349	2,2
Новоград-Волинський	16904	5222	30,9	233	1,4	1497	8,9	315	1,9	9378	55,5	217	1,3
Овруч	7393	3749	50,7	8	0,1	166	2,2	14	0,2	3445	46,6	11	0,1
Острог	14749	4574	31,0	6	0,0	698	4,7	56	0,4	9208	62,4	205	1,4
Рівне	24573	8367	34,0	33	0,1	1832	7,5	263	1,1	13780	56,1	293	1,2
Старокостянтинів	16377	6054	37,0	18	0,1	970	5,9	14	0,1	9212	56,2	109	0,7

Пораховано за: [137, С. 48]

Додаток К

Віросповідний склад міського населення у Волинській губернії (1912 р.)

Офіційні міста	Все населення	Віросповідання											
		Православні		Старообрядці		Католики		Протестанти		Іудеї		Мусульмани	
		Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%	Ос.	%
Всі міста	338575	126651	37,4	2633	0,8	40225	11,9	3485	1,0	165030	48,7	529	0,2
Житомир	88940	32764	36,8	2213	2,5	15090	17,0	1082	1,2	37697	42,4	74	0,1
Володимир-Волинський	15955	6725	42,1	-	-	1921	12,0	138	0,9	7156	44,9	15	0,1
Дубно	22977	8589	37,4	-	-	3457	15,0	141	0,6	10749	46,8	41	0,2
Заславль	14812	7206	48,6	-	-	1230	8,3	5	0,0	6365	43,0	4	0,0
Ковель	29581	13172	44,5	79	0,3	3695	12,5	48	0,2	12542	42,4	45	0,2
Кременець	22310	11058	49,6	-	-	2434	10,9	26	0,1	8789	39,4	3	0,0
Луцьк	28753	2409	8,4	-	-	1614	5,6	169	0,6	24551	85,4	10	0,0
Новоград-Волинський	20955	6485	30,9	309	1,5	2632	12,6	660	3,1	10865	51,8	4	0,0
Овруч	10935	7633	69,8	17	0,2	199	1,8	20	0,2	3066	28,0	-	-
Острог	17913	5515	30,8	-	-	1759	9,8	3	0,0	10628	59,3	8	0,0
Рівне	34240	10729	31,3	-	-	2850	8,3	943	2,8	19403	56,7	315	0,9
Старокостянтинів	20594	7505	36,4	-	-	1205	5,9	-	-	11874	57,7	10	0,0
Здолбунів	10610	6861	64,7	15	0,1	2139	20,2	250	2,4	1345	12,7	-	-

Пораховано за: [104, С. 23]

Додаток Л

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

16. Леснича П. Поняття «повсякденність» у пострадянській історіографії. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2015. № 5 (306). С. 152–157.
17. Леснича П. Виникнення та основні напрямки діяльності громадських товариств у Волинській губернії на початку ХХ століття. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет*. Збірник наукових праць. Рівне, 2015. Вип. 26. С. 17–20.
18. Леснича П. Організація та форми проведення дозвілля міськими жителями Волинської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки: збірник наукових праць*. Миколаїв, 2016. № 1(41). С. 18–22.
19. Леснича П. Навчальні заклади у повсякденному житті мешканців міст та містечок Волинської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет*. Збірник наукових праць. Рівне, 2016. Вип. 27. С. 224–227.
20. Леснича П. Новації у побуті міських жителів Волинської губернії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2017. № 4 (353). С. 27–31.
21. Леснича П. Реформування міського управління у Волинській губернії (остання третина ХІХ ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2017. № 5 (354). С. 17–23.

22. Леснича П. С. Просторова семантика міст Волинської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Гілея: науковий збірник*. Київ, 2018. Випуск 128 (1). С. 16–19.

23. Лесничая П. С. Повседневная жизнь провинциальных городов Российской империи второй половины XIX – начала XX века: проблемное поле исследований. *Метадиалогія дослідження історії Білорусі: проблеми, досягненні, перспективи*: збірник наукових артыкулаў. Мінск, 2018. С. 101–108.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження та його апробацію:

24. Леснича П. С. Повсякденне життя в містах Російської імперії в сучасній українській історіографії. *Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. м. Київ, 8 травня 2015 року. Київ, 2015. С. 19–22.

25. Леснича П. Поняття «повсякденність» у сучасній українській історіографії. *Матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень»*. м. Луцьк, 12–13 травня 2015 р.: у 3 т. Т. 1. Луцьк, 2015. С. 62–65.

26. Леснича П. С. Повсякденність у сучасній російській історіографії: методологічний аспект. *Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. м. Одеса, 17–18 липня 2015 року. Одеса, 2015. С. 31–33.

27. Леснича П. Місцеві періодичні видання як джерело з історії повсякденності міст Волинської губернії другої половини XIX – початку XX століття. *Матеріали Х Міжнар. наук.-практ. конф. студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень»*. Луцьк, 17–18 травня 2016 р.: у 3 т. Т. 3. Луцьк, 2016. С. 91–94.

28. Леснича П. Повсякденне життя міського населення Російської імперії другої половини XIX – початку XX століть крізь призму музейних експонатів (за матеріалами Волинської губернії). *Матеріали XXXIII-ї Міжнар. краєзн. конф. молодих вчених, присвяченої 100-річчю з дня народження Героя України, академіка П. Т. Тронька (1915–2011)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. С. 68–70.
29. Леснича П. С. Нормативно-правові акти Російської імперії як джерело з історії міської повсякденності (друга половина XIX – початок XX ст.). *Матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф. студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень»*. Луцьк, 16–17 травня 2017 р. Луцьк, 2017. С. 82–85.
30. Леснича П. Питання благоустрою міста у повсякденному житті мешканців Луцька наприкінці XIX – початку XX ст. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Вип. XIII. Луцьк, 2017. С. 405–414.